

Gyermekkor-történeti tanulmányok

Fordította: Pukánszky Katalin

TARTALOM

VALERIE FRENCH
A GYERMEK HATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

RICHARD B. LYMAN, JR.
BARBÁRSÁG ÉS VALLÁS

M. J. TUCKER
A GYERMEK MINT KEZDET ÉS VÉG

SHULAMITH SHAHAR
**AZ UTÓDNEMZÉSSEL SZEMBENI MAGATARTÁSFORMÁK
ÉS GYERMEKKÉP A KÖZÉPKORI KULTÚRÁBAN**

SHULAMITH SHAHAR
GYERMEK SZÜLETIK

SHULAMITH SHAHAR
A SZOPTATÁS

SHULAMITH SHAHAR
A GYERMEKKOR SZAKASZAI

VALERIE FRENCH

A GYERMEK HATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

ÓKORI MEDITERRÁN CIVILIZÁCIÓK

Bevezetés

A szülők és a társadalom mindig is odafigyelt a gyermekekre: gondozásukra, nevelésükre, felnőtté válásukra. A gyakran hangoztatott megállapítások ellenére - „gyermekeink a holnapunk” és ennek fordítottja „mi pedig a tegnap gyermekei vagyunk” - a történészek alig-alig foglalkoztak a gyermekkor történeti dimenzióival. Még a történeti szakirodalomban rendelkezésünkre álló behatárolt kutatások is csaknem kizárólagosan arra koncentrálnak, hogy a szülők és a társadalom mit tettek gyermekeikkel és gyermekeikért. A történészek - valószínűleg öntudatlanul - Locke tabula rasa koncepcióját alkalmazták a kisgyermekre, aki passzív befogadó, vagy a felnőttek közösségének az ő felnevelésére és tanítására irányuló törekvéseinek tárgya. Röpke elmélkedés is világossá teszi azonban bármely felnőtt számára, aki a felszínesnél mélyebb kapcsolatban volt már kisgyermekkel, hogy a gyermek - még a csecsemő is - határozottan és időnként igen erőteljesen tud hatni a felnőtt viselkedésére. A gyermekkor történeti kutatása, annak feltárása, hogy a múltban élő gyermekek hogyan hatottak szüleikre, gondozóikra és a társadalomra, várhat még magára.

Annak vizsgálatán túl, hogy a múlt társadalmi hogyan bántak gyermekeikkel, a gyermekkor kutatóinak szélesíteniük kell vizsgálódásuk körét, hogy az is kiderüljön, a gyermekek milyen hatást tettek a felnőttekre. E tanulmány ennek feltárását tűzte ki célul. Az adatokat a gyermekek által a felnőtteken kifejtett ötféle hatás szempontjából elemezzük. Az első hatás azzal van összefüggésben, hogy maguk a gyermekek mennyire tekinthetők fontosnak vagy hatalommal bíróknak, illetve mennyire válhatnak valami fontos és hatalmas dolog jelképévé. Vajon a társadalom tagjai a gyermeket pusztán az örömforrás tárgyának vélik, mely a család teljességéhez szükséges, vagy valamiféle ösztönző erőt ismernek fel a gyermekben, esetleg társadalmuk rendeltetésének képviselőjét?

A második hatásfajta azt vizsgálja, milyen mértékben ismerték fel a fiatalság megkülönböztető jegyeit: méretüket, megjelenésüket, viselkedésüket. A rendelkezésünkre álló források vajon valamivel többet tárnak fel a gyermekek és felnőttek közti nyilvánvaló eltérések bizonytalan érzékelésénél, néhány magától értetődő és látható különbség felismerésénél, vagy esetleg a felszínre hoznak alapvető különbségeket is, melyek nemcsak a magatartásformákban, hanem a feltételezett szükségletekben és lehetőségekben rejlenek?

A harmadik hatás: bár a felnőttek talán felismerik az ifjúság speciális jellemzőit, ebből nem következik szükségképpen, hogy az adott társadalom tagjai különleges figyelmet fordítanak a gyermekek egyéni vagy életkori különbségeire. Lehetséges, hogy a csecsemőt egyszerűen csecsemőnek tekintik, a gyermeket gyermeknek, és a felnőttektől eltérő általános megkülönböztető jegyek elfedik az azonos életkorú gyermekek magatartásformáinak széles skálán mozgó variációit.

A negyedik hatásfajta arra vonatkozik, hogy a felnőttek milyen mértékben ismerik fel, hogy a gyermekek az interakciók során hatnak szüleikre vagy gondozóikra. Az utolsó vizsgálandó hatásfajta pedig azt jelzi, hogy a felnőttek felismerik-e azt a speciális kontribúciót, amellyel a gyermekek gazdagítják nagyobb társadalmi csoportjukat, környezetüket, közösségüket, esetleg kultúrájukat. A fiatalok olyan magatartásformákat hoznak létre, melyek a felnőttek viselkedésében általában nem mutatkoznak meg ugyanabban a társadalomban. A negyedik és ötödik hatás csak elvétve azonosítható és csak mostanában kapott kellő figyelmet.

A dokumentumok alapján - főleg primér történelmi forrásanyagok felhasználásával - megkíséreljük nyomon követni, hogy a Közel-Kelet, Görögország és Róma ókori társadalmában mennyire érzékelték e hatásokat. A második fejezetben, mely a római civilizációt követő korszakot tekinti át, bátrabban használjuk a másodlagos forrásokat. Az utóbbi feldolgozás szükségszerűen felületesebb lesz, hogy áttekintést adjon az olvasónak a teljes korszakban megjelenő fogalmak sokaságáról.

Történelmi forrásokból származó bizonyítékokkal alátámasztani ezt az ötfajta hatást - nehéz vállalkozás. A gyermekkor olyannyira közhelyszerű - végül is csaknem mindenki átélte -, hogy kevesen szánják rá az időt, hogy tűnődjenek rajta, még kevesebben, hogy érdemben eltöprengjenek rajta és írjanak róla. Így hát a gyermekkor kutatója készüljön fel arra, hogy egy adott korszakból minden elképzelhető forrásanyagot igénybe vegyen - nemcsak az írott szövegeket, hanem az ikonográfiát, művészeteket, népművészetet, tárgyi maradványokat, például játékokat, a csecsemők és gyermekek eszközeit és bútorait, különféle házak alaprajzait, még a szókészletet is. Gyakran a történelmi „konklúziók” is csak valamilyen odavetett megjegyzés vagy viharvert tárgyi lelet alapján levont következtetések.

Említsünk meg néhány nehézséget a gyermekkorra vonatkozó történelmi bizonyítékok megszerzésével és feldolgozásával kapcsolatban. Az első és legnagyobb abból a tényből adódik, hogy szinte bármely társadalomban a kisgyermek gondozásának felelőssége (születéstől nagyjából hétéves korig) csaknem kizárólagosan a nőket terheli. Viszont a ránk maradt bizonyítékok túlnyomó többségét - az irodalmi-művészeti alkotásokat, jogszabály-gyűjteményeket és egyéb törvényeket, sőt a háztartási eszközök nagy részét is - férfiak tervezték és hozták létre. Így a történész minden lehetséges esetben tegyen kísérletet annak meghatározására, hogy annak a bizonyos forrásanyagban van-e köze a gyermekekhez, és ha igen, milyen jellegű. Sajnálatos módon gyakran lehetetlen pontosan megállapítani egy bizonyos forrásanyagban a gyermekekkel való kapcsolat mennyiségét és jellegét, bár némely esetben nagyjából feltételezhető, kivált, ha ismert irodalmi személy a forrás.

A történelmi adatforrások értékelésének második akadály a meghatározása, hogy azok mennyire képviselik a társadalom egészének gondolkodását, szokásait és attitűdjeit. Az irodalmi forrásanyagok gyakran csak a társadalmi elit életmódját tükrözik, és a történésznek ügyelnie kell arra, hogy ezt ne vetítse ki a társadalom egészére. A nagy általánosságban vett társadalom életmódjának kifürkészésére - főleg a differenciált társadalmakban, melyek elveszítették homogenitásukat - a kutatónak a törvényekhez és a tárgyi maradványokhoz kell fordulnia, valamint az irodalmi források azon szemelvényeihez, melyek specifikusan utalnak a jellegzetes csoportokra. Sok bizonyíték „arisztokratikus elfogultsága” zavaró lehet, ez azonban leküzdhető.

Egy bizonyos forrástípus megérdemel egy további megjegyzést - nevezetesen a nagyobb közösségnek szánt irodalmi és drámai alkotások. Ezek kiemelkedő példái a Biblia és az i. e. 5-4. századi görög drámák. S ebbe a kategóriába tartoznak az olyan alkotások is, mint például az Enuma Elish, a nagyszerű ókori babiloni teremtéseposz, melyet minden évben előadtak az Újévi ünnepségeken, vagy a római diadalmenetek alkalmával és a cirkuszokban, ma pedig

filmekben és televíziós műsorokban jelenik meg. Az ilyen alkotások gyermekábrázolásai sokat feltárnak a gyermekek szerepét és speciális jellemzőit megvilágító uralkodó társadalmi attitűdökről, bár megint csak lehetséges, hogy az alkotók nem a társadalom szélesebb rétegeit képviselik.

Ha a gyermekek képi megjelenítését használjuk fel forrásanyagként a társadalom gyermekszemléletének feltárására, mindig vegyük figyelembe az adott társadalom festészeti konvencióinak teljességét. A képzőművészeti gyermekábrázolások újabb tanulmányozása kimutatta, hogy csak néhány korszak ábrázolta valóságosan (azaz fényképszerűen) a gyermekeket. Ebből a megfigyelésből a történészek túlságosan gyakran vonták le azt a következtetést, hogy a művészek és a művészet fogyasztói nem törődtek azzal, hogy a gyermekek megjelenése eltér a felnőttektől, s így annak a társadalomnak nem alakult ki a gyermekfogalma. Ez a következtetés alaptalan. A legtöbb művészeti korszakban a stílusformák és konvenciók szabják meg, hogy az egyes művész mit rajzoljon, fessen vagy milyen szobrot alkosson. Az ókori egyiptomiak csaknem mindig profilból, egy szem megrajzolásával ábrázolták az arcokat - ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy nem volt fogalmuk arról, valójában milyen az arc? Vagy azokban az évszázadokban, amikor a művészek még nem ismerték a perspektívát, a társadalomnak nem volt valódi elképzelése a térről vagy távolságról? Igaz ugyan, hogy a múltban szinte mindig miniatűr felnőttekként ábrázolták a művészek a gyermekeket, ez azonban nem jelenti szükségszerűen azt, hogy miniatűr felnőtteknek is tekintették őket. Mikor egy adott társadalom gyermekfogalmának felderítése céljából szemügyre vesszük a festményeket, szobrokat és más művészeti alkotásokat, ügyelnünk kell arra is, hogy az adott társadalom egyéb műalkotásai hogyan ábrázolnak más embercsoportokat, például az öregeket, a betegeket és a nőket. Ha egy bizonyos forma vagy stílus ural minden emberábrázolást, akkor a történész tartózkodjék attól, hogy konkrétan a gyermekekre vonatkozó következtetéseket vonjon le. A gyermekábrázolások azonban rendkívül értékesek lehetnek a gyermekek tevékenységeinek a feltárásához.

Az ókori Közel-Kelet

Mikor a történész megkísérli egy motívum vagy fejlemény áttekintését a nyugati civilizációban, csaknem mindig Görögországnál kezd. De modern kultúránk s a családdal és gyermekekkel kapcsolatos magatartásformák gyökerei jóval a görög civilizáción túli időre és földrajzi területekre nyúlnak. Az ókori görög civilizáció nem légüres térben keletkezett, hanem részben a hatalmas és még ősbib mezopotámiai, anatóliai, egyiptomi és héber kultúrák alapjaira épült. Ezért nyugati örökségünk is a „civilizáció bölcsőjében”, az ókori Közel-Keleten született.

Az ókori emberek történelmének mindennemű feltárása nehézségekbe ütközik: egzotikus nyelv, gyér maradványok - hogy csak a legkézenfekvőbbeket említsük. A kisgyermekkor kutatása kiváltképp elrettentő, mert a fennmaradt irodalom alig utal az iskoláskorúnál fiatalabb gyermekekre. Ráadásul mivel az ókori közel-keleti népek gondolkodása mítoszteremtő volt (Frankfort, 1946), nem pedig logikus és analitikus, írásaikban nyoma sincs olyasminek, mint például „tanulmány a gyermekfogalomról”. Minden állításuk tapasztalati megfigyelésen alapul. Ezekből a megfigyelésekből a történész mégis következtethet arra, milyen lehetett a gyermekkor általános arculata.

Egyiptomban a kisgyermekeket ábrázoló festmények bősége további öröndetes bizonyítékot szolgáltat, de a szegényes irodalmi töredékeket és a festményeket együttvéve is csak a legvázlatosabb képet alkothatja a történész a korai gyermekeségről.

A fiatalok fontossága

Bármi is az oka az irodalmi források viszonylagos szükséztavóságának - a fennmaradás esetlegessége vagy a közönséges téma taglalásának mellőzése -, a gyermekek, a legkisebbektől kezdve a serdülőkig, a társadalom minden rétegében a családi élet aktív résztvevői voltak. A gyermekek jelenlétének egy elbűvölő példája az egyiptomi Középbirodalomból származó (i. e. 2000-1800 körül) elbeszélésben található. A történet egy udvaroncra szól, Szinuhéról, aki hosszú távollét után visszatér a fáraó udvarába. Szinuhét örömmel fogadják, nemcsak a fáraó és felesége, hanem gyermekeik is. A történetben a gyermekek sivalkodnak Szinuhe visszatérte feletti örömeiben, és nyakláncukat, csörgőiket és egyéb zajkeltő játékaikat mutogatják neki (Erman, 1966). Ehnaton fáraó és Nofertiti gyermekei kiemelkedő szerepet kapnak a fáraó uralkodása alatt született művészeti alkotásokban (i. e. 1378-1362 körül) (Aldred, 1968). Jelen vannak minden hivatalos állami ünnepeken, és gyakran látható, hogy szüleiket ölelgetik vagy az ölükben ülnek. A király és a királyné nagy szeretettel tanúsítanak a királyi csemeték iránt, gyengéden csókolgatják-ölelgetik őket.

Egyiptomban a gyermekeket elárasztó szeretet semmi esetre sem korlátozódott a királyi családra és az arisztokráciára. Egy másik, szintén a Középbirodalomból származó elbeszélés egy tengerészről szól, aki hajótörést szenvedett a pontok földjén, majd jó szerencséje haza vezérelte. A pont herceg így szavakkal bocsátotta útjára: „Ég veled, ég veled... menj haza! Viszontlátod gyermekeidet...” (Simpson, 1972, 55. o.). Úgy tűnik, anyagi gyarapodásukhoz az egyiptomiak szükségesnek vélték a gyermekeket, és arra törekedtek, hogy minden megszületett gyermeket felneveljenek. Az egyiptomi közigazgatás minden szülést nyilvántartásba vett (Montet, 1958).

A gyermeknek a családban és a társadalomban betöltött helyének és fontosságának a felismerése a mezopotámiai kultúrában is megfigyelhető. Két sumér közmondás is kifejezi a gyermek kiemelt helyzetét a családban. „Házasodj választásod szerint, gyermeked legyen szíved vágya szerint!” és „Aki nem tartott el feleséget vagy gyermeket, az nem viselt pórázt!” (Kramer, 1963. 255. o.). Hammurabi törvénykönyvében (i. e. 1750 körül) a gyermekek ellátására vonatkozó kikötések számából ítélve a babiloniak is a közösség fontos alkotóelemének tekintették a gyermeket (Gordon, 1957). Például Babilonban a hozomány szerepe az asszony gyermekeinek a megfelelő felnevelése volt, s Hammurabi törvénykönyve a közösségi vagyontörvény modern képzetét is előrevetíti. „Az (elvált) asszony visszakapja hozományát, és ezenkívül a szántóföld, kert és minden vagyon felét, hogy fel tudja nevelni gyermekeit” (Gordon, 1957, 13. o.).

Íme a sorok közt megbúvó, ki nem mondott felismerések: a gyermekek életben tartása, testi függőségük és az általuk támasztott gazdasági igények. Az anyátlan gyermekeket is védelmezték. „Ha egy férfi megnősült és felesége gyermekeket szült neki, majd az asszony megadta magát sorsának (meghalt), apja nem tarthat igényt hozományára, mert az a gyermekeket illeti meg” (Gordon, 1957, 15. o.).

A karthágói társadalom (i. e. 800-150) különleges jelentőséget tulajdonított a kisgyermeknek - bár ennek megnyilvánulása szörnyűséges, iszonyatos volt. A pun vallási hiedelmek szerint az isteneknek nemesi származású gyermekeket áldoztak. Mikor ellenséges szicíliai hadsereg támadása fenyegetett, a karthágóiak 500 nemesi születésű gyermeket öltek meg egyszerre. A rituális áldozat formáját öltő gyermekgyilkosság sok primitív társadalom bevett szokása volt, és valahogyan azt tükrözi, hogy az a társadalom a kisdedekben vagy kisgyermekben a rendkívüli hatású erők szimbólumát látta (DeMause, 1974). Bárhogyan is értelmezik pszichológus kortársaink ezt az áldozatot, az ókori karthágóiak hitték, hogy legbecsesebb tulajdonukat adják az isteneknek. Elég eltölteni néhány órát a Karthágóban feltárt két temetkezőhely

egyikében, és látni a gyermekáldozatokat idéző kicsiny sírkövek ezreit, hogy érzékeljük azoknak az öröknek a hatalmát, melyek arra kényszerítették a karthágói embereket, hogy megöljék gyermekeiket - kik közül sokan mindössze háromévesek voltak, mikor kiszolgáltatták őket az isteneknek.

A héber hagyomány szintén kijelölte a gyermek helyét, főleg a fiúgyermekét, akit a családi örökség letéteményesének és őrzőjének tekintettek. Az Ószövetségben a gyermekek viszonylag ritkán kerülnek a középpontba. Ahol említést tesznek róluk, a kisgyermek vagy csecsemő gyakran a héberek jövőbe vetett reményét jelképezi, mert az Ószövetség azon részei írják le az ígért földjét, melyekben gyermekek állnak az előtérben. Voltaképpen a Jahve és népe közötti kapcsolat jellege az apa és gyermekei közötti kapcsolatot idézi, s ebben az értelemben a héberek úgy tekintették magukat, mint akik még gyermekek, azaz Isten színe előtt gyámolításra és támaszra szorulnak.

A gyermekek sajátos jellemzőinek felismerése

Az ókori közel-keleti kultúrák többségében elismerték a gyermekek fontosságát, vagy a maguk jogán - ahogyan ez Egyiptomban és Mezopotámiában megfigyelhető -, vagy mint nagy hatalmú ellenfelek szimbólumai - mint a karthágóiak és talán a héberek esetében. A gyermekek fontosságának vagy értékének felismerése azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a társadalom vagy népközösség világosan érzékelt a főként a gyermekekre jellemző vonásokat. E kultúrákban a szülők és megfigyelők vajon milyen mértékben voltak képesek felismerni a „gyerekes” viselkedési formákat és szükségleteket? S ezek az ókori közel-keleti elképzelések a „gyerekes” viselkedésről hogyan viszonyulnak a maiakhoz? Ez utóbbi kérdést illetően a kortárs történészek különösképpen kell ügyelni arra, hogy ne vetítse a gyermekiség jelenlegi képzetét a múlt civilizációira.

Valamennyi ókori közel-keleti kultúrában a gyermekben olyan lényt láttak, aki magatehetetlen, aki nem képes saját ügyei intézésére, akinek jogi képviselőt a közösségben egy felnőttnek, általában az apának kell felvállalnia. A legtöbb társadalomban az apa nagy hatalommal bírt gyermekei fölött, olykor korlátlan hatalommal. Úgy tűnik, egy adott társadalomban a militarizmus szintje összefüggésben van az apai hatalom kiterjedésével. A szelídebb és békésebb sumér és egyiptomi kultúrákban az apai tekintélyt átfőrdőlte a gyermek jólétét biztosító általános törekvés. Hammurabi törvénykönyvéből világosan kitűnik, hogy a babiloni társadalomban némely bántalmazástól védtek a gyermekeket. Már említettük, a törvénykönyv hogyan védi a gyermekek anyjuk hozományához való jogait. A törvénykönyv az örökbe fogadott gyermekek jogait is védi azzal, hogy elutasítja a vér szerinti szülők vagyonvisszatérítési igényét, és azzal, hogy megakadályozza a gyermek örökségből való kizárását, ha a nevelő szülőknek több gyermeke is van. A harciasabb asszírok, hittiták és őshéberek biztosították az apa jogát a gyermekei fölötti csaknem korlátlan hatalom gyakorlására. Az apa döntésétől függően a gyermekeket megölhették, adósság biztosítékául használhatták, eladhatták, az örökségből kizárhatták. (Contenau, 1954; Gurney, 1954)

A gyermekek testi szükségletei eltérnek a felnőttek szükségleteitől - ismerték fel ezek a társadalmak. Speciális eszközöket fabrikáltak a kisgyermek gondozásához. Karthágóban cumisüvegeket találtak (Charles - Picard & Charles - Picard, 1958). Úgy tűnik, a többi kultúrában a szoptatás volt a norma, az anya vagy szoptató dajka táplálta a gyermekeket. Az egyiptomiak úgy biztosították az újszülött kényelmét, hogy téglákra helyezett párnára - hevenyészett bölcsőbe - tették a csecsemőt (Simpson, 1972). Az egyiptomi anyák testükön tartották gyermekeiket, valószínűleg két-három éves korukig, egy hosszú kendőszerűségben, közel az anya melléhez, s a gyermek karjait szabadon hagyva (Montet, 1958).

Ezek az ősi kultúrák gyermekeik bizonyos érzelmi szükségleteit is felismerték. Legalábbis gyengéden és szeretettel bántak gyermekeikkel. Még a katonai jellegű Asszíriában is a családtagok a reggeli üdvözlés részeként megcsókolták egymást (Contenau, 1954). Az egyiptomi festmények a szülők gyermekeik iránti melegségét és gondosságát tanúsítják, az ölelésben és egyéb testi érintésben kifejezett szeretetet. A sumér irodalomban található azonban a kölcsönösségen alapuló szeretet családi szükségletének a legközvetlenebb kifejezése. E szükséglet tömören fogalmazza meg egy sumér közmondás: „A szerető szív építi az otthont, a gyűlölködő szív rombolja az otthont” (Kramer, 1963, 226. o.). Más irodalmi szemelvények (l. Kramer, 1963) a szeretetteljes családi élet sumér ideálját tükrözik; az egyik szemelvény azokat a borzalmakat ecseteli, melyekkel az istenek sújthatják Ur városát.

Az anya nem törődik majd fiával,
Az apa nem kiáltja: Ó, hitvesem!
Az ágyas nem leli örömét az ölben,
A kicsiket nem babusgatják térdükön. (256. o.)

Egy másik a kegyetlen alvilági démonokat írja le, akik

Elragadják az asszonyt férje öléből,
Elragadják a gyermeket a dajka melléről. (257. o.)

és akik

Nem oltják az asszonyi öl szomját,
Nem csókolgatják a jól táplált gyermeket,
Elragadják a fiút apja öléből. (257. o.)

Van még egy bizonyíték, mely alátámasztja, hogy a sumér társadalomban milyen szoros és biztos kötelék fűzte a szülőket - főleg az anyákat - gyermekeikhez. I. e. 2500 körül, első alkalommal az emberiség írott történelmében, egy „szabadság” jelentésű szó tűnik fel az irodalomban. A sumérok által használt „szabadság” - amargi - szó szerinti jelentése „visszatérés az anyához” (Kramer, 1963, 79. o.). A szó szöveggörnyezete egyértelműen jelzi, hogy az „amargi” értékes volt, igen becses, olyan, amiért érdemes munkálkodni. Így az anyasághoz társuló képzelet valószínűleg a társadalom pozitív anyaképét is tükrözi - az anya olyan személy, aki védelmet és biztonságot nyújt, bebörtönzés és kényszer helyett.

A legtöbb ókori közel-keleti kultúra a gyermek játékigényét és játékviselkedését is felismerte. A legjobb bizonyítékokat megint csak az egyiptomi festmények szolgáltatják. Ezeken látható, hogy a gyermekek labdáznak, ugrójátékokat játszanak - bakugrást, ugróiskolát -, futkároznak, és más tevékenységeket végeznek, melyek mibenléte első látásra nem nyilvánvaló (White, 1963). Sőt az egyiptomiak sokféle játékbabával is ellátták kislányaikat, némelyik babának ruhatára is volt - lám, már legalább három-négyezer évvel ezelőtt léteztek „Barbie babák” (White, 1963). A karthágói ásatások során a felszínre került egy teljes edénykészlet - tálak, csészék, olajlámpások, kancsók -, mind miniatűr méretben, láthatóan babázáshoz készültek (Charles - Picard & Charles - Picard, 1958).

Az asszír uralkodó osztály gyermekjátékai a kultúra katonai jellegét tükrözik. A fiúkat korán - feltehetően hároméves koruk táján - megtanították lovagolni, s íj, nyíl, pajzs volt a játékszerük. Iskoláskor előtti éveiket harcászati játékokkal töltötték, célba löttek vagy apróvadra (Saggs, 1965).

Elenyészően keveset tudunk arról, hogy a felnőttek milyen jellegzetességeket vagy személyiségvonásokat tulajdonítottak a gyermekeknek. Valójában olyan kevés adat áll rendelkezésünkre, hogy óvakodnunk kell bármiféle, a gyermekkori sajátosságokat általánosító konklúzió levonásától. Néhány óvatos következtetés azonban megfogalmazható. Elsőként az, hogy

iskolarendszerükben e társadalmak mind egy szálig a fegyelmezés szükségességét hangsúlyozták, s gyakorta olyan fegyelmezését, mely számunkra keménynek és durvának tűnik. A fegyelmezés illetén hangsúlyozása - legalábbis az iskolásgyermek esetében - feltehetően arra utal, hogy ezek a társadalmak úgy vélték, a gyermekekből hiányzik az önfegyelem, hajlamosak a rendbontásra, képtelenek vagy nem hajlandók figyelni vagy nyugton maradni.

Másodszor: az egyiptomi források felhívják a figyelmet két további, konkrétan a gyermekekre vonatkozó sajátosságra. Az egyik - többek között - az egyiptomi irodalmat gazdagító számtalan gyönyörű szerelmi dal és költemény egyikében található.

Ha kapus lennék,
Magamra haragítanám őt;
Legalább hallanám haragvó hangját,
S megjátszanám, hogy gyermek vagyok és félek tőle.

(Simpson, 1972, 301. o.)

Nyilván nem csak a gyermekek félnek. De itt a boldogtalan szerelmes szavaiból az derül ki, hogy a gyermekek a felnőttekétől eltérő módon fejezik ki félelmüket.

A második irodalmi szemelvényt eredetileg az Óbirodalomban alkották (i. e. 2400 körül): részlet Ptahhotep vezír Utasításaiból, melyeket fiának szánt, aki e tisztségben majd követi őt. Hangsúlyozza a megfelelő nevelést és a személyes példaadást, melyek elengedhetetlenek a „fontos emberek gyermekei” számára. Ptahhotep ezt azzal magyarázza, hogy „Nincs olyan gyermek (azaz még a királyi családban sincs), aki magától értelmi fejlettséggel bír (Erman, 1966, 56. o.). Bár ez aligha tekinthető a tabula rasa elv harsány proklamációjának, mindenestre előlegzi a fogalmat.

Egyéb aspektusok

A másik három, itt nem tárgyalt hatást illetően (a fiatalok egyéni különbözőségének felismerése, a speciális interakciók során a gyermekek szüleikre tett hatásának mértéke, valamint a gyermekek speciális kontribúciója) a források behatároltsága nem teszi lehetővé levezetések vagy következtetések megfogalmazását. Forrásaink e témára vonatkozó szűkszavúsága azonban nem jelenti szükségképpen azt, hogy az ókori közel-keleti társadalmak teljesen megfeledkeztek ezekről a hatásokról. E kultúrák szakértőinek természetesen minden fennmaradt bizonyítékot alapos vizsgálatnak kell alávetniük.

Az ókori Görögország

Az ókori Görögország minden ízében legalább annyira törődött gyermekeivel, mint a Közel-Kelet ősbibb kultúrái. Dúskálunk az ifjak fontosságát alátámasztó bizonyítékokban. Ez sehol nem szembeszökőbb, mint abban a figyelemben, melyet a görög törvényhozók és filozófusok fordítottak a gyermekek nevelésére, már kora kisgyermek éveiktől kezdve. A görög drámák is azt tanúsítják, hogy a gyermekek és a gyermekek életkörülményei erősen foglalkoztatták a görög embereket.

A fiatalok fontossága

A görög társadalom már a homéroszi korban is (i. e. 1000-750 körül) érezte, hogy a család gyermek nélkül nem teljes. Még a negyedik században is fennállt az a nézet, mely szerint a teljes családba, a fogalom lényegéből adódóan, a gyermekek is beletartoznak. A politikáról írott értekezésében Arisztotelész hangsúlyozza, hogy a család vagy háztartás teljességéhez hozzátartoznak a gyermekek.

A héberekhez hasonlatosan a görögök is azt tartották, hogy gyermekeik által kapcsolódnak a jövőhöz, mind a család, mind a nagyobb közösség szintjén. A görög apák számára rendkívül fontos volt, hogy fiuk legyen, vér szerinti vagy örökbe fogadott, aki biztosítja a család folytonosságát. Euripidész nagy tragédiájában, a Médeiaiban Aegeusznak, Athén királyának végül szavát veszi Médeia, hogy menedéket nyújt neki a király gyermektelenségének véget vető gyógyír viszonzásaképpen. Médeia irtózatos bosszúja, mely férjét, Iaszónt sújtja, teljes egészében abban áll, hogy férjét megfosztja gyermekeitől. Minden lehetséges mód közül, amit csak kieszelhet férje gyötrésére és kínzására, az a legfájdalmasabb, hogy megfosztja férjét gyermekeitől és a további gyermeknemzés reményétől. Nem lenne elegendő, ha a két fiúcska közül csak az egyiket ölné meg. Médeia így szól: „A gyermekek halottak. Azért mondom, hogy szenvedj.”

A családnév továbbvitele és a család folytonosságának biztosítása nem csak a királyi és nemesi származékokat foglalkoztatta. A negyedik században az athéni bíróságok az alsóbb polgári néposztályok örökbefogadási peres ügyeit is jelentős számban tárgyalták.

A nagyobb közösség szintjén minden görög állampolgár, tekintet nélkül osztálybeli hovatartozására, a gyermekben a görög kultúra és civilizáció jövőbeli letéteményesét látta. Valamennyi jelentős törvényhozó és filozófus nagy figyelmet szentelt az ifjúság nevelésére és képzésére. Említésre méltó, hogy a görög közösségek többsége számára a nevelés ideális célja inkább kulturális volt, mint gyakorlati vagy szakképzést nyújtó. A nevelés a gyermek morális karakterének a fejlesztésére törekedett, a közösség életében való jövőbeli részvétel céljával (Beck, 1964). Otthonaikban a görögök különleges pozíciót biztosítottak a pedagógosznak, akinek elsődleges szerepe a fiatal fiúgyermekek morális környezetének védelme és felügyelete volt (Beck, 1964).

A görögök számára fontosak voltak a gyermekek, a jövőhöz fűző kötelékek, azonban úgy tűnik, a család tagjaiként, önmagukért is becsülték őket. Névadásuk és családtagként való elfogadásuk bizonyára aprólékosan kidolgozott szertartással járt (Flacelière, 1965). Ha már az apa, a közösség vagy a törzsi tisztviselő befogadta a családba az újszülöttet, a családot kötelezték felnevelésére.

Az újszülött elfogadása, illetve elutasítása kapcsán természetesen felmerül a gyermekgyilkosság kérdése. Kétség nem férhet hozzá, a gyermekgyilkosság olyannyira bevett gyakorlat volt az ókori világban, hogy a jelenkori történésznek elhűl a vére (Langer, 1973). E tanulmány szempontjából az a lényeges, hogy az ókori emberek nem elhamarkodottan hajtották végre az ilyen cselekedeteket. A tett nagy horderejű volt, a döntés megfontoltan született. A gyermekek megölésétől való húzódozást leginkább három tény jelzi. Az első: a források beteges vagy deformált gyermekeket és törvénytelen fiúkat említenek, olyanokat, akiket kitehettek volna, de nem tettek. A második: bár a gyermekek megölését ritkán ítélték el nyíltan és ritkán minősítették gyilkosságnak, található olyan feljegyzések, melyek nyugtalanító érzéseket jeleznek. A kisgyermekek megöléséből eredő rossz közérzet és kétségbeesés szívbemarkoló leírása egy kereskedőnek a barátjához írt leveleiben található: kisgyermekének kitevését olyan okokkal indokolja, mint a nagy adóterhek, a színészek támogatása és anyagi javainak egyéb elvonása

(Payne, 1916). A harmadik: bár az irodalom szörnyű leírásokkal szolgál sorsukra hagyott csecsemőkről, legalább annyi történet maradt fenn a kitett csecsemők életét megmentő, minden rendű és rangú férfiakra és nőkre. A gyermekgyilkosság gyakorlatának jogi és kulturális elfogadása ellenére sok görög ember nagy részvéttel viseltetett az elhagyott újszülöttek iránt. Semmi kétség, a kisdedek tehetetlensége kiváltotta együttérzésüket, és a csecsemők megmentésére ösztönözte őket. Említésre méltó, hogy ezeket az örökbefogadó szülőket megindította az egyes kisdedek nyomorúságos helyzete, ám senki nem tett semmit a gyermekgyilkosság általános gyakorlata ellen. Így hát jogos a következtetés, hogy a felnőtteket nem rendítette meg annyira a szenvedő csecsemő képzete, mint a ténylegesen szenvedő és magatehetetlen kisdéd látványa.

Ha a csecsemőt már befogadták a családba, biztonságát és pozícióját semmi nem veszélyeztette, és a gyermekben az öröm forrását látták, fontosnak tartották és szerették. Médeia felismeri és kihasználja a gyermekek iránti szülői szeretet hatalmát. Ahogyan bosszút állt férjén azzal, hogy megfosztotta őt gyermekeitől, ahogyan fondorlatosan rábírtá Athén királyát, Aegeust - gyermekeket ígérve neki -, hogy fogadja oltalmába, végül úgy bírta rá Kreónt, Korinthosz királyát (aki annak a királylánynak az apja, akiért Iaszón őt elhagyta), hogy engedélyezzen neki még egy napot Korinthoszban: Kreón gyermekszeretetére hivatkozott. „Szánd meg őket! Neked is vannak gyermekeid. Természetes, hogy kedvesen bánasz velük.”

A gyermek adta különleges örömeit felismerését az ókorból fennmaradt bizonyítékok közül talán mindegyiknél jobban szemlélteti az a levél, melyet Plutarkhosz írt feleségének, hogy enyhítse fájalmát két éves kislányuk halála idején.

„Az öröm, melyet a gyermek nyújt, teljesen tiszta és mentes minden haragos indulattól és nehezteléstől... mert a világon ő volt a leggyönyörűsebb lény, akit magamhoz ölelhettem, akit láthattam, hallhattam, így az a gondolat, hogy ő velünk ÉL és társunk, nagy örömet szerez, sőt sokszor nagyobb örömet, mint bánatot.”

A gyermekek fontos szerepet játszottak a görög civilizációban. A család, egyszersmind a nagyobb közösség folytonosságának és kultúrájának a letéteményesét látták bennük. A szüleiknek nyújtott öröm és vigasz forrásának is tekintették őket. Meglepő, milyen kevés utalás található, mely a gyermeknevelést kifejezetten negatív módon közelítette volna meg, s még ezekből is szemelvényekből is többnyire hiányzik a gyűlölködés vagy keserűség - olyan érzések, melyeket hébe-hóba szinte minden szülő átél!

A gyermekek különleges jellemzőinek felismerése

Jellemző vonások és sajátosságok. Úgy tűnik, a görögöknek határozott elképzelésük volt azokról a vonásokról, melyekről azt tartották, hogy gyermeki sajátosságok. A művészeti stílus és konvenció egészen a negyedik századig miniatűr felnőtteknek ábrázolta vizuálisan a gyermekeket - még a csecsemőket is -, a gyermekekről alkotott irodalmi leírások azonban világosan mutatják, hogy a görögök a pusztán méretbeli eltéréseken kívül más testi különbségeket is érzékeltek a felnőttek és gyermekek között. Médeia fiai édes mosolyáról és szemük „ragyogó pillantásáról” beszél. Iaszón könyörög Médeianak, hogy engedje, még egyszer utoljára, hogy „megérintsem fiam gyenge testét”. Egy ódájában Pindaros „gyengé”-nek, „kecses”-nek nevezi a kisgyermek testét.

A görögök megfigyelték a kisgyermek végtagjainak formálhatóságát, és sokan hitték, hogy a tagokat óvni és formálni kell. E formálhatóság kezelésének legelterjedtebb módja a pólyázás volt.

A görögök olyan viselkedésbeli jellegzetességeket vagy sajátosságokat is felismertek, melyekről azt tartották, hogy a gyermekekben gyakrabban és jobban megmutatkoznak, mint a felnőttekben. E jellemzők vagy sajátosságok meglehetősen szerteágazók, de a következő csoportokba sorolhatók: (1) kialakulatlan vagy formálható, amorális, befolyásolható, tudatlan, hiszékeny, fantáziadús; (2) gyámoltalan, beszélni képtelen, gyenge; (3) bátortalan, ijedős, hajlamos a sírásra vagy könnyörgésre, esedezésre; (4) vidám és szeretetreméltó, boldog, szeretetteljes, játékos; (5) zabolátlan vagy nehezen fegyelmezhető, faragatlan, akaratos, vad; (6) utánzásra hajlamos; és (7) ártatlan. Bár egy görög sem állítja, hogy e jellemző vonások kizárólagosan csak a gyermekekre vonatkoznak, úgy tűnik, főleg a gyermekek viselkedésével társítják őket.

A gyermekeknek tulajdonított jellemző vonások közül a görögök a gyermekeken megfigyelt „kialakulatlan” vagy „formálható” jellegre ügyeltek a leginkább (számos korabeli utalás alapján ítélve). Szembetűnő a párhuzam a formálható karakterre és a plasztikus végtagokra fordított figyelem között. Természetesen az egész görög nevelési rendszer alapja az a hit, hogy a gyermek értelmileg és testileg egyaránt nevelhető. Ahogyan a gallyat hajlítják, úgy nő a fa.

Némely görög azt tartotta, hogy a fiatalok tudatlanok, hogy a tudást el kell sajátítani. Egy művében a filozófus Epiktétosz ezt a tabula rasa gyermekszemléletet írja le. „Mert mi a gyermek? Tudatlanság. Mire van szüksége a gyermeknek? Tanításra. Mert ha a gyermek tudással rendelkezik, nem hitványabb nálunk.” Ez a tudáshiány teszi a gyermeket befolyásolhatóvá, olykor hiszékennyé, és a görögök nagy súlyt helyeztek arra, hogy csak olyan történeteket és meséket mondjanak a kisgyermekeknek, melyek felemelő hatásúak, s kerülendő az erkölcstelen magatartást dicsőítő történetek.

Ami a gyermekek testi magatehetetlenségét illeti, nem meglepő, hogy a görög társadalom észrevette ezt meglehetősen nyilvánvaló sajátosságot. Plutarkhosz megjegyzi, hogy senki nem olyan kiszolgáltatott, mint az újszülött. A csecsemők magatehetetlenségének egyik vonatkozása különösképpen foglalkoztatta a görögöket: a szavakkal való kommunikálás képtelensége. Ezt Oresztész dajkája is megemlíti. Platón hosszan taglalja, hogy beszélni nem tudó kisdedek hogyan fejezik ki igényeiket. Bár a görögök felismerték, hogy a gyermekek viszonylag gyámoltalanok és ezért gondozásra szorulnak, úgy látszik, a gyermeki jellegzetességek vagy sajátosságok leírásában nem a „gyámoltalanság” dominál.

Az ifjúságot jellemző sajátosságok csoportosításában a „formálhatóság” és „alakíthatóság” után azok a jegyek kapják a legnagyobb hangsúlyt, melyek szerint a gyermek félénk, ijedős, egykettőre sírva fakad, bújik az anyja szoknyája mögé, esedezik, hogy felvegyék és megvigasztalják. A görögök gyakran ki is használták a gyermekek könnyen ijeszthetőségét: szellemekkel és rettenetes szörnyetegekkel rémisztgették őket, akik megtámadják és megbüntetik a helytelenül viselkedő gyermekeket. Bár az irodalmi szemelvények többsége azt tanúsítja, hogy a gyermeki elmét rémületben tartó szörnyek képzelete a felnőttektől származik, néhány azonban arra utal, hogy a gyermekeket a saját képzeletük szülte kísértetek is rettegésben tartják.

Az előbbieken kívül az idegenszerűség, a nagy méret, vagy a gyermek családi helyzetében bekövetkezett változás kiváltotta gyermeki félelemre is találunk példát az irodalomban. Homérosz leírásában Hektor kicsiny fia ijedtében elpityeredik, amikor megpillantja apja lenyűgöző, hatalmas, fényes, tolldíszes sisakját. Euripidész a magárahagyottságtól való gyermeki félelemre is érzékeny.

Forrásainkban a gyermekeknek tulajdonított többi jellemző vonás kevésbé szembetűnő. Szinte minden író megjegyzi, aki foglalkozik a gyermeki témával, hogy a gyermekek vidámak, szeretetteljesek és játékos kedvűek. Közvetlenül ritkábban említik, de kimondatlanul bizo-

nyára feltételezik, hogy a gyermekek akaratosak, durvák és zabolátlanok, képtelenek nyugton ülni vagy figyelmesen hallgatni. A fegyelem és önuralom hangsúlyozása azt jelzi, hogy a görögök felfogása szerint az ifjak rendelkeznek ezekkel a tulajdonságokkal. Érdekes módon a kegyetlenség és a rosszindulat nem tartozik a gyermekeknek tulajdonítható jellemző vonások közé. S olyan irodalmi szemelvények is találhatók, melyek a gyermekek ártatlanságára és utánzó hajlamára vonatkoznak.

Speciális szükségletek. A főleg gyermekekre jellemző vonások és sajátosságok felismerésén túl a görögök a gyermekek speciális szükségleteit is érzékelték. Ahogyan a felismerték a gyermeki játékosságot, úgy azt is felismerték, hogy a gyermeknek szüksége van játékszerekre.

Hogy a görög társadalom felismerte a gyermeki játékigényt, nem csak annyit jelentett, hogy tényleges játékszereket adtak a gyermekeknek. A forrásokból kitűnik, hogy a görögök ismerték a gyermekjátékokat, és fontosnak tartották őket a gyermekek felnőtté válása szempontjából. Kislánya játékában Plutarkhosz felismerte a tettetés mozzanatát, és a gyermeket is, a dajkát is biztatta, hogy folytassák ezeket a játékokat.

Platón egyik művéből, a Törvényekből származnak a gyermekjátékokról tett legátfogóbb és legérzékenyebb megállapítások:

„A három-, négy-, öt- és hatéves gyermek lelkületének még szüksége van a játékra... Az ilyen korú gyermekeknek maguktól megvannak a természetes játékaik, s ezekre maguktól rájönnek, ha összegyűlnek. Az ilyen korú gyermekek jöjjenek össze a kerületek templomai közelében, háromévestől hatévesig... Azt állítom, hogy az összes államban általános tudatlanság uralkodik azt illetőleg, hogy mennyire döntő fontosságú a játékok kérdése a törvényhozás szempontjából, mert ettől függ: maradandók-e a törvények vagy sem. Mert ha a játékok kérdése úgy van rendezve, hogy az örökkévalóban részesül: vagyis ugyanazon állam fiatalsága ugyanazokat a játékokat mindig ugyanúgy és ugyanazon szabályok szerint játssza, és ugyanazon játékszerekben találja kedvét, ez azt eredményezi, hogy a komoly dolgokra vonatkozó törvények is változatlanul maradnak.

... Az ifjúság játékaiban végbemenő változások valójában játékszámba mennek, és nem lehetnek a legkomolyabb és legkárosabb következményeik. Ezért nem is próbálják ennek az elejét venni, hanem engednek és úsznak az árral, és nem gondolják meg, hogy ezek a gyermekek, akik a játékaikban az újítás rabjai, okvetlenül más emberré is válnak, mint az előző gyermekek.”

(Ford.: Kövendi Dénes)

Platón megfigyelései a játékokról feltárnak egynéhány érdekes gondolatot. Valószínűleg a görögök többségével egyetemben Platón is a gyermeki természet szerves részének tekintette a játékokat; hittek abban, hogy a játék olyannyira életszükséglete a gyermekeknek, hogy a polgári törvényhozásnak kell intézkedéseket hoznia róla. Platón felfogása azonban eltért a legtöbb görögétől abban, hogy ő összefüggést látott a gyermek játékmódja és majdani felnőttkori gondolkodása és cselekedetei között. Míg a görögök többsége úgy vélte, hogy a játék fontos ugyan, de a legjobb, ha ráhagyják magukra a gyermekekre, Platón szerint az államnak kellene szabályoznia a gyermekek játékait.

Testi magatehetetlenségük következtében a csecsemőknek és kisgyermekeknek gondozásra és védelemre van szükségük, s görögök teljesen tisztában voltak ezzel. De azt is érezhették, hogy az alapvető gondozás és védelem mellett és azon túlmenően a gyermekek más is igényelnek: szeretetet és testi gyengédséget. A görög irodalom bővelkedik a csecsemők és kisgyermekek babusgatásáról, csókolgatásáról, öleléséről, dédelgetéséről, simogatásáról és ringatásáról szóló leírásokban vagy utalásokban. Érzelmei kifejezésében a görög nép nyílt, mindig is az volt. Nyíltan megérintik egymást, és örömet, vigaszt és megnyugvást lelnek a testi kapcsolatban.

Hektór válasza kisfiának - mikor az megijedt a ragyogó sisak láttán - az volt, hogy levette a sisakot, a kisfiút pedig felkapta, karjaiba zárta, megcsókolta és rámosolygott.

„Szólt ragyogó Hektór, s karját nyújtotta fiáért;
csak hogy a szépövü dajkához pityeregve simult most
vissza a gyermek, mert megijedt, így látva az apját,
félt a sok ércetől és a sisak lószőr-tarajától,
látva, hogyan leng az föntről iszonyú lobogással.
Fölnevetett szerető jó apja, meg anyja, az úrnő,
És ragyogó Hektór tüstént lecsatolta sisakját,
és maga mellé tette a földre a messzesugárzót.
Megcsókolta fiát, szeliden ringatta a karján...”

(Devecseri Gábor fordítása)

Plutarkhosz azt javasolta az anyáknak, hogy maguk szoptassák csecsemőiket, mert a szoptatás révén az anyák „kedvesebbek lesznek gyermekeikhez és szívesebben kimutatják szeretetüket”. Plutarkhosz az apákat is ellátta tanácsokkal: ne legyenek túlságosan kemények és szigorúak, hanem inkább

„sok esetben ismerjék be hibáikat a fiatalabb személynek, és ne feledjék, hogy ők is voltak fiatalok... (és) a nem helyénvaló cselekedeteket derűs kedvvel viseljék el... Barátaink hibáival szemben elnézőek vagyunk; miért meglepő, ha gyermekeink hibáit is elnézzük?”

A gyermekeknek a görögök által legfontosabbnak vélt szükséglete a fegyelmezés volt. Tanulságos a görög és a puritán gyermekszemlélet összevetése. A puritánok verték és büntették gyermekeiket, hogy kiűzzék belőlük az önfejűség velük született bűnét (Demos, 1970). A szigorú fenyítés e motivációja mintha hiányoznék a görögök gondolkodásából. Amikor a görögök - a spártaiak és a nyílt lakonophilek kivételével - a fegyelmezés szigoráról és jellegéről beszéltek, általában szót ejtettek a mérséklés szükségességéről is: a fegyelmezés ne legyen túlságosan kemény és durva. Az ifjak fenyítése a görögök számára nem is annyira a rossz cselekedetek büntetését jelentette, hanem a megfelelő növekedés és fejlődés biztosítását célzó szigorú felügyeletet.

E tanulmány eddig azt fejtegette, hogy

1. A görögök mind a család, mind a közösség fontos alkotórészének tekintették gyermekeiket, a görög kultúra jövőbeli hordozóinak, akik a maguk jogán értékesek;
2. A görögök - a társadalom és a szülők - felismertek egy sor, főleg az ifjakra jellemző vonást, sajátosságot és szükségletet, és a gyermekekkel való bánásmódjukat bizonyos mértékig ezekre a felismerésekre alapozták (e megállapítás előrejelzi a tanulmányban érintett következő ösztönző hatást).

A görögöknek tehát határozott elképzeléseik voltak „az ifjúság világaról”, mely jól elkülönült „a felnőttek világaról”. „Az ifjúság világarán” belül érzékelték-e vajon különbségeket akár az ifjúkor egyes fejlődési szakaszai között, akár az azonos korcsoporthoz tartozó individuális gyermekek között?

Az életkori és egyéni különbségek felismerése

Arisztotelész is, Platon is leírja a fejlődési szakaszokat, minden egyes szakasznál meghatározva a szülői gondozás és nevelés megfelelő módját. Az áttekinthetőség kedvéért táblázatba foglaljuk ezeket az életszakaszokat. (1. táblázat)

1. táblázat

Két fejlődési vázlat

Életkor	Jellemző vonások és/vagy gondozás	Forrás
		Platón: Törvények¹
Születéstől - 2 éves korig	Pólyás Sok ringatás és dúdolás	789E 790D
2-3 éves	Dajkák viszik A sírás alapján a dajkák/anyák megállapítják, mire van szüksége Óvják a fájdalomtól, félelemtől, bánattól vagy rontástól Csecsemőkorban „oltódik bele mindnyájunkba döntő jelentőséggel egész jellemünk a szokás hatalma folytán.”	789E 792A 792B 792E
3-6 éves	Közös játék a többi gyermekkel Szelíd fegyelmezés	793E 793E
6 éves kortól a pubertáskorig	A nemek elkülönülése A fiúk iskolába járnak; gimnasztika, zene A leányok is tanulnak gimnasztikát	794C 794C 795E 794D
Életkor	Jellemző vonások és/vagy gondozás	Forrás

Arisztotelész: Politika²

A születéstől az elválasz-	A testi fejlődés a legfontosabb „Nyilvánvaló, hogy először szoktatással kell nevelni, és csak azután értelemmel, vagyis előbb a testet, azután az elmét.” Sok tej, minél kevesebb bor A végtagok lehető leghabzóbb mozgása	1336a 1338b
	Hozzászoktatás a hideg elviseléséhez	1336a

¹ Platón: Törvények. In: Platón összes művei. Fordította Kövendi Dénes. Bp., 1984.

² Arisztotelész: Politika. Fordította Szabó Miklós. Bp., 1994.

2-5 éves	Testgyakorlás Játék a felnőttkori tevékenységek előkészítéséhez A sírás megengedett Óvd a hitvány befolyás ellen	1336a
5-7 éves	Még otthon Óvd az erkölcstelen beszédétől, képektől és szobroktól Ne halljon gúnyiratot vagy komédiát	1336b
7 éves kortól a pubertáskorig	A fiúk számára megkezdődik az iskola Ajánlatos mellőzni a nehéz ételeket és a megterhelő testmozgást	1336b
Pubertáskortól 21 éves korig	Szigorú nevelés	1336b

A fejlődési szakaszok két vázlata ugyan nem felel meg pontosan egymásnak, sem a jelenkori fejlődési teóriáknak (mindkettőből hiányzik például a „tipegő szakasz”), mégis annyi közös vonásuk van egymással és a jelenlegi fejlődéslélektani leírásokkal, hogy indokolt a végkövetkeztetés: a görögök tudatosan törekedtek arra, hogy különbséget tegyenek az egyes szakaszok között, melyeken az ifjak születésüktől a felnőttkorig áthaladnak, s a fejlődés élettani és lelki aspektusainak olyan feltűnő ismeretét tanúsítják, mint például a gyermek testi-lelki védelme, a kisgyermekkor meghatározó fontossága, valamint a testi és lelki nevelés sorrendisége.

Bár a görögök erőteljesen hangsúlyozták a gondozás szerepét a gyermek fejlődésében, nem feledkeztek meg a különböző gyermekek eltérő lelki alkatáról sem. Nem szokatlan, hogy a források az egyes gyermekek közti különbségeket taglalják, vagy megjegyzik, hogy egy bizonyos gyermek eszesebb, gyorsabb, és valahogyan más, mint társai. Sztrepzsiadász, Arisztophanész Felhők-jében az apa, felidézi, hogy engedetlen fia milyen éles eszű volt kiskorában. Dio Khrüszosztomosz megjegyzi, hogy némely gyermek természeténél fogva féltékenyebb, mint a többi. Már utaltam Platón művének egy részletére, mely a gyermekjátékok törvényi szabályozása mellett érvel. Fejtegetésében Platón felismeri, hogy némelyik gyermek szívesen vezet be újításokat a játékban.

Plutarkhosz életrajzaiban találjuk a legtöbb példát a gyermekek különbözőségére. Egy életrajzírótól természetesen elvárható az egyéni különbségek iránti érzékenység. Hogy az egyénekről mint felnőttekről készített aprólékos megfigyelései irányították-e Plutarkhoszt a gyermekekről mint egyénekről készített különösképpen pontos megfigyelésekig - megválaszolatlan kérdés marad. Magyarázatokát fűzött azonban ezekhez a különbségekhez konkrét és fogalmi síkon egyaránt. A gyermekek neveléséről szóló egyik általános fejtegetésében Plutarkhosz azt hangsúlyozza, hogy gyermekek nem rendelkeznek mindannyian - még az előkelő származásúak sem - ugyanazokkal a természetes adottságokkal, azonban még a szerényebb adományokkal bíró gyermekek is képezhetők.

Arisztotelész azt is megjegyezte, hogy az azonos életkorú és neveltetésű gyermekek nem egyformák. S ebből a megfigyelésből azt a következtetést vonta le, hogy amint az orvosnak is jobb, ha minden egyes beteget külön esetként kezel, ugyanígy a gyermeknek is jobb, ha nevelése során egyéni figyelemben részesül, mert így megkapja, amire leginkább szüksége van.

Az ifjúság hatásainak felismerése

Az eddig tárgyalt szemelvények sorai közt ott rejlik az a gondolat, hogy a felnőttek - szülők, dajkák, gondozók, tanítók - bizonyos tevékenységeket végeznek és bizonyos módon hatnak a gyermekekre. Tekintettel az ifjúság által a felnőttekre tett hatások negyedik fajtájára, - annak felismerése, hogy speciális interakcióik során milyen mértékben hatnak a fiatalok szüleikre vagy gondozóikra - különbséget kell tennünk azok között a reagálások között, melyek ösztönzőnek tekintik a gyermeket, és azok között, amelyek nem. Vajon tudatában van a felnőtt annak, hogy reagálását a gyermek idézte elő? Vagy a felnőtt úgy érzékeli önmagát, mint aki csak a benne keletkező érzésekre és gondolatokra adott válaszképpen hat vagy reagál a gyermekekre?

Ezek a reagálások vagy visszahatások, melyeket a felnőtt önmagából származónak tekint, valószínűleg a felnőttnek a gyermekről alkotott tabula rasa koncepcióját tükrözik (legalábbis az interakció pillanatában). Plutarkhosz például kifejti, hogy a szülők szeretete utódaik iránt magától értetődő. Úgy véli, a felnőttben keletkezett érzelmek majd a felnőttből átjut a gyermekbe. Philo Judaeus jórészt ugyanezt állítja, mikor kifejti, a felnőttek miért mentik meg a kített csecsemőket. Szerinte az arra járót megindítja a részvét és a felnőttben már meglévő emberi érzés, s ennek következtében magához veszi, megeteti-megitatja a sorsára hagyott gyermeket. Ezzel szemben a modern kor pszichológusai azzal érvelnének, hogy Plutarkhosz és Philo olyan magatartásformákat írnak le, melyek az újszülöttben érzékelt magatehetlenségre adott válaszok. Plutarkhosz és Philo ilyen egyszerűen látják az újszülöttet, a felnőtt ember érzéseinek recipienseként.

Meglepően nagy számú esetben a felnőtt férfi vagy nő azon veszi magát észre, hogy közvetlen módon reagál arra, amit a gyermek mond vagy tesz, vagy hogy olyan érzéseket él át, amelyeket a gyermek vált ki belőle. Már említettem, hogy Euripidész Médeiájában a viták leghatásosabb érvei a gyermekekkel kapcsolatos felnőttkori érzéseken alapulnak. Médeia nagyon is tisztában van azzal, hogyan fog Kreón reagálni, mikor arra kéri, szánja meg két fiát. Hasonló természetűek a szónokokra és ügyvédekre vonatkozó utalások, főleg mikor az athéni esküdtek együttérzését akarják kihasználni azzal, hogy ügyfeleik gyermekeit elébük viszik.

A szemelvények egy másik csoportja azt mutatja, hogy a felnőttek próbálják megérteni, mit akar a gyermek, majd teljesíteni akarják azt az igényt vagy szükségletet. Az ilyenfajta reakció legbájosabb leírása Oresztész dajkájának, Kilisszának a beszéde Aiszkülosz drámájában, az Áldozatvivőkben:

„... mert úgy kell táplálni oktalan
kicsit, mint kis kutyust, elmésen, hogyne, úgy:
pólyába göngyölt kisgyerek nem mondja meg,
hogy éhes, vagy hogy szomjas, vagy pipilnie
kell tán: úgy tesz, mint vágy, a gyermek csöpp hasa.”

(Ford.: Devecseri Gábor;
Aiszkülosz drámái, Bp. 1985)

A gyermek igényeit és szükségleteit teljesíteni kívánó felnőtt képe Homérosz Iliászában is megtalálható, mikor az agg Phoinix felidézi a kis Akhilleusz gondozását:

„S én voltam naggyá nevelőd, istennagy Akhilleusz,
szívemből kedvelve, hiszen mással nem akartál,
sem lakomába sietni, sem enni a termed ölében,
míg nem emeltelek én térdemre, etetve előre
elvágott hússal, s oda nem nyújtottam a bort is.

Mellemen is mily gyakran eláztattad te az inget,
gyermeki módra a bort szájadból visszakucogva.”

(Ford.: Devecseri Gábor)

A gyermek felnőttre gyakorolt hatalmának felismerését bizonyítja Plutarkhosz egy írása, melyben az életrajzíró egy Themisztoklésznek, a perzsa háborúk nagy hősének tulajdonított mondást jegyezte le:

„Fiáról, aki anyján, és anyján keresztül rajta is uralkodott, mondta tréfálkozva, hogy az összes hellén közül a fiú a leghatalmasabb, mert a helléneknek az athéniak parancsolnak, az athéniaknak ő maga, neki a fiú anyja, az anyának pedig a fia.”

Themisztoklész nyilvánvalóan tréfált, a tréfa veleje azonban azon a felismerésen alapszik, hogy sokszor a gyermekek irányítják szüleik cselekedeteit.

Az ifjúság által kiváltott öt hatás közül az utolsó - a családnak és a nagyobb közösségnek tett különleges kontribúciók felismerése - Platón már idézett művében, a Törvényekben figyelhető meg. Ezek a törvények arra utalnak, hogy a görögök többsége szerint a gyermekjátékokat legjobb magukra a gyermekekre bízni, de Platón a gyermekek spontaneitásában és „rosszkodásában” az apák által kitalált játékok folytonosságának a veszélyeztetését látta. Így hát egy gyermekkori tevékenységben szunnyadó lehetőség - a társadalom majdani megváltoztatása - foglalkoztatta az ókori Görögország egyik nagyszerű filozófusát. Az irodalomban azonban gyakoribb az ifjakat jellemző gondtalan játékoság élvezete. A gyermekek mókás kedvűek, örömet szereznek családjuknak és a nagyobb közösségnek. A kisgyermek által szerzett és az otthon beragyogó öröm legékesebb és legmeghatóbb leírása Plutarkhosz levelében olvasható, melyet vigasztalásul írt feleségének leányuk, Timoxéna halálakor. A levél egyes részeit már idéztük, érdemes azonban megismételni ezt a néhány sort:

„Kicsiny gyermekeink iránt érzett szeretetünknek elsöprő ereje van, az öröm, amit a gyermek nyújt, teljesen tiszta, és mentes minden haragos indulattól és szemrehányástól.”

Plutarkhosz itt egy olyan szeretet és érzelem leírását adja, melyet nem félelem és konvenció kényszerített ki; egy olyan szeretetet, melyet a felnőtt csak kisgyermek iránt érezhet.

Ajánlatos itt összegeznünk a görög és az ókori közel-keleti társadalmak közötti hasonlóságokat és különbségeket. Az ősi és a görög társadalmakban egyaránt felismerték a gyermek szeretetre méltó tulajdonságait, valamint a gyermek fontos szerepét a család kiteljesítésében. A gyermek a társadalom jövőbeli reményének is fontos jelképe volt.

A görög civilizációt megelőző ókori társadalmakban nem nehéz felfedezni az ifjúságra jellemző vonások tudatos felismerését. Tisztában voltak a gyermekek szeretetigényével, játékszereket adtak nekik, hogy kielégítsék játékszükségeiket, valamint jogi és egyéb védelemben részesítették őket, hogy ellensúlyozzák kiszolgáltatottságukat. E jellemző vonásokat a görögök is felismerték, ők azonban nyilvánvalóan egy korábbi életszakaszban kezdték a „nevelést”. A görög írók újra és újra hangsúlyozták a kisgyermekkori nevelés meghatározó jelentőségét, mert ebben a korban lehet formálni-alakítani a gyermeket. Az életkori és egyéni különbségeket illetően a görögök érzékenyebbné mutatkoztak. Nagy gondolkodóik számos fejlődési szakaszt különböztettek meg; sőt a gyermekek közötti egyéni különbségek mértékére is rámutattak, és próbálták megmagyarázni, hogy a különböző környezeti tényezők milyen szerepet játszanak ezek kibontakozásában. Az ifjúság szűkebb és tágabb társadalmi hatásainak felismerése tekintetében a görög írások megint csak e hatások tudatos, az ókori közel-keleti irodalomban nem tapasztalható felismerését tükrözik.

Róma

A római társadalomban kialakult gyermekkép sok tekintetben nagyon hasonlított a görög társadaloméhoz. Ez a hasonlatosság nem meglepő, mert jószerint a görög kultúra - irodalom, filozófia, tudomány, művészet - alkotta a római civilizáció alapját. Két vonatkozásban azonban a rómaiak jelentősen eltértek hellén elődeiktől: (1) az elméletileg abszolút és totális ellenőrzés, melyet az apa gyakorolt családjá és gyermekei fölött, a patria potestas - apai hatalom; és (2) a római társadalom felsőbb osztályainak (és talán alsóbb osztályainak is) a folytonos, majd egy évezreden át tartó küzdelme azért, hogy újratermeljék önmagukat. Olybá tűnik, a római kultúra e két arculata oly régi keletű, mint maga Róma.

Igen, a római apa nagy hatalommal bírt. Szinte minden ókori társadalomban az apa ítélkezett újszülöttek életéről vagy haláláról. Más társadalmakban azonban - ha már egyszer az élet megtartásáról született döntés - megszűnt az apa törvényes joga ahhoz, hogy megölje gyermekét. Nem így Rómában: a római apák a Birodalom léte során egészen hosszú ideig megőrizték törvényes jogukat gyermekük megöléséhez, még akkor is, amikor a gyermekek már a felnőttkorba léptek.

A római történelem hosszú folyamatában fokozatosan korlátozódott az apa hatalma: egyre kevesebbet bántalmazhatta gyermekeit. Az i. sz. második században Hadrianus elrendelte, hogy száműzni kell azt az apát, aki megöli felnőtt fiát. Azonban csak i. sz. 374-ben tették meg a döntő lépést az apának a leszármazottai élete-halála kérdésében gyakorolt hatalma korlátozására, mikor is birodalmi rendeletet bocsátottak ki, mely szerint büntetéssel kell számolnia annak, aki kisgyermekét akár csak sorsára hagyja.

Az ilyen korlátlan hatalom, mint a patria potestas, visszataszítónak és veszélyesnek hat számunkra. S mintha a rómaiak is felismerték volna e gyalázatos fonákságban rejlő veszélyeket. A szokással csaknem egykorú a visszaélések ellenőrzésére tett első kísérlet. A római hagyomány a városalapító Romulusnak tulajdonítja azt a törvényt, mely korlátozza az újszülött gyermek élete-halála fölött gyakorolt apai hatalmat. Romulus arra kötelezte a családokat, hogy felnőttkorukig neveljék fel valamennyi fiukat és legalább elsőszülött leányukat.

A hosszú küzdelem, hogy korlátoztassék az apának a nemkívánatos gyermekek megöléséhez való joga, egyidejűleg folyt azzal a hasonlóképpen hosszú küzdelemmel, mely a római felsőbb osztályok létszámának fenntartására irányult. Romulus célja a patria potestas ellenőrzése alá vonásával nyilvánvalóan az volt, hogy több fiúgyermek - majdani katona - legyen. A római társadalom mindig katonai jellegű volt, és nagyon is tudatában volt annak, hogy fennmaradása és virágzása fiai létszámától és a csatamezőn tanúsított vitézségétől függ. A törvény azonban azt is magában foglalja, hogy a családoknak ösztönzésre volt szükségük a sok gyermek felneveléséhez. Hogy miért, azt egészen egyszerűen nem tudjuk. Azt viszont tudjuk, hogy tovább élt a nagy családtól való idegenkedés, és Róma hosszú történelme során ez mindig is gondot jelentett az uralkodó osztályok számára.

Ezt a két témát veszem szemügyre: az apa rendkívüli hatalmát, és a rómaiak elterjedt és szívós igyekezetét felnevelendő gyermekeik számának csökkentésére, mivel ezek jól szemléltetik, hogy a rómaiak valószínűleg némi nehézség árán tudták csak elfogadni szülői szerepüket, s továbbhagyományozni társadalmukat (és így önmagukat is) a következő nemzedéknek. A rómaiak alighanem valami olyat érzekeltek a gyermekekben - valóságosan vagy jelképesen -, mely elrettentette őket attól, hogy családjuk újratermeléséhez elegendő gyermeket neveljenek fel.

Az ifjúság fontossága

Egyéb vonatkozásban viszont úgy tűnik, hogy a rómaiak gyermekeiknek és gyermekeik neveltetésének ugyanolyan fontosságot tulajdonítottak, mint a görögök. Ezt bizonyítja a gyermekre utaló sok-sok eskü és fohász. Sallustus például beszámol arról, hogy a numídiái királyfi, Adherbal, mikor menedéket kért a római szenátustól i. e. 116-ban, ezzel zárta beszédét:

„Szenátusi képviselők, könyörögve kérek titeket, ahogyan magatokat tisztelitek, gyermekeiteket, szüleiteket és a rómaiak méltóságát - segítsetek engem.”

A római gyermek születését és névadását ünnepélyes szertartás kísérte (Balsdon, 1969). Sőt létezett egy római istennő, Rumilia, „a kisgyermek felnevelője”.

A rómaiakat legalább annyira foglalkoztatta gyermekeik nevelése, mint a görögöket. A régmúlt időkben az apák voltak fiaik elsődleges tanítói, személyre szabott módon tanították fiaikat írni-olvasni, valamint olyan testi ügyességre, mint az úszás, lovaglás, gerelyhajítás stb. Azonban az i. e. második század közepe táján már az apák egyre gyakrabban fordultak hivatásos tanítókhoz vagy iskolamesterekhez, és vagy magántanítókat alkalmaztak, vagy elküldték fiaikat, hogy írni-olvasni tanuljanak. A bensőséges szülői részvétel azonban nem tűnt el teljesen a gyermekek tanításából. Augustus császár

„olvasást tanított unokáinak, úszást, és más elemi ismereteket, jórészt ő maga, s minden erejével azon fáradozott, hogy megtanítsa nekik kézírása utánzását.”

A gyermekek speciális jellemzőinek felismerése

A görögökhöz hasonlóan a rómaiaknak is határozott nézeteik voltak a gyermekekre különösen jellemző sajátosságokról. A költő Catullus észrevette a gyermekek fülcimpájának rendkívüli simaságát. Szt. Jeromos javallata értelmében az ifjak alkata nem képes a kemény szigor elviselésére, sem testileg, sem érzelmileg. Szt. Ágoston említést tesz a gyermekekre sajátosan jellemző énekhangról, és megjegyzi, hogy lehetetlen megkülönböztetni a leányok és fiúk hangját.

A rómaiak által az elsődlegesen a gyermekeknek tulajdonított magatartásformák és jellemző sajátosságok nagyjából megegyeznek a görögök megfigyeléseivel. A legtöbbször - akárcsak a görögök - a gyermek „kialakulatlanságát” említik. A rómaiak az ifjakat formálhatónak, taníthatónak, tudatlannak, naivnak, sőt ostobának, s ezért erkölcsileg esendőnek is vélték. Úgy látszik, a rómaiak inkább hajlottak arra, hogy a negatív tulajdonságokat is észrevegyék gyermekeikben, mint a görögök. A görög irodalommal összevetve a latin irodalom többször említi, hogy a gyermek engedetlen, hirtelen haragú, csaló s természettől fogva irigy. Talán ebből fakad, hogy a rómaiak kevesebb figyelmet szenteltek a gyermekek gyengeségére, magatehetetlenségére, féltékenységére. A görögök és rómaiak egyaránt felismerték, hogy a gyermekek játékos kedvűek, vidámak, kedvesek és szeretetreméltóak. A rómaiak talán jobban hangsúlyozták a gyermeki természetből adódó utánzási hajlamot, mint a görögök, és jóval gyakrabban említették a gyermek természetes ártatlanságát. Ez utóbbi sajátosság kétségkívül a sztoicizmus és a kereszténység hatásának tudható be. Végezetül a rómaiak szerint három olyan jellegzetesség is kapcsolódik a gyermekekhez, melyet a görögök nem említenek - a versengési szellem, a kíváncsiság és a természetes emlékezőtehetség.

A rómaiak és a görögök számára a kialakulatlan és formálható gyermek képze - a tabula rasa - biztosította nevelési elméletük és gyakorlatuk alapját. Hittek abban, hogy a követendő példa alapvetően szükséges a jellem kialakulásához, és - mint a görögök is - próbálták óvni gyermekeiket a potenciálisan ártó befolyásoktól.

Az egyetlen átfogó római tanulmány a nevelésről Quintilianustól származik, az *Institutio Oratoria*, az i. sz. első század végén született. Az ékesszólás művészetének e nagyszerű tanítója szerfölött kedvező képet alakított ki a gyermekről és a gyermek vele született tanulási képességéről.

„Ennélfogva azt szeretném, hogy az apák a legnagyobb reményeket táplálják fiukkal kapcsolatban, születésük pillanatától kezdve... majd rájössz, hogy a legtöbb (gyermek) élénk gondolkodású és szívesen tanul... A nehéz felfogású és taníthatatlan éppoly ritka, mint a kivételes képességű vagy szörnyeteg... Ezért hát ne fecséreljük el a korai éveket: annál is inkább, mert az irodalmi képzés alapelemei kizárólag az emlékezőtehetségre épülnek, mely a kisgyermekek sajátja, sőt különösen jó abban a korban... Még öregemberként is emlékezni fog a bölcs mondásokra, és ami kialakulatlan elméjébe vésődött, segíti majd jellege alakulását.”

Annak felismerése is fellelhető Quintilianus nézeteiben, hogy a gyermekek gyakran beváltják a hozzájuk fűzött reményeket.

Quintilianus - több más rómaival egyetemben - azt a nézetet is magáévá tette, hogy a gyermekekben természettől fogva él a versenyszellem, és ezt az észrevételt megpróbálta alkalmazni a nevelési gyakorlatban. Mind Cicero, mind Szt. Ágoston rámutatott a fiatal fiúk versengési kedvére. Quintilianus kiemelte, hogy a gyermek természetes versengési hajlamát ki kell használni az eredményesebb tanulás érdekében, de arra buzdította a tanárokat, hogy a versengés előnyeit hasznosítsák, ne pedig romboló hatását.

A gyermekek szükségleteit illetően a rómaiak ismét beleilleszkednek a görögök által már kialakított képbe. Felismerésük, hogy a gyermeknek szüksége van a szeretet, a gyengédség (testi és érzelmi) és a fegyelem egyensúlyára, teljesen nyilvánvaló az irodalmi művek alapján, talán sehol másutt nem világosabban, mint Quintilianus írásaiban. A római irodalom széles keresztmetszete - Szt. Ágoston, Aulus Gellius, Szt. Jeromos, Lucretius, Plutarkhosz, Plinius, Seneca és Suetonius - tanúsítja: a gyermek igényli, hogy szeressék és dédelgessék.

Ugyancsak sok író említi, hogy a gyermeknek szüksége van irányításra és fegyelemre, és hogy a durva bánásmód, a bántalmazás nem kívánatos. A római gyermeket is elfenekelték, megütötték, megvesszőzték - akárcsak görög társaikat. Quintilianus rosszallja az ilyen praktikákat, de megjegyzése kétségtelenné teszi, hogy a diákok megvesszőzése a legtöbb iskolai tanító számára nagyon is bevett gyakorlat volt. Rómában mások is kifejezték ellenérzésüket a szigorú testi fenyítéssel szemben. A szigorúságáról ismert idősebb Cato, a fegyelem és mértékletesség eszményképe, „gyakran mondogatta, hogy aki megüti feleségét vagy gyermekét, más szentségtelenségre is képes”. Tehát létezett a római társadalomban a kemény testi fenyítés túlságosan is nyilvánvaló gyakorlata mellett egy ellentétes irányvonal, mely felismerte az efféle szigor okozta testi és lelki ártalmakat.

Az életkori és egyéni különbségek felismerése

A rómaiak valószínűleg éppolyan lelkesen figyelték gyermekeik fejlődésének és növekedésének egyes szakaszait, és az azonos korú gyermekek egyéni eltéréseit, mint a görögök. Plutarkhosz római biográfiáiban és Suetonius életrajzaiban számos példa található a gyermekek különbözőségére.

A tanár Quintilianus - mint ez várható - mélységesen tudatában volt tanítványai eltérő adottságainak, és azt tanácsolta, hogy a fiúk tanulási rendjét képességeikhez és szükségleteikhez igazítsák hozzá.

„A hozzáértő tanárnak az legyen az első dolga, mikor gondjaira bízna egy fiút, hogy felméri képességeit és lelkületét... azután a tanár vegye fontolóra, milyen bánásmód alkalmazható tanítványa értelmi szintjéhez. Némelyik fiú tunya, ha nem szorítják rá a munkára; mások rosszul tűrik a fegyelmezést; némelyik megfélemlítéssel irányítható, míg másokat ez megbénít; némely esetben az elme formálásához folyamatos igyekezet szükséges, más esetekben ez az eredmény gyors figyelemösszpontosítással érhető el a legjobban.”

A rómaiak meglehetősen fejlett és következetes képet alakítottak ki a gyermekkor fejlődési szakaszairól. Három író - Quintilianus, Szt. Ágoston és Macrobius - részletes beszámolót nyújt a gyermekek növekedésének egyes szakaszairól, és még sok más szemelvény található, mely ilyen fejlődési folyamatokat említ vagy feltételez.

Az áttekinthetőség kedvéért a 2. táblázat összefoglalja a három író műveiben fellelhető fejlődési szakaszokat. E fejlődési vázlatok ugyan teljesen nyilvánvalóan egymástól függetlenül születtek, mégis a gyermek fejlődésére vonatkozó tapasztalati megfigyelések hasonló rendszerét mutatják. Quintilianusé a retorikatanár, a szónokok oktatója szemszögéből készült. A három közül az övé hasonlít leginkább Platónéhoz és Arisztotelészéhez, s egyaránt foglalja a gyermek élettani és lelki aspektusaival. A fejlődés egyes szakaszainak a leírásában Szt. Ágoston megközelítése sokkal személyesebb, emocionálisabb. Beszédtanulásának leírása valóban csodálatos. Szt. Ágoston azon ritkaságszámba menő személyek egyike, akik saját gyermekkoruk kivételes emlékei birtokában vannak. Felnőttkori életében kevés lehetősége nyílt a gyermekek közeli megfigyelésére, sőt egyértelműen tagadja, hogy bármiféle gyengéd érzelmi szálak kötnék a gyermekekhez. Ágoston gyermekkori emlékei megőrkítésének legmegkapóbb vonása az a mélységes együttérzés, szinte empátia, melyet felnőttként a gyermeki lét körülményei és nehézségei iránt tanúsít. Macrobius kommentárja a hetes számra és többszöröseire építve kísérli meg felvázolni a fejlődési folyamatot, és egyértelműen a gyermek élettani vonatkozásaira összpontosít.

A fejlődési folyamatot mindhárom vázlat nagyjából három szakaszra osztja: csecsemőkor, kisgyermekkor és serdülőkor. Bár a modern elméletek több szakaszt állapítanak meg, a fejlődés egyéb területeit is felismerik (pszichoszexuális fejlődés), s némelyiket sokkal teljesebben kifejtik (motorikus, kognitív, erkölcsi), az itt felvázolt rendszerek mindegyike hozzávetőlegesen megfelel a jelenkori modelleknek. Szt. Ágoston visszaemlékezései olyan magatartásformákat írnak le - dac, engedetlenség, harag -, melyek - Gesell elnevezésével - a „rettenetes kétévesek” korát idézik. Ágoston művében a nemverbális kommunikáció tudatos felismerése is benne rejlik.

2. táblázat

<i>Életkor</i>	<i>Jellemző vonások és/vagy megfelelő gondozás</i>	<i>Forrás</i>
Quintilianus: Institutio Oratoria³		
Születéstől 3 éves korig	Dajkák, majd a pedagógus gondjaira bízva Nagyon befolyásolható, ezért a dajkáknak és a pedagógusnak ügyelniük kell a beszédjükre, és erkölcsileg jó példát kell mutatniuk Beszélni tanul	1.1.5-11
3-7 éves	Még otthon él, de megkezdődik nevelése és oktatása A memória jó és megtartó Nem képes eredetiségre Élvezetes tanulmányokra van szüksége A dicséret és olykor a versengés ösztönző hatására van szüksége A gyermek korlátozott képességeihez kell mérni a feladatokat Nem ajánlatos sürgetni	1.1.15-19 1.1.36 1.1.36 1.1.20 1.1.20 1.1.22 1.1.32-33
7 éves kortól a serdülő- korig	A fiúkat iskolába kell küldeni Az oktatást az egyénhez kell igazítani Pihenésre, lazításra van szüksége A játék jót tesz a fiúknak Döntő fontosságú a jellem- formálás, mielőtt a fiúk megtanulnak csalni Ajánlatos mellőzni a vesszőzést és az méltatlan büntetést	1.2.1-13 1.3.6 1.3.8 1.3.11. 1.3.12 1.3.13-17

³ Quintilianus Szónoklattan. Fordította Prácser Albert. Bp., 1913.

Szt. Ágoston: Vallomások⁴

Csecsemő- kortól 3 (?) éves korig	Eleinte csak szopott és sírt	
	Mosolyogni és nevetni kezdett	VI. 7
	Csalódott volt, mert nem tudott kommunikálni, így még többet sírt	
	Könnyen dühbe gurult, gyakran duzzogott	VI. 7
3(?)–7(?) éves	Féltékeny volt más kisgyermekre	
	Otthon tartózkodott	VIII. 13
	„A tőled kapott eszecsém erejével, édes Istenem, nyöszörgéssel és különféle hanggal, tagjaim ilyen-amolyan mozdítgatásával, közölni akartam magam is a szívem vágyait, hogy fülekre találjanak óhajtásaim.”	VIII. 13
	Megtanult beszélni	
	Egyszerre csak egy szót tanult meg	
	A felnőtt tényleges tanítása nélkül tanult	
	Értette a „testbeszédet”, a kommunikáció nemverbális formáit	
	Kedvében járt az idősebbeknek	
	Engedetlen	IX. 14
7(?) éves kortól a serdülő- korig	Iskolába járt	IX. 14
	Féktelen és még mindig engedetlen	IX. 14.
	Nem szeretett tanulni	XII. 19
	Szeretett játszani	
	Könyörgött, hogy ne használják a vesszőt az iskolában	IX. 14
	Ésszerűtlen, hogy mit kedvel és mit nem	
	Eljutott oda, hogy a kíváncsiság elvezet a tanuláshoz, és a félelmet keltő büntetés gátolja a tanulást	
	Többet ér a tanulásban „a tudás kötetlen vágya, semmint a szükség félelmes szabálya”	XIV. 23

⁴ Augustinus: Vallomások. Fordította Városi István. Bp., 1987.

Macrobius: Kommentár Scipio álmához
(I. e. ötödik század eleje)

7. óra	A születés utáni kritikus óra: aki túléli ezt az órát, valószínűleg életben marad	67
7. nap	Leválík a köldökzsinór	68
14. nap	A szem reagál a fényre	
7. hét	A szem követi a mozgó tárgyat	
7. hónap	Kezdenek kibújni a fogak	69
14. hónap	Felül, nem fél, hogy eldől	
21. hónap	Beszélni kezd	
28. hónap	Biztosan áll és megy	
35. hónap	Megkezdődik az elválasztás	
7. év	Kezdenek előbújni a maradandó fogak Érthetően beszél	70
14. év	A pubertás kezdete, mind a fiúk, mind a lányok esetében	71

Az ifjúság hatásának felismerése

A rómaiak nem sok hajlandóságot vagy készséget mutattak arra, hogy úgy tekintsenek magukra, mint akik cselekedeteikben reagálnak gyermekeikre. A szerteágazó római irodalom kevés olyan szemelvényt tartalmaz, mely azt tárja fel, hogy a felnőttek reagálnak a gyermekekre. A római kultúra - a görögtől eltérően - nem sok ügyet vetett az emberi magatartásformák árnyalt elemzésére. Talán a gyermekre való reagálásnak ez a képtelensége a patria potestas fogalmával függ össze: a hatalom, és ennél fogva a cselekvőképesség hordozója az apa. A felnőttek reagálásának esetei általában feltételezik, hogy a felnőtt felelős tetteiért. Minden, a gyermekek nevében kimondott eskü és fohász a felnőtt közösségnek azt a megfigyelését bizonyítja, hogy a gyermek valahogyan életre kelti a felnőttekben szunnyadó nemesebb ösztönöket vagy cselekedeteket.

Szt. Ágoston megjegyzi, hogy a felnőttek azért viselik el a gyerekes viselkedést, mert tudják, hogy a gyermek növésben elhagyja majd őket. Idősebb Cato kijelentette, „hogy fia jelenléte olyannyira elővigyázatosá teszi a trágár beszédet illetően, mint az úgynevezett Vesta Szüzeké”. Suetonius beszámol arról, hogy a germán táborban, ahol a császár Caligula nevelkedett két-három éves korában, a katonák úgy rajongtak a kisfiúért, hogy „mikor Augustus halála után zendüléssel fenyegetőztek, és bármilyen esztelenségre készek lettek volna, Gaius

(Caligula) puszta látványa lecsillapította őket”. Így szinte az egyetlen határozottan érzékelhető, gyermektől származó motiváló erő volt az, ami lelkesített, erőt adott és a lélek emelkedettségét hívta elő.

Érdekes kapcsolat fedezhető fel talán a most ismertetett motiváló erő és a gyermek által a társadalomnak tett különleges kontribúció között. Cicero kétszer is megjegyzi, hogy a természet szándéka a legjobban a gyermekekben szemlélhető: „saját tanítványaim - másoknál gyakrabban - gyerekszobába járnak, mert hisznek abban, hogy a Természet a gyermekségben tárja fel szándékait a legvilágosabban számukra.”

Természetesen ez a gyermekfelfogás - a gyermek különleges kapcsolatban áll a természettel (ennélfogva Cicero számára az isteni lényeggel) - a keresztény írások közkeletű témája lett. Szt. Ágoston gyakran hangoztatta ezt a nézetet: „Mert ezek a dolgok a megfontolt és bölcs emberek számára rejtve maradnak, s a kisdedeknek feltáruznak.” (Vallomások, 7.21)

Íme: a gyermek itt szent és hatalommal bíró lényként jelenik meg. Ha ez a felfogás már Cicero előtt is létezett, ha eredete a római civilizáció kezdetéig nyúlik vissza, akkor talán e hatalomtól való félelem a felelős a patria potestas, az ellensúlyozó hatalom létrejöttéért, valamint a rómaiak gyermekséggel szembeni furcsán ambivalens attitűdjéért.

Összefoglalás

A gyermekek hatásainak fejtegetése visszatereli figyelmünket fontosságuk témájához, valamint a görögök és rómaiak eltérő nézeteinek az összegzéséhez. A gyermek hatalma eltörpült ugyan az apa hatalmához mérten, ám a római gyermek legalább olyan fontos volt, mint a görög társadalomban élő társa - vagy talán még fontosabb, ha van némi alapja annak a feltevésnek, mely kapcsolatot vél felfedezni a római szülők gyermekek iránti ambivalens attitűdjé és a gyermekekben a természet szent titkainak a megtestesítőjét látó szemlélet között.

A rómaiak - a görög kultúrára építve - többé-kevésbé ugyanazokat a jellemző vonásokat érzékelték gyermekeikben, néhány új vonással kiegészítve: versenyszellem, kíváncsiság, utánzási hajlam és emlékezőtehetség. S megint csak ambivalens szemléletmódjukat tükrözi, hogy sokkal több negatív vonást érzékeltek. Ezzel együtt - mint ez várható is egy olyan társadalomban, mely feladatának tekintette a zsarnoki és olykor rettenetes apai hatalom pszichológiai igazolását - kevesebb figyelmet fordítottak a gyermek magatehetetlenségére és gyengeségére.

Azt vártuk volna, hogy a rómaiak további részletekkel gazdagítják az életkori és egyéni eltérések percepcióit, melyek a görögöktől rájuk maradt kulturális örökség részét képezték. Nem tették. Sőt mintha a rómaiak sokkal kevésbé lettek volna érzékenyek azokra a hatásokra, melyeket gyermekeik tettek rájuk. Bár a gyermekeket képesnek tartották arra, hogy a beszéd- és magatartásformák magasabb szintjét hívják elő a felnőttekből, a rómaiak nem mutattak érdeklődést a görögök által már felfedezett sok egyéb hatás iránt. Talán attól való idegenkedésük, hogy tudatosan érzékeljék a gyermekeik által kifejtett hatásokat, szintén gyermekeik iránti ambivalens attitűdjüknek tulajdonítható.

Azért tekintetem át a Közel-Kelet, Görögország és Róma ókori társadalmából származó forrásanyagokat, hogy meghatározzam, ezek a civilizációk milyen mértékben ismerték fel azokat a hatásokat, melyeket az ifjúság tett a felnőttek társadalmára, és a felnőttek mennyi figyelmet fordítottak ezekre a hatásokra. A bizonyítékok a civilizációk közötti hasonlóságokat és eltéréseket egyaránt szemléltetik. Mindhárom társadalom a jövőhöz fűző erős köteléknek tekintette a gyermeket, de egyik sem romantizálta. A rómaiak nagyobb hangsúlyt adtak az apa

hatalmának és jelentőségének, és soha nem sikerült annyi gyermeket létrehozniuk, amennyit vezetőik kívántak volna gyakorlati jellegű, katonai céljaik megvalósításához. Mind az ókori közel-keleti népek, mind a görögök felfigyeltek a magatehetetlenség, a szeretetvágy és játékigény megkülönböztető jegyeire, de leginkább a görögök ismerték fel, hogy a gyermeknek szelíd formálásra és irányításra van szüksége, s szigorú, olykor kemény fegyelmezésre, mely ellensúlyozza a gyermek önuralmának nyilvánvaló hiányát. Úgy tűnik, csupán a görögök érzékelték az ifjúságnak a felnőttekre, a családra, a szűkebb és tágabb közösségre tett hatását. Végezetül: a görögök és a rómaiak egyaránt észrevették a gyermeki fejlődés pontosan meghatározott formáit, és felismerték a gyermekek egyéni különbözőségét.

IRODALOM

- Aldred, C. (1968): *Akhenaten*. New York, McGraw-Hill.
- Balsdon, J. P. V. P. (1969): *Life and leisure in ancient Rome*. New York, McGraw-Hill.
- Beck, A. G. (1964). *Greek education 450-350 B. C.* London, Methuen.
- Charles-Picard, G., & Charles-Picard, C. (1958): *Daily life in Carthage*. New York, Macmillan.
- Contenau, G. (1954): *Everyday life in Babylon and Assyria*. London, Edwin Arnold.
- DeMause, L. (1974): The evolution of Childhood. *History of Childhood Quarterly: The Journal of Psychohistory*. **1**, 503-575.
- Demos, J. (1970): *A little commonwealth: Family life in Plymouth colony*. New York, Oxford University Press.
- Erman, A. (1966): *The ancient Egyptians*. New York, Harper.
- Flacelière, R. (1965): *Daily life in Greece in at the time of Pericles*. (Peter Green trans.) New York, Macmillan. Originally published: 1959.
- Frankfort, H., Frankfort, H. A. G., Jakobsen, T., & Wilson, J. (1946): *Before philosophy*. Baltimore, Penguin.
- Gordon, C. (1957): *Hammurabi's code*. New York, Holt, Rinehart & Winston.
- Gurney, O. R. (1954): *The Hittites*. Baltimore, Penguin.
- Kramer, S. N. (1963): *The sumerians*. Chicago, University of Chicago Press.
- Langer, W. (1973): Infanticide: A historical survey. *History of Childhood Quarterly: The Journal of Psychohistory*. **1**, 353-367.
- Montet, P. (1958): *Everyday life in Egypt in the days of Ramses the Great*. London, Edwin Arnold.
- Payne, G. H. (1916): *The child in human progress*. New York, Putnam
- Saggs, H. W. F. (1965): *Everyday life in Babylonia and Assyria*. New York, Putnam.
- Simpson, W. K., (1972): *The literatuere of ancient Egypt*. New Hawen, Yale University Press.
- White, J. (1963): *Everyday life in ancient Egypt*. New York, Putnam.

RICHARD B. LYMAN, JR.

BARBÁRSÁG ÉS VALLÁS

KÉSŐ RÓMAI ÉS KORA KÖZÉPKORI GYERMEKNEVELÉSI SZOKÁSOK

„Hát, ilyen korba született leányod, Pactula. Gyermekkori játéka a vérengzés és a halál. Hamarabb megismeri majd a könnyeket, mint a nevetést, hamarabb a bánatot, mint az örömet. Alighogy e világ színpadára lépett, máris távoznia kell. A világ mindig ilyen volt - mi egyebet hinne? A múlttól mit sem tud; a jelenből menekül; csak a jövőt áhítja.”

Jeromos, i. sz. 413⁵

E tanulmány, mely a patrisztikus és kora középkori évszázadokat öleli át (nagyjából az i. sz. 200-tól 800-ig terjedő időszakot), megkockáztatja azt a szokatlannak tűnő vélekedést, hogy a gyermekkorról sok tényanyag létezik, még egy látszólag sivár periódusban is. E fél évezred szülő-gyermek kapcsolattörténetének szabályszerű feldolgozása talán sohasem lesz lehetséges, azonban a viszonylag konvencionális történelmi forrásokban fellelhető tényanyag előzetes áttekintése jelentős adatokat hozhat napvilágra. E fejezet egy kutatás kezdetének tekintendő, szándéka szerint főként historiográfiai és példákkal szemléltető. Azt kívánja megmutatni, hogy a tényanyag a rendelkezésünkre áll, és hogy a kutatásban részt vevő, a lokalizálás és analízis megszokott módszereivel dolgozó történészek jó eredményeket érhetnek el.

„Az okokat nem szabad feltételezni” Röviden a módszerről

Az eddig vizsgált forrásanyagok azt sejtetik, hogy a szülő-gyermek kapcsolat kulcsfontosságú részei bizonyos elmozdulást mutatnak e korban. Először: úgy tűnik, a forrásainkban fellelhető társadalmi osztályok köre a korszak végére csekély mértékben kiszélesedett. Néhány ismert kivételtől eltekintve a Constantinus előtti római korban élő, általunk is ismert szülők és gyermekek az arisztokraták és vagyonosak köréből kerültek ki. A középkor elejéről van néhány utalásunk, melyek olyan egyénekre vonatkoznak, akik valamelyest e csoport alatt helyezkednek el, bár a korai feljegyzések alapján a köznapi emberek mindig észrevétlenek maradnak számunkra. Másodsor: jelentősen átalakultak a gyermekkorról alkotott eszmények. Kimutatható, hogy a gyermekekkel való bánásmóddal kapcsolatos hivatalos és formális

⁵ A fejezet elején található idézet Szt. Jeromostól származik; *The Satirical Letters*, ford. Paul Carroll (Chicago, 1956), 196. o.

elvárások elnézőbbek lettek a 4. századtól kezdve. Az irodalmi alkotásokban és a szentek életrajzában a szülői szeretet nagyobb hangsúlyt kap, főleg Ágoston nemzedékét követően. Harmadszor: úgy tűnik, mintha az eszmények ilyen változása csekély, ám gyakorlati jellegű következményekkel járna a tényleges bánásmódot illetően. A kereszténység eljövetele bizonyára nem vetett véget a gyermekek számára a „sötét kor”-nak, mégis, egy valamelyest kevésbé nyomasztó szemléletmód kezdetét jelentheti.

Mint a történelem során bármikor, az eszmék hatása a mindennapi életre informális, lassú és alig-alig tetten érhető. Mindenesetre nem csak a kereszténység képviselte az egyetlen meghatározó tényezőt. Egy másik ilyen tényező a Nyugat lassú hanyatlása. Bár a legtöbb pogány és jó néhány keresztény belenyugvással és a pusztulás előérzetével fogadta, mégis sok egyén és az emberiség hosszú távú reménye szempontjából a „hanyatlás és bukás” nem minősült sorscsapásnak.⁶ Például a bizonytalan életkilátások és munkaerőhiány közepette talán kevésbé volt szükséges, sőt egyenesen a termelőképesség ellenében hatott a gyermekek - mint főlegesen és nem termelő élelmiszer-fogyasztók - kitevése és elhagyása. Az azonos forrásból eredő ellenérvnek is van azonban némi létjogosultsága: a súlyos megrázkódtatások és nehézségek időszaka talán felerősítette az egyes szülők belső feszültségét és félelmeit, s arra ösztönözte őket, hogy lelki megnyugvást keressenek abban, hogy a köztük élő legkiszolgáltatottabb lényekre vetítik ki gondjaikat. Inatag alapokon állnak ezért azok az általános társadalmi feltételekre épülő érvelések, melyek azt hangsúlyozzák, milyennek kellett volna lennie a szülő-gyermek kapcsolatnak, illetve milyen lehetett. Egy másik fontos tényező, mely segít megértenünk ezeket a feltételezett változásokat, az a „barbár” népek nagyarányú beolvadása a mediterrán világba. Bár rendkívül nehéz - ha ugyan nem teljességgel lehetetlen - pontos képet alkotnunk ezekről a törzsekről a római civilizációval való kapcsolatuk előtti időből, néhány bizonyítéktöredék azt sejteti, hogy a gyermekekkel szembeni attitűdjük kevésbé volt brutális és pusztító, mint a rómaiaké lehetett. Így felállítható az a szülő-gyermek kapcsolatra vonatkozó tézis, hogy „a barbárság és vallás győzedelmeskedett” az antikvitás korának szörnyűséges gyermekbántalmazásai felett.⁷ Ne feledjük, hogy e főbb tényezők - kereszténység, nehéz idők, barbárok - rendkívüli körülménnyel kezelendők, óvakodnunk kell attól, hogy a jól tetten érhető változásokat egy az okokat mágikus egyszerűséggel magyarázó séma szerint értelmezzük. „Röviden: a történelemben, mint bármely más területen sem, az okokat nem szabad feltételezni. Az okokat fel kell tárni.”⁸

A társadalmi élet átfogó rendszerét és folytonosságát felmutatni szándékozó történész a korabeli források félelmetes akadályaival találja magát szemben. A forrásanyag jellegéből és állapotából adódóan még a szerfölött vállalkozó és újító szellemű kutató is gyakorta zsákutcában találja magát. A felfedezések többnyire elszigetelt forrásokon alapulnak, ezért némiképp esetlegesek és potenciálisan rendszerezetlenek.⁹ A választás egyszerű: vagy elfogadjuk e

⁶ E megállapítás egyik erőteljes megfogalmazását l. William Carroll Bark: *Origins of the Medieval World* c. művében (Stanford, 1958).

⁷ Edward Gibbon természetesen más véleményt képviselt a *The Decline and Fall of the Roman Empire* c. művében (New York), 2. kötet, lxxi. fejezet, 1443. o.

⁸ Marc Bloch: *The Historian's Craft* (New York, 1953), 197. o.

⁹ Hogy mit tehetünk ilyen körülmények közt, arra szép példa Emily Coleman műve, mely St. Irminon poliptichonjával (kettőnél több szárnyú szárnyas oltár) foglalkozik. „Medieval Marriage Characteristics”, *The Journal of Interdisciplinary History* II (1971), 205-219. o. és „A Note on Medieval Peasant Demography”, *Historical Methods Newsletter* V (1972), 53-58. o. Egy további tanulmányt közöl az *Annale E.S.C.* egyik hamarosan megjelenő száma: „Peasant Population Control”.

korlátozó tényezőket, vagy semmit sem közlünk. Így hát e fejezet csak annyival tud hozzájárulni a gyermekkortörténeti kutatásokhoz, hogy a vizsgált időszakot szembeállítja és összehasonlítja gazdagabb korszakokkal, és az elszigetelt bizonyítéktöredékekkel, valamint a korábbi és későbbi periódusokból, a klasszikus ókorból és az érett középkorból származó sokkal teljesebb bizonyítékokkal együtt utal a kontinuitásra.

Jó néhány speciális módszertani kérdést is tisztáznunk kell. Elsőként: a gyermekség e századokban nem keltett érdeklődést a maga jogán. A gyermekekről, szülőkről és főleg a kisdedekről tett megjegyzések rendszerint mellékesek, más témák kísérői. Másodsor: az életkori meghatározás aligha precíz; a „gyermek” elnevezés a csecsemőkortól az öregkorig bárkire utalhat, a szövegkörnyezettől és irodalmi konvencióktól függően. Harmadszor: időnként és helyenként kétségkívül erőszakos cselekedetekben bővelkednek ezek az évszázadok, s óvakodnunk kell attól, hogy ritka és bestiális magatartásformákat tulajdonítsunk olyan szülőknél, kik maguk is borzalmas jelenetek és brutális események szenvedő részesei. Jogos érv, hogy a „társadalmi viszonyok” kevésbé vigasztalnak egy kitett csecsemőt, ám az oknyomozó történész tudni kívánja, miféle fizikai és lélektani körülmények készíthették arra a szülőket, hogy ilyet tegyenek. A közhangulat nyomása és a személyes motívumok kölcsönhatása állandó és összetett, s tekintettel a forrásanyagok bizonytalanságára, e kölcsönhatást rendkívül nehéz felmérni.

A hagyományos történelmi források - kevés kivétellel - meglehetősen terméketlennek tűnnek e témakörben. Kiábrándítóan bizonyult a Tacitustól Bede-ig terjedő történeti művek és krónikák tucatjainak átböngészése. A klasszikus ókor és a középkor kutatói számára ez nem szokatlan. Azt vettem észre, hogy nagyon nyitott lettem a források minden fajtájával szemben. Néhány inherens probléma rejlik azonban az ilyen megközelítésben. Például vannak régi keletű és sokat taglalt irodalmi konvenciók és tradíciók. Amikor Ausonius a 4. században elbeszél egy történetet Cupidóról, vajon milyen mélységű pszichológiai értelmezést rejt ez az általánosan ismert történet?¹⁰ Milyen mértékben tulajdoníthatók a versben megnyilvánuló attitűdök az új pszichológiai körülményeknek és milyen mértékben a közkeletű cselekményeknek? Ezért kísérletet tettem arra, hogy csak a gyakorta ismétlődő motívum legyen rám hatással, csak a különösen élénk vagy hosszan részletezett leírás, vagy egy bizonyos irodalmi konvenciónak csak a szokatlanul gyakran ismétlődő alkalmazása.

Hasonló nehézségekkel találjuk magunkat szemben a szobrászat és festészet tanulmányozásakor is. Nyilvánvalóan nem tekinthetünk gyermeknek minden kicsiny méretű alakot. Ezek nem ritkán szolgálakat, rabszolgákat, asszonyokat, lelkeket, démonokat vagy angyalokat ábrázolnak.¹¹ Fontos megközelítési pont a Szent Család életéből vett jelenetek tanulmányozása.¹² Jól érzékelhető a témák folytonossága és konvencionálisága, ha összevetjük a Horust szoptató Isist ábrázoló kopt frízt (3. század) és a Jézust szoptató Máriát (sírkő az egyiptomi Fayumból, 5. vagy 6. század).¹³ Az anya mindkét alkotáson kifelé tekint, bal kezében a kisdéd, jobbával

¹⁰ Ausonius H.G.E. White angol fordításában (Cambridge, 1951), 1. kötet, 206-215. o.

¹¹ T. S. R. Boase: *Death in the Middle Ages: Mortality, Judgment, and Remembrance* (New York, 1972) figyelmes olvasása drámai módon alátámasztja e megállapítást.

¹² Az ilyen jellegű megközelítés lehetőségeit szemléltető két fontos tanulmány Adolf Katzenellenbogen: „The Image of Christ in the Early Middle Ages”, in: *Life and Thought in the Early Middle Ages*, szerk.: R. S. Hoyt (Minneapolis, 1967); és Victor Lasareff: „Studies in the Iconography of the Virgin”, *Art Bulletin* 20 (1938), 26-65. o.

¹³ A reprodukció Peter Brown: *The World of Late Antiquity, A.D. 150-750 c. művében látható* (New York, 1971), 142. o.

a mellét kínálja. Egyik anya sem öleli magához gyermekét, s egyik gyermek sem mutat érdeklődést az anyai mell iránt. Horus sokkal boldogabbnak tűnik, mint Jézus. Milyen következtetés vonható le ebből az összehasonlításból? Talán csekély, ha eltekintünk attól, hogy a művészeti stílus a vallásoktól függetlennek tűnik, főleg azonos földrajzi területen. A kutatás irányvonalának további nehézségei tárulnak fel, ha szemügyre vesszük a Book of Kells egyik Szűz Mária és a Gyermeke ábrázolását (8. század?).¹⁴ Szűz Mária arca még mindig előre néz, kitekint a képből a néző jobb válla felett. Karjai határozottabban ölelik át a gyermeket, aki mintha a ruhával fedett anyamell felé nyúlna. Az anya arca keleties és erőteljesen stilizált. A kisdudor azonban hosszú és hegyes, álla hasított, haja hosszú, hullámos és vörös. Nyilvánvalóan e megfigyelésekből csupán korlátozott következtetések vonhatók le, és viszonylagos elszigeteltségükben hasonlóak egy maréknyi cserépdarabhoz vagy egyes érmékhez. Ígéretesebb az 50. Zsoltár egyik illusztrációja az Utrechti Zsoltároskönyvből (Reims, 820 körül).¹⁵ Az illusztráció kétségtelenül egy meztelen gyermeket ábrázol, akit hátsójával felfelé - egy felnőtt tart egy másik felnőtt felé, aki majd elfenekeli. A két felnőtt egy pástortól fordul, aki a 17. szakaszt mondja („Hiszen te gyűlölsz a fenyítést...”) vagy talán a 21-et („...Megfeddelek téged...”). Ugyanebből a zsoltároskönyvből egy másik illusztráció, mely a 88. Zsoltárhoz készült, egyértelműen azt jeleníti meg, ahogyan az angyalok verik a meztelen kisgyermeket.¹⁶

A kora középkori gyermekség szenvedélyes kutatójára váró csapdák egy másik a hagiográfia terén keresendő. E sokat tanulmányozott szakterület tette lehetővé, hogy a történészek tűrhető pontossággal rekonstruálják a szentek életét és szentté válásuk történetét, és hogy lehántsák szent mivoltuk konvencionális külső rétegeit. A gyermekortörténeti kutató azt reméli, hogy életrajzi anyagok gazdag lelőhelyére bukkan, s ehelyett a születés, kisgyermek- és ifjúkor idealizált motívumaival találja magát szemben. Ezek önmagukban nem haszontalanok, de kevésbé feltáró jellegűek, mint az újabb kori klasszikus életrajzok. Íme a kisgyermekort megörökítő feljegyzések három példája, melyek jól érzékeltetik a motívumok és témák visszavisszatérését.

„Martinus Pannóniában, Savaria városában született, Itáliában, Paviában nevelkedett. Szülei a világi méltóság legalacsonyabb fokánál valamelyest feljebb helyezkedtek el, de pogányok voltak. Apja közönséges katonaként kezdte pályafutását, és a katonai tribunus rangjára emelkedett.”¹⁷

Lényeges a származás és a hely, ahogyan ez bármilyen arisztokratikus jellegű irodalmi műben várható. Egy másik motívum, a csodás előjelek és mágikus erők motívuma bontakozik ki ebben a részletben:

¹⁴ A reprodukció James J. Sweeney: *Irish Illuminated Manuscripts of the Early Christian Period* c. művében látható (New York, 1965), 9. tábla.

¹⁵ A reprodukció John Beckwith: *Early Medieval Art* c. művében látható (New York, 1964), 46. o.

¹⁶ I. m., 44. o. V. ö. 16.: „Nyomorult és holteleven vagyok ifjúságomtól kezdve; viselem a te rettentéseidet, roskadozom.” [Ford.: Károli Gáspár. Az angol nyelvű idézet olvasata tk. „ütéseid súlya alatt görnyedek”. A ford. megj.]

¹⁷ Sulpicius Severus: „The Life of St. Martin, Bishop of Tours”, in: *The Western Fathers*; Sulpicius Severus et al., ford.: F. R. Hoare (New York, 1965), 12. o. Martinus 397 körül halt meg.

„Ambrosius akkor született, amikor apja, Ambrosius, Gallia prefektusának tisztét töltötte be. Kisded korában egyszer nyitott szájjal aludt bölcsőjében, a kormányzói palota udvarában, s hirtelen egy csapat méh rajzott elő, ellepték arcát és száját, és szállodtak szájába be és szájából ki szüntelen. Apja, ki a közelben sétált feleségével és leányával, megtiltotta a kisded szoptatására felfogadott lánynak, hogy elhajtsa a méheket, félvén, hogy azok kárt tesznek a csecsemőben, s egy szerető apa féltő aggodalmával várta, hogyan fog végződni a csoda. A méhek kisvártatva elrepültek, s olyan magasan szálltak, hogy emberi szem nem láthatta őket. Atyját ez rémületbe ejtette. „Ha ez a kicsi életben marad” - mondta -, „igen sokra fogja vinni.” ... Annak a méhrajnak köszönhetjük írásai lépesmézét...”¹⁸

A természetesnek tűnő esemény eltorzítása és az allegorizálási hajlam egyaránt jellemzi a szentek élettörténetét. Azonban ne kerülje el figyelmünket a felfogadott szoptatós dajka se, s a szülők gyermekhez való közelsége se. Az 5. század eleje - mikor ez az életrajz született - és a 8. század eleje között, mikor Szent Guthlac élettörténetét foglalták írásba, alig érzékelhető strukturális változás. Ebben a későbbi életrajzban a származás és a jó családi háttér még mindig fontos tényezők, akárcsak az anya „szűzies szerénysége”. Azonban már nagyobb érdeklődést tanúsítanak a születés és kisdedkor testi vonatkozásai iránt. Nagy figyelmet szentelnek a szülés lefolyásának, hangsúlyozva a „vajúdas erős fájdalmát” és a „szenvedést”. A születés pillanatát a felhőkből a szülőház előtti kereszt felé nyúló, csodálatba ejtő „aranyvörös” kéz feltűnése jelzi. Nyolc nap elteltével a csecsemőt megkeresztelik. Ahogyan a gyermek növekszik, egy sor olyan tulajdonságot tár fel, melyek akár a kora középkor eszményeinek is tekinthetők:

„És amint teltek-múltak gyermekkorának évei, és ő megpróbált a maga gyermeki módján beszélni, sosem okozott gondot szüleinek vagy dajkáinak vagy a saját korabeli gyermekeknek. Nem utánozta a gyermekek tiszteletlenségét, sem a matrónák badar fecsegését, sem a köznapi emberek semmitmondó történeteit, sem a parasztok ostoba hangoskodását, sem a hízélgők léha hazugságait, sem a különféle madarak más-más hangját - miket a hasonló korú gyermekek oly szívesen tesznek; ellenben figyelemre méltó bölcsességgel bírt, arca vidám volt, értelme világos, lelke szelíd, viselkedése őszinte; szüleivel szemben kötelességtudó volt, az idősebbekkel szemben engedelmes, tejtestvéreivel kedves, senkit nem vezetett tévútra, senkit nem korholt, senkit nem gáncsolt, nem torolta meg a rosszat, mindig higgadtan viselkedett.”¹⁹

E módszertani kérdések áttekintése után megkezdem - lehetőleg időrendben - a római, a patrisztika korabeli és a kora középkori forrásanyagok számbavételét.

„Hogy visszatartsa a szülőket”: Római előjáték

A római gyermekkor története még megírásra vár, de sok forrásanyag áll az érdeklődő történész rendelkezésére.²⁰ Az életrajzokban, irodalmi alkotásokban, törvényekben és történeti művekben szétszórva gyakran találhatóak gyermekekre vonatkozó tények. A kutató ne ítélje

¹⁸ Paulinus the Deacon: „The Life of St. Ambrose”, in: i. m., 150-1. o. Ambrosius 397-ben halt meg.

¹⁹ A Robert Brentano által szerkesztett szöveggyűjteményből; The Early Middle Ages, 500-1000 (New York, 1964), 216-218. o. Bertram Colgrave lefordította a teljes életrajzot. Felix's Life of Saint Guthlac (Cambridge, 1956).

²⁰ Albrecht Peiper: Chronik der Kinderheilkunde (Leipzig, 1966), 28-57. o.; H. Leclercq: „Alumni”, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Paris, 1907-1951), 1. kötet, 1288-1306. Hálával tartozom John Benton professzornak, aki rendelkezésemre bocsátotta Leclercq igen hasznos tanulmányát.

meg eleve a források használhatóságát. Például az irodalmi művekben gyakoriak az olyan csemegék, mint amilyenel Arrowsmith Petronius-fordítása végződik: „Mikor Scipio bevette Numantiát, a rómaiak sok olyan anyát láttak, kik gyermekük félig megevett testét ölelték magukhoz...”²¹

A rómaiak, különösen a birodalom keleti tartományaiban élők, jelentősen hozzájárultak a gyermekgyógyászati ismeretanyaghoz, s e művek elengedhetetlenül szükségesek a római gyermekség majdani tanulmányozásához. Celsus (megh. 50-ben) főleg a témához kapcsolódó görög írásokat kompilálta, s leginkább Hippokratészra támaszkodott. Epheszosi Szoranosz (megh. 138-ban) saját megfigyelései alapján részletes tanulmányt írt a nőgyógyászatról, benne bőséges ismeretanyag a csecsemőkorról. Galénosz (megh. 201-ben), helyenként Szoranosz szellemében, hosszan írt a csecsemőkorról, a táplálásról és fegyelmezésről. Oribasziosz (megh. 403-ban) Arisztotelész elveszett megfigyeléseit folytatta a nyolchónapos csecsemőkorról, s olyan témákról közölt ismeretanyagot, mint a dajka kiválasztása és az anyatej minősége. Justianius udvari orvosa, Aetius Amidenus (megh. 575-ben) Galénosz nyomdokaiban járva alkotta meg az átfogó „Tetrabiblion”-t, mely részletes tájékoztatást ad a gyermekgyógyászatról és gyermeknevelésről.

Az életrajzok, a különböző irodalmi művek és nevelési tanácsadók (mint Cicero és Quintilianus írásai), valamint a gyermekgyógyászati művek mellett a római gyermekség kutatói számára gazdag lelőhely a költészet. Lucretius és Juvenalis - hogy csak két nevet említsek - gyakran használtak a gyermekek világát idéző költői eszközöket művészi céljaik kifejezésére. E szerzők behatóbb tanulmányozása megvilágít néhány alaptémát. Lucretius az éretté válás lassú folyamatát természetesnek tekinti:

... ha a dolgok a semmiből erednének,
Az idő nem lenne lényeges növekedésükhöz,
Teljes kifejlődésükhöz.
A csecsszopók ifjakká serdülneek egy szempillantás alatt,...
S a kifejlett erdő hirtelen nőne ki a földből.
Kacagató! Tudjuk, hogy minden fokozatosan
Fejlődik, ez a dolgok
Lényegi természete.²²

Majd az önnön haláláról elmélkedő felnőtt férfi levertségéről szól:

Nem térsz haza többé, boldogan,
Szerető asszonyodhoz, drága gyermekeidhez,
Kik első csókjaidért rohannak, s szíved
Telve a kimondatlan hála édes ízével.²³

Többek között ez a két tényező - a lassú fejlődés türelmes elviselése és a gyermekekben megélt öröm, mely a családi élet szerves része - a rómaiak pozitív hozzájárulása a gyermekkor felfedezéséhez, ami majd az ezt követő évszázadokban teljesebbé válik. Ezek az egyházatyák által kifejlesztett eszmények segítik a szeretetteljesebb gyermekgondozásra való buzdítás igazolását. A IV. Könyvbe azonban belopódzik egy másfajta, a való életben jobban érzékelhető attitűd is, mely azt sejteti, hogy a gyermek bizonyos fokig vesződésget is jelent:

²¹ Petronius: Satyricon, ford.: William Arrowsmith (New York, 1959), 165. o.

²² Lucretius: The Way Things Are, ford.: Rolfe Humpries (Bloomington, Indiana, 1968), 25. o. 1. Könyv, 185-192.

²³ I. m., 112. o. 3. Könyv, 902-905.

...A kölykök ágyba vizelnek,
Nemcsak a lepedők, a takarók is átáznak,
És a pompás babiloni paplanok.
Olybá tűnik, álmukban a vizelde
Vagy az éjjeliedény mellett álltak
Felhúzott hálóinggel.²⁴

A Lucretiusra és általában az antikvitás egészének a szemléletmódjára oly jellemző rezignáció és fatalizmus a gyermekekre is vonatkoztatható:

Amikor hosszas kínlódás után a természet
Kitépi az anyaméhől a gyermeket,
Az ott fekszik meztelen, semmije nincs,
Olyan, mint a tengerész,
kit a hullám a partra vetett.
És a szegény kis pára keserves sírásától
Zeng a ház - ám ez semmi ahhoz képest,
Ami baj és bánat még ezután várható,
Az emberélet útján. Jobb az állatoknak,
Szelídeknek és vadaknak, csak felnőnek,
Nekik nem kell csörgő, sem együgyű dadák
Gyermeteg gagyogása...²⁵

Lucretius ingerültségét azonban némi együttérzés enyhíti: a kisdedek is részesei az élet és halál céltalan rendjének, az éjszaka rettenetének.

S ahogyan a félős gyermekek reszketnek
A sötétben, fényes napvilágnál mi is félünk
Attól, mi semmivel sem szörnyűbb,
Mint amitől a szegény kicsinyek borzadnak az éjben,
Előrevetítve az irtózat képét.²⁶

Valószínűleg minden költői alkotás némileg máshova helyezi a hangsúlyt, úgy vélem azonban, hasonló ellentmondások akkor is adódnak, ha a költő közismerten elfogult a gyermekekkel szemben.²⁷ Juvenalis a Tizennegyedik satírában fejezte ki legvilágosabban a szülők motívumait: „Kerüljük a szégyenletes cselekedeteket. Legalább egy jó okunk van erre: / Nehogy gyermekeink is megismételjék azokat a bűnöket, melyeket mi tanítottunk nekik.” (14.39-40) A fiúgyermek (filius infans) rábíthatná a felnőttet, hogy viselkedjék tisztelettel érdemlő módon, mert ha későbbi élete során a fiú követi a szülői példát, „mélyebben jár a bűnben, te pedig - ó, igen -, ezt zokon veszed, / keservesen panaszkodsz és megmásítod végrendeleted.” (14.53-54) Ez minden bizonnal szülőközpontú felfogás, mely azt sugallja, hogy a gyermek (fiú) lényegéből adódó rendeltetése az, hogy örömet és megbecsülést szerezzen a szülőnek (apának). A Hatodik satírában Juvenalis nyíltan elítéli a magzatelhajtást (6.593-601), a kitevés okozta csecsemőhalált (6.602), a mostohafiúk és fogadott fiúk meg-

²⁴ I. m., 148. o. 4. Könyv, 1026-29. Humphries „hálóing”-nek fordította a latin „vestem” szót, amely minden bizonnal csak tágabb értelemben jelent öltözéket.

²⁵ I. m., 165-166. o. 5. Könyv, 220-231.

²⁶ I. m., 203. o. 6. Könyv, 37-41.

²⁷ The Satires by Juvenal, ford.: Rolfé Humphries (Bloomington, Indiana, 1958). A szakaszok könnyen nyomon követhetők ebben a kiadásban. Többnyire helytálló kritika található Gilbert Highet: Juvenal, the Satirist. A Study c. művében (New York, 1961).

gyilkolását (6.627-643). Egy másik szemelvény is alátámasztja, hogy Juvenalis mélyen elítéli társadalmának e megszokott visszasságait: „A legnagyobb tisztelettel adózzál a gyermeknek.” (14. 47)²⁸

Valóban, Gilbert Hughet szerint Juvenalis attitűdje a gyermekek iránt jóindulatú, ellentétben „korábbi keserűségével, melyet a rabszolgák hasának megtöltése következtében felmerülő költségek miatt érzett”.²⁹ A Hughet által idézett rész hangvétele (11.152-55) inkább polemikus, mint szelíd, s keveset árul el Juvenalis gyermekek iránti attitűdjéről. Az idézett részben egy vidéki fiút, ki „romlatlan, egyszerű és szerény”, részesít előnyben „egy nagyszájú, magamutogató” városival szemben. Juvenalis kortársa, Tacitus a Germániában az erényes és vad germánokkal veti össze a degenerált rómaiakat. Általában megállapítható, hogy Tacitus elfogultsága többet tár fel a rómaiakkal szembeni attitűdjéről, mint amennyi tényt szolgáltat a germánok morális természetéről. Hát nem ugyanezt teszi Juvenalis a parasztfiú tisztalelkűségének ábrázolásával?

Talán a Tizenötödik szatírában található az a rész, melyben Juvenalis gyermekek iránti gyengéd szeretete a legtisztábban mutatkozik meg (15.134-40), főleg ezekben a sorokban: „szívünk összeszorul, mikor a Természet parancsára a föld magába zár egy kisdedet, / Aki még túlságosan fiatal a halotti máglyához...” Alapos okunk van feltételezni, hogy a régi görögök és rómaiak nem sokat törődtek azzal, hogy kedvesen bánjanak a halott (vagy alvó) gyermekkel, s az idézetben megnyilvánuló szelíd részvét aligha több konvencionál, s keveset tár fel Juvenalis személyes attitűdjéből.³⁰ Így hát vitatható, hogy Juvenalis, Lucretiusszal egyetemben,

²⁸ Latinul Maxima debetur puero reverentia. Hogy ez valóban általánosan utal a gyermekre, alátámasztja a két sorral lejjebb található „filius infans” használata.

²⁹ Hughet: Juvenal, 237. o., 20. jegyzet; még vö. 145-148. o.

³⁰ A halott gyermek szembetűnő gyászolására három példát találtam. Az első egy Diodorusnak (i. e. 100 körül - i. sz. 100) tulajdonítható költemény.

Kicsiny gyermek Diodorosz házában
fejjel előre lezuhant egy kis létráról,
és végzetesen kitörte a nyakát,
de mikor látta, hogy szeretett gazdája jó sietve,
egyszer csak ölelésre tárta gyermek-karját.

Föld, ne nehézkedj súlyosan
a kis rabszolgafiú csontjaira.
Légy jószágos Koraxhoz, ki meghalt kétévesen.

Ford.: Willis Barnstone,
Greek Lyric Poetry
(New York, 1972), 212.o.

Martialis „egy szolgálóleánykát” gyászolt, „szívem öröme és gyönyörúsége”, aki éppen hatodik születésnapja előtt halt meg:

Hadd hancúrozzon kedvére...
Selypítón hadd mondja ki nevemet.
Gyenge csontjait könnyedén érintse a fű,
Lágyan nyugodj rajta, ó föld, melyen oly kecsesen lépkedett.

Martialis: Selected Epigrams, ford.: Rolfe Humphries
(Bloomington, Indiana, 1963), 60. o. V. Könyv, XXXIV. vers.

képes-e adott helyzetekben pozitív érzéseket táplálni a gyermekek iránt, s a gyermekábrázolások inkább átfogóbb témák szemléltetését szolgálják (az élet hiábavalóságát, a vidék romlatlanságát és a többi), mintsem a valódi vagy eszményi szülő-gyermek kapcsolat ábrázolását.

A római kori történeti tanulmányokban a gyermekekre vonatkozó fejtegetések általában az ókor emberét foglalkoztató kérdésekhez: a termékenységhez, az apai tekintélyhez és a nevelési módszerekhez kapcsolódnak.³¹ Ezek a kérdések gyakorta a felnőttek társadalmi-gazdasági reformok iránti érdeklődése miatt merültek fel. Így Augustus korában a házasságtörésről szóló törvénykezés inkább a felsőbb osztálybeliek születési arányszámával volt összefüggésben, s nem sok részvétet tanúsított a házasságon kívül született gyermekek helyzete iránti, és Columella 1. századi, a rabszolgák utódairól írott fejtegetései a gazdaságilag hasznos itáliai földművelés újjáélesztésére és szabályozására tett régi keletű törekvést tükrözik.³² Quintilianus (megh. 100 körül) fogalmazza meg azt a gondolatot, hogy a kisgyermeket születésüktől kezdve úgy kell tekinteni, mint akik rendelkeznek a teljes kibontakozás képességével.

„Minden alapot nélkülöz az a kifogás, hogy csak kevés ember képes felfogni az átadott tudást. A nehéz felfogású és taníthatatlan emberek éppoly ritkák, mint a kivételes képességűek vagy a szörnyetegek. Mondandóm bizonyítéka abban a tényben rejlik, hogy a fiúk általában nagy teljesítmények ígérését hordozzák magukban, s ha felnőttként ez az ígélet nem teljesedik be, ennek oka nem az, hogy természet adta tehetségük cserbenhagyta őket, hanem a szükséges törődés hiánya...”³³

Ebből az elképzelésből, hogy minden kisgyermek olyan intellektussal bír, melyet érdemes fejleszteni, rövid úton eljuthatunk ahhoz a meggyőződéshez, hogy minden gyermeknek lelke van, melyet meg kell menteni. Azonban egyik állításból sem következik szükségszerűen a gyermeknevelési elvek gyakorlatba való átültetése.

A császári kor szabályzatai és törvényrendeletei azt mutatják, hogy az ősi szokások továbbra is megmaradtak. Sokak figyelmét megragadta egy 150/161-re datált egyiptomi papirusztekercs.³⁴ A gyermekek a megözvegyült anyáival egyenlő részesedést kapnak, feltéve, ha az

Egy 4. vagy 5. századi sírfeliraton is megjelenik e motívum, keresztény utalásokkal:

Julia Florentinának, a legdrágább és legártatlanabb gyermeknek... Élt tizennyolc hónapot és huszonkét napot, mikor halálán volt, [megkeresztelték], az éjszaka nyolcadik órájában. Még négy órát élt, ismét áldozott... Szülei csillapíthatatlan zokogása közepette éjjel a Mennyei Atya szózata hangzott, megtiltván a halott siratását... In: J. N. Hillgarth szerk.: *The Conversion of Western Europe 350-750* (Englewood Cliffs, N.Y., 1969), 13. o. E. Diehl szerk.: *Inscriptiones latinae christianae veteres*, 1. sz. 1549.

³¹ Vö. pl. Jerome Carcopino: *Daily Life in Ancient Rome* (New Haven, 1940), IV. fejezet, „Marriage, Woman, and the Family”. Carcopino jelentős bizonyítékokat idéz törvénykönyvekből és digestákból annak érzékeltetésére, hogy a felvilágosultabb uralkodók (Trajanus, Hadrianus) megkísérelték enyhíteni - ha megszüntetni nem is - a gyermekek bántalmazásának brutálisabb formáit. Még vö. H. I. Marrou: *A History of Education in Antiquity* (New York, 1964), főleg a 147., 199-200., 313., 456., 510-511. o.

³² Ezek és más szemléletes idézetek találhatóak N. Lewis és M. Reinhold szerk.: *Roman Civilization: Selected Readings* c. művében (New York, 1955), II. kötet, „The Empire”, 47-52., 166-173., 253-4. o.

³³ Idézi i. m., 287-288. A teljes szöveget l. a Loeb Classical Library Quintilianusról szóló kötetében.

³⁴ Idézi i. m., 380-83. „Berlin Papyrus No.1,210”.

örökbehagyást megelőzően születtek. Még az elítélt gyilkosok gyermekei is egytized részt örökölhetnek. Viszont

„ha egy egyiptomi ember felnevel és örökbe fogad egy szemétdombra kitett gyermeket, halálakor ingatlanának egynegyede elkoboztatik... A szemétdombra kitett gyermekből nem lehet pap.”

Itt megint csak az ambivalencia alapsémája érhető tetten. A gyermekek hasznosak az özvegy öröklési jogának meghatározása szempontjából, bizonyos körülmények között jogosultak az örökrész megosztására a megözvegyült anyával, a kitett gyermekek viszont egyértelműen tehertételt jelentenek a nevelőszülők számára.³⁵ Mi volt társadalmi hovatartozásuk a kitevés előtt és után? A császári korszak közepén sok törvény foglalkozik az állampolgársághoz, a katonák utódainak törvényességéhez és a kasztrendszer fenntartásához kapcsolódó problémákkal. Nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy ezek a törvények tudatosan felvilágosult szándékkal képviselik a gyermekek érdekeit, még akkor sem, ha mellékhatásaik esetleg kedvezőbbé tették a gyermekek születési és nevelkedési körülményeit. A Theodosianus Törvénykönyv két rendelete is bizonyítja, hogy a szabályozó császári rendeleteknek volt némi közvetlen hatása a gyermekekre. Az első ilyen törvény 322-ből származik.

„Tudomásunkra jutott, hogy a provinciák lakói, akik szenvednek az élelem hiányától és nélkülözik az életbenmaradáshoz szükséges javakat, eladják vagy elzalogosítják gyermekeiket... Szokásainkkal össze nem egyeztethető, hogy bármely személy az éhségtől elpusztuljon, vagy ilyen szégyenteljes cselekedet által keressen menekvést.”³⁶

S ugyanabból az időszakból (315/329):

„Törvényt fognak írni bronz vagy viasz írotáblára vagy vászonra, és eljuttatják Itália minden egyes municípiumába, hogy visszatartsa a szülőket a gyermekgyilkosságtól, és táplálja reményeiket... ha bármely szülő azt jelentené, hogy szegénysége miatt képtelen ellátni gyermekét, késedelem nélkül ennyivalót és ruházatot kell kapnia, mivel egy újszülött csecsemő ellátása nem tűr haladékot...”³⁷

Fontos adalék, hogy ezek a törvények, melyek a gyermekekkel való kemény bánásmód folytonosságát mutatják, csak a 4. század elején születtek meg. Ne ringassuk magunkat abba a naiv és kegyes hitbe, hogy a kereszténység terjedése automatikusan javította a gyermekek helyzetét. A gyermekgyilkosság például csak 374-ben nyilvánított főbenjáró bűnnek, s ez természetesen nem vetett véget a gyakorlatnak a kereszténység államvallássá válásával.

E fejezet következő részében az egyházatyák gyermekekről vallott nézeteit kívánom felidézni. Egy hanyatló civilizáció mélyreható változásai zajlottak a felszín alatt, s Augustinus uralkodása idején kulminálva ezek egy új emberfelfogást eredményeztek.³⁸ E változások szükségképpen

³⁵ Leclercq: „Alumni”: Remek tanulmány dajkaságba vett gyermekekről. Igen szuggesztív szemelvények találhatók Lewis és Reinhold szerk.: *Roman Civilization* c. művében, II., 403-405. o.; köztük a sokat idézett kommentár (Oxyrhynchus Papyrus No. 744): „Ha gyermeked születik és az fiú, neveld fel; ha lány, hagyd sorsára.”

³⁶ Lewis és Reinhold szerk.: *Roman Civilization*, II., 483-4. o. Kódszám XI. xxvii. 2.

³⁷ I. m., 483. o. Kódszám XI. xxvii. 1.

³⁸ Három, a tárgyhoz kapcsolódó, fontos átfogó tanulmány: Chester G. Starr: *Civilization and the Caesars: The Intellectual Revolution in the Roman Empire* (New York, 1965); E. R. Dodds: *Pagan and Christian in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine* (New York, 1965); és C. N. Cochrane: *Christianity and Classical Culture* (New York, 1957). Még vö. Peter Brown: *Augustine of Hippo: A Biography* c. fontos életrajzi művét (Berkeley, 1969), és Peter Brown: „Approaches to the religious crisis of the third century A.D.”, *English Historical Review* 83 (1968), 542-558. o.

érintették a szülő-gyermek kapcsolatról alkotott elméleteket, azonban - mint minden esetben - az ősi szokások és hitrendszerek konzerválása is erőteljes, szívós és leleményes visszahúzó erő.

„Mennyei tej” Gyermeknevelési szokások az egyházatyák korában

A nem-keresztény római világ gyermekekkel szembeni ambivalenciája - sok-sok ellentmondással terhelve - tovább él a keresztény korban is.

A korai keresztény írások olvasója számára elsőként talán a születéssel és csecsemőkorral kapcsolatos testi funkciók életszerű esetelése tűnik fel. Első gondolatunk minden bizonnyal az, hogy az egyház képviselői teológiai magyarázattal akartak szolgálni a Szűzanya szülésére és a Megváltó emberi gyermekségére. Kikívánkozik a kérdés: ebben a bizonyos korszakban vajon miért alakult ki ilyen beható érdeklődés az anyák, apák, a szoptatás, a sperma és a szülési fájdalmak iránt? Hiszen ezeknek a témáknak viszonylag kevés figyelmet szenteltek az Új Testamentumként kanonizált forrásanyagban. Néhány példa jól szemlélteti, hogy ez a figyelem valóban beható. Zeno, Verona püspöke (megh. 372 körül), közvetlenül a szertartás előtti elmondásra szánt beszédet írt a megkeresztelendőknél.

„Most az örök megváltás forrásának oltalmazó melege hív titeket, most Anyánk magához vesz titeket, Ő teremt titeket, de nem az által a törvény által, mellyel a ti anyáitok szültek, mikor foglyokként e világra hoztak titeket, a szülés gyötrő kínjával, ti pedig sírtatok, szennyesen, szennyes rongyokba takarva... Ő nem büzhödt bölcsőben nevel titeket, hanem szentélyben. Keressetek oltalmat az Örök Szűzanya örökké tápláló ölében. ... Csodálatos és kegyelmes, szentséges születés, aki életet ad, nem jajong, és aki újjászületett, nem ismeri a könnyeket...”³⁹

Tertullianus (megh. 222 körül) még korábban foglalkozott a születés kérdésével:

„Krisztus szerette az embert, aki megpróbáltatásokon ment keresztül az anyai méh szennyében, és aki szégyenben született, az embert, aki a csecsemőkor megaláztatásai közepette kénytelen felnőni... Szeretetében az is benne van, hogy szereti az ember testét és születését... Új mennyei születéssel Ő újrászül minket...”⁴⁰

Tertullianus kortársa, Alexandriai Kelemen (megh. 211/215 körül) a „Paedagogus” Himnusz a Megváltóhoz című költeményében különös érdeklődést tanúsít az anyatej iránt:

Jézus Krisztus! mennyei tej - bölcsességed malasztja -
Egy ifjú asszony drága kebléből. Mi, gyenge kisdedek,
Ártatlan ajkunkkal isszuk a kilövellő tejet,
A Szentlélek egy cseppjét a misztikus kebelből.⁴¹

³⁹ Sokat taglalták az ősegyház keresztelési szertartásaival kapcsolatos kérdéseket, ezek meghatározó jelentőségűek a gyermekortörténet szempontjából. Vö. még J. Jeremias: *Infant Baptism in the First Four Centuries* (London, 1960); Kurt Aland: *Did the Early Church Baptized Infants?* (London, 1962); J. Jeremias: *The Origins of Infant Baptism* (Naperville, Illinois, n.d.); J. D. C. Fisher: *Christian Initiation: Baptism in the Medieval West* (London, 1965); és Ernest Evans: *Tertullian's Homily on Baptism* (London, n.d.). Az adott idézet Hillgarth: *The Conversion of Western Europe c. művéből* származik, 11. o.

⁴⁰ Tertullian: „On the Flesh of Christ”, 4. 3-4., in: Herbert A. Musurillo: *The Fathers of the Primitive Church* (New York, 1966), 156. o. Vö. I. Leó szintén nagy figyelmet szentelt a kérdésnek 451-ben Chalcedonban; „The Tome of Leo”, in: J. B. Russell szerk.: *Religious Dissent in the Middle Ages* (New York, 1971), 27-30. o.

⁴¹ Musurillo: *Primitive Church*, 190. o.

A „Paedagogus”-ban másutt (1.6.41-43) Kelemen bővebben kifejti a témát:

„És e magányos anyának [az Egyháznak] nem volt teje, mert ő nemesak asszony volt, hanem egyidőben szűz és anya - anyai szeretettel teljes és szűzként érintetlen - és kicsinyeit maga köré gyűjtve szentséges tejével táplálja őket, ... „Egyétek húsomat” mondja az Atya „és igyátok véretem.” „... A kisdedek semmiben sem szűkölködnek, mi növekedésüket segíti. Micsoda paradox misztérium!”⁴²

Egy másik traktátusban Kelemen világosabban kifejti a „paradox misztériumot”:

„Elmélkedjétek a szeretet misztériumán, s akkor majd megpillantjátok az Atya szívét... Lényének kimondhatatlan része az Atya és olyannyira szeret Ő minket, hogy Ő Anyánk is. Az Atya asszonnyá lett szeretete által; és ennek bizonyítéka Ő, akit magából nemzett, mivel a szeretet az a gyümölcs, mely szeretetből született...”⁴³

Ilyen szemléletes szóképeket nem lehet pusztán retorikai fogásnak nyilvánítani. Vajon a szülői szeretet mily gyötrelmeit palástolják? Vajon hány csecsemő nem kapott elegendő táplálékot szülőanyja melléből? A makacsul visszatérő gondolatok a gyermekszülés fájdmáról és kockázatáról nem valamiféle általános szorongást tükröznek? A nemiséggel kapcsolatos különböző bibliai felfogások közül vajon miért a legmerevebb és legkorlátozóbb volt oly népszerű a korai keresztény hitvédők körében?

A radikális aszkétizmus a korai kereszténység fontos összetevője. Első pillantásra úgy tűnik, a 4. századi „Sivatagi Atyák” - többek közt - alighanem a családi kötelezettségek és a szülő-gyermek kapcsolat gondjai elől menekültek fejvesztve. E korai remeték energiájának nagy részét a felnőttkori megkísértéseknek - mint a kéjvágy és falánkság - való ellenállás emésztette fel. Sőt életrajzuk többnyire az aszkétikus életformához való serdülő- vagy felnőttkori megtéréssel kezdődik, s egy szó sem esik gyermekkorukról és neveltetésükről.⁴⁴ Bármilyen szövegről is legyen szó, a gyermekeket alig-alig említik, még közkeletű szófordulattal sem („fiam”, „leányom”).⁴⁵ Jeromossal (megh. 420-ban) és e mozgalom második vagy harmadik nemzedéke idejére azonban az aszkézis észrevehetően enyhült, olyannyira, hogy a gyermekekkel is törődhetek. A kifejezések gyakran utalnak gyermekekre („Gyengéd, megnyugtató szavakkal, mintha gyermekhez szólna,...”), bár a kontextus esetleg nincs is kapcsolatban a gyermekséggel.⁴⁶ Jeromos kiváltképp szívén viseli a hit terjesztését, és egy általános aszexualitás nyilvánvalóan csökkentené a megtéríthető új emberi lények létrehozását. Eustochiumnak (384) írott hosszú levelében e problémával viaskodik:

„A szüzesség előnyben részesítése nem jelenti a házasság lealacsonyítását... A házasságban élő asszonyok büszkék lehetnek arra, hogy az apácák után következnek, mivel Isten maga mondta nekik, hogy sokasodjatok, szaporodjatok, népesítsétek be a földet... egy házasságban született gyermek szűz test... Dicsőítem a házasságot. De csak azért, mert szüzeket hoz létre.”⁴⁷

⁴² I. M., 190-191. o.

⁴³ „Who is the Rich Man Who is Saved?”, i. m., 192. o.

⁴⁴ Athanasius: „Life of St. Anthony” c. műve egyike a kivételeknek.

⁴⁵ Vö. Helen Waddell ford.: The Desert Fathers (London, 1936).

⁴⁶ Levél Heliodorosnak, 374, in: Paul Carroll ford.: The Satirical Letters of St. Jerome (Chicago, 1956), 2. o.

⁴⁷ I. m., 36-37. o. Vajon Jeromosban oly erős a lelki készítés, hogy a szüzességről és gyermekszülésről szóljon, hogy megfeledezett az eredendő bűn teológiai vonatkozásairól?

Tehát a gyermekek nem gonoszak, hanem mint szüzek és lehetséges új tagok, egyértelműen hasznos szerepet töltenek be a keresztény világban. Mégis, bármiféle természetes szülésnél kétségtelenül kívánatosabb annak megtapasztalása,

„amikor újjászületünk Krisztusban... Vegyük például Nepotianusunkat, aki mint síró csecsemő, ártatlan gyermek született újjá a Jordan vizében... Helyeselhetjük Nepotianus korai katonai szolgálatát: egy újonnan szerzett hit köteléke volt.”⁴⁸

Ha Jeromostól más vezető egyházi emberek felé fordítjuk figyelmünket, a személyes és vallásos stílus jelentős különbsége ellenére e témák legtöbbször megmarad. Ambrosius, Milánó püspöke olyannyira szívén viselte a gyermekek sorsát, hogy csodálatos módon meggyógyított egy fiúccsecsemőt 394-ben Firenzében.

„A fiúcskát az ágyán találta, és az anya iránti szánalomtól és az anya hitétől vezérelve ráfeküdt - miként Eliseus - a csecsemő testére és imádkozott, s abban a megtiszteltetésben részesült, hogy élve adta vissza az anyának azt, akit holtan talált. Egy könyvecskét is írt a gyermeknek, hogy majd ebből tudja meg, amit csecsemőként nem tudott felfogni.”⁴⁹

Tekintettel az „agyonyomott” csecsemők későbbi eseteire, ez a rész a „véletlen” csecsemőgyilkosságok feltételezhető korai gyakorlatára utal. A szent férfiú - varázslattal és testi kontaktusukkal - a „ráfekvés” megszentelt formájával hozta vissza valahogyan a gyermeket a halálból.⁵⁰

Ugyanazon időszakban, 388-ban Aranyszájú Szent János Antiochiában előadást tartott „Beszély az elbizakodott görgről avagy útmutató a szülőknek gyermekük felneveléséhez” címmel.⁵¹ Bár e tanulmány lényege az, hogy a szülők felelősek a gyermek erkölcsi neveléséért, néhány figyelemre méltó adalékot is tartalmaz az egészen fiatal gyermekek iránti magatartásformákról. Nem ajánlatos a fiúgyermekre „finom öltözéket és arany cifraságot” adni, tanítója legyen „szigorú”, aki nem engedi, hogy haját hosszúra növelessze. Az apa nevelje fiát erényesen, mivel

„ha a megfelelő szabályokat jól belevésik lelkébe, míg az fogékony, azokat ki nem törölheti senki, még akkor sem, ha viaszpecsétként megkeményednek. A gyermek még remeg és félénk és ijedős, és nézése, beszéde és minden megnyilvánulása félelemről árulkodik. Amennyire csak tudod, használd ki életének kezdetét. A jó fiú elsőként a te üdvödet szolgálja, azután Istenét. Magadért munkálkods.”⁵²

⁴⁸ Levél Heliodorusnak, 396, in: i. m., 178-179. o.

⁴⁹ Paulinus: „Life of Saint Ambrose”, XXVIII, in: Sulpicius Severus: Western Fathers, 170. o. A fiú életkorára az „akkoriban kicsinyke teremtés” kifejezés utal.

⁵⁰ Eliseus Elisha görög megfelelője. Az Ambrosius történet bibliai megfelelője a Királyok II. könyvében található (4:31-37). A halál névleges okozója „egy ártó szellem” volt, melyet Ambrosius átmenetileg kiűzött ismétlődő imáival és a kézrátétellel. Am néhány nap elteltével a kisded hirtelen megbetegedett és meghalt.” Nyilvánvalóan halálának természetes oka is lehetett. Arra szeretnék rámutatni, hogy az Ambrosius által alkalmazott gyógymód nemcsak felszínes hasonlóságot mutat a csecsemő „ráfekvéses megfojtásával”, hanem kifejezi sok szülő óhaját is a szomorú gyermekhalál visszafordíthatóságára. Vö. 25. jegyzet.

⁵¹ M. L. W. Laistner: Christianity and Pagan Culture in the Later Roman Empire (Ithaca, 1951). A szöveg fordítása a Függelékben található, 75-122. o.

⁵² I. m., 95. o.

Figyelemre méltó, hogy az elsődleges haszon - Istent megelőzve - a szülőé. De a gyermekek a fejlődés képességével születnek, s a fiú megfelelő felneveléséért az apa viseli a felelősséget. A gyermeket nem szabad túlságosan gyakran verni - vesszővel vagy kézzel -, nehogy lebecsülje, semmibe vegye a fenyítést. A fenyegetések és ígéretek hatékonyabbak.

„...hol rideg tekintettel büntesd, hol éles, hol szemrehányó szavakkal; máskor nyerd meg kedvességgel és ígéretekkel... Mindig félje a verést, de ne legyen része benne... emberi valónk elnézést kíván.”⁵³

Kétségtelen az apa felelőssége, mert „mindig ő a feltétlen úr... Isten is a világot a Pokol rettenetével és Királyságának ígérétevel irányítja. Nekünk is így kell irányítanunk gyermekeinket.”⁵⁴

Így talán bizonyítható, hogy a 4. század végén kifejlődő nemzedék egyidejűleg több nézetet vallott a megfelelő szülő-gyermek kapcsolatáról. Ama nemzedék legfőbb ékessége Ágoston volt (megh. 430-ban), az alábbi fejtegetés - mint annyi sok egyéb tanulmány - központi alakja. Ágoston gyermekséggel szembeni attitűdje két nyilvánvaló szempontból tanulmányozható. Elsőként: Vallomások című műve jól megvilágítja a szülői-gyermeki magatartásformákat. Talán kétséges, hogy kellő mennyiségű és minőségű adat áll rendelkezésünkre egy teljes körű pszichoanalitikus értékelés elkészítéséhez, ez azonban egyeseket nem tántorított el attól, hogy ezt megkíséreljék,⁵⁵ és minket sem fog eltántorítani attól, hogy a lehető legteljesebb betekintést nyerjük Ágoston kisgyermekkorába és neveltetésébe. A kutatás busás haszonnal kecsegtető második vonala az lehet, ha Ágoston terjedelmes írásaiban egyebütt szemügyre vesszük a témánkhoz kapcsolódó kifejezéseket. Bár néhány kiváló tanulmány már foglalkozott az anyaggal, még kiaknázatlan kutatási lehetőségeket rejt magában. Csupán rámutatok Ágoston e témát érintő eszmefuttatásainak néhány fő gondolatára, s a részletesebb kifejtés egy jövőbeli kutatás tárgya lehet.

Az anyjához fűződő szoros kötelékek ellenére Ágoston nyomatékkal állította, hogy nem a vér szerinti család az ember valódi családja. E nézet kulcsfontosságú a keresztény szülő-gyermek kapcsolat megközelítésében. Ha az embert alapvető hűsége ahhoz a családhoz köti, mely segíti őt az újjászületésben, akkor a vér szerinti család jelentősége csökken. „Ne legyenek olyan kapcsolataink, melyek a születéstől és a haláltól függenek... Valódi énünk nem a testünk.”⁵⁶ Ez a kijelentés összhangban van az aszkézisről vallott nézeteivel,⁵⁷ és a Márkhoz visszanyúló keresztény gondolat folytatásának is tekinthető (3:31-35). Más részek is találhatók

⁵³ I. m., 99-100. o.

⁵⁴ I. m., 193. o.

⁵⁵ Joseph McCabe: *St. Augustine* (New York, 1903); Charles Kligerman: „A Psychoanalytic Study of the Confessions of St. Augustine, *Journal of the American Psychoanalytic Association* 6 (1957), 469-484; E. R. Dodds: „Augustine's Confessions: A Study of Spiritual Maladjustment”, *Hibbert Journal* 26 (1927-8), 459-473. o.; B. Legewie: *Augustinus: Eine Psychographie* (1925); Rebecca West: *St. Augustine* (1933). Vö. még Robert J. O'Connell: *St. Augustine's Early Theory of Man* 386-391 (Cambridge, 1968).

⁵⁶ St. Augustine: *Of True Religion*, ford.: J. H. S. Burleigh (Chicago, 1959). 84-85. o., 88-89. bekezdés.

⁵⁷ F. Van der Meer: *Augustine the Bishop: Church and Society at the Dawn of the Middle Ages* (New York, 1961), a 8. fejezet általában, különösen a 214-215. o.; Gerhart B. Ladner: *The Idea of Reform: Its Impact of Christian Thought and Action in the Age of the Fathers* (New York, 1967), átdolgozott kiadás, 3. rész, „Monasticism as a Vehicle of the Christian Idea of Reform in the Age of the Fathers”, 319-426. o. Vö. Augustin's letter to Proba and Juliana, in: *St. Augustine: Select Letters*, ford.: James Houston Baxter (Cambridge, 1953), 269. o. (Loeb Classical Library edition).

azonban Ágoston írásaiban, melyek azt mutatják, erősen foglalkoztatták a gyermekek. Például a két periódusban írott (396/427) „A keresztény doktrínáról” címet viselő traktátusában kifejti, hogy a gyermekekre ártalmas ősi népi szokásoknak véget kell vetni.

„A kőrúgás szokása - mely mintha a barátság rombolója lenne - kevésbé visszatartó, mint az a szokás, hogy ökölrel ütnek egy ártatlan gyermeket, ha az átszalad két egymás mellett sétáló ember között.”⁵⁸

A gyermeki ítélet nem megbízható, mert a gyermekek az emberi életnél fontosabbnak vélik egy szeretett állat életét.⁵⁹ A gyermekek mindazonáltal nevelhetők és viszonylag büntelnek, így Ágostont mélyen megrendíti a kisdedek halála. Noha tán nem képes racionalizálni szenvedéseiket és korai halálukat, abban bizonyos, hogy minden teremtménynek, a csecsemőknek is, megvan a maga helye Isten elgondolásában:

Tekintettel a világegyetem mindent magába foglaló hálózatára és az egész teremtésre - mely hálózat tökéletesen elrendezett időben és térben, ahol még egy falevél sem hiábavaló -, nem lehetséges hiábavaló embert teremteni.”⁶⁰

Megindokolható a kisdedek keresztelése - akik még túlságosan kicsik ahhoz, hogy megértsék, mi történik velük -, mert erősíti a szülők hitét, s ez a hit segíti a kisdedek feltámadását idő előtti haláluk esetén. Ne firtassuk a kisdedek szenvedését, mert Isten rossznak tűnő eseményeket jóra fordít. Többet tudunk azonban a gyermekek gyötrődését szemlélő felnőttek szenvedéséről. E tapasztalat arra serkentheti őket, hogy igazabb keresztény életet éljenek; ha erre nem képesek, nincs mentségük arra, hogy egy ilyen figyelmeztetés után elmulasztották életük jobbá tételét. Mindkét esetben a szülők hite, élete és szenvedése áll a középpontban. Ami a kisgyermeket illeti, Isten talán megjutalmazza őket „ítéletének titkos helyén”.⁶¹ Továbbá ne higgyük, hogy születésükkor ártatlanok a gyermekek: önzők és mohók, mindössze kevés alkalmuk volt arra, hogy vétkezzenek.⁶² Ezért hát ne csodálkozzunk, hogy a világ szenvedéssel teli, és ez a kisgyermekre is kiterjed.

Ágoston alaposan megfigyelte a kisdedeket és szükségleteiket. A Zsoltárokhoz fűzött szövegmagyarázataiban olykor a kisgyermekkor metaforáit alkalmazta teológiai kérdések kifejtésére. A 130. Zsoltár értelmezése kapcsán hosszan értekezett az elválasztásról.

„Ha a csenevész gyermektől csecsemőkora legelején... netán megvonják az [anyai] tejet, elpusztul... Vigyázz, nehogy idő előtt történjék az elválasztás.”⁶³

Az 57. Zsoltárhoz írt értelmezésében teljesen egyértelművé teszi az anyaméh és az egyház közti analógiát.

„Helyénvaló, hogy kifejlődve megszületnek, s nem pusztulnak el vetélés által. Szüljön meg az anyád, ne vetéljen el... Ha türelmetlenséged mián rugdosod anyád oldalát, ő kinnal megszület téged, de ennek inkább te látod kárát, s nem ő.”⁶⁴

⁵⁸ Saint Augustine: On Christian Doctrine, ford.: D. W. Robertson, Jr. (Indianapolis, 1958), 55-66. o., XX. bekezdés.

⁵⁹ Saint Augustine: On Free Choice of the Will, ford.: A. S. Benjamin és L. H. Hackstaff (Indianapolis, 1964), 100. o., 62. bekezdés.

⁶⁰ I. m., 139-140. o., 226. bekezdés.

⁶¹ I. m., 140-141. o., 227-231. bekezdés.

⁶² Herbert A. Deane: The Political and Social Ideas of St. Augustine (New York, 1966), 56-59. o.

⁶³ Erich Przywara szerk.: An Augustine Synthesis (New York, 1958), 227. o.

Úgy tűnik, Ágoston semmiért nem tud neheztelni egy - természetes vagy spirituális - anyára. Ha az anya elvetél, akkor a türelmetlen magzat a vétkes. Ágoston gyakran idealizálja az anya szerepét.

„Mivel az anya szívesen táplálja kicsinyét, semmi estre sem kívánja, hogy az kicsinyke maradjon. Őlében tartja, dédelgeti, becéző szavaival nyugtatgatja, tejével táplálja, mindent megtesz érte; ám azt kívánja, hogy felnőjön, hogy ezek a dolgok szükségtelenné váljanak.”⁶⁵

Itt már Ágostonnak az anyai gondozásról vallott sajátos nézeteinek birodalmában kalandozunk. Bár az anyai-gyermeki szeretet nyilvánvaló hozadéka viszonylagos jelentéktelenségbe süpped, az kétségtelen, hogy Ágoston szemléletében egy új, lassan körvonalazódó attitűd kristályosodott ki, mely a csecsemőket, gyermekeket az Úr oltalmába helyezi.

„... némelyek benne vannak a korban, mások ifjúságuk teljében, némelyek fiúk, mások meglett férfiak, mások asszonyok - Isten mindannyiuk számára jelen van.”⁶⁶

Majd kiderül, hogy ezek a teoretikus változások hogyan hatottak a tényleges társadalmi gyakorlatra. Bár csábító, nagyon nehéz egyértelműen meghatározni a hatásvonalakat, s még sok tennivaló vár ránk. A 4. századtól kezdve azonban a császári törvényhozás azt sugallja, hogy a gyermekek bántalmazásának legkirívóbb esetei a kormánytisztviselők hatáskörébe tartoznak. Az ismétlődő törvények azt jelzik, mennyire mélyen rögződött a gyermekgyilkosságok és a gyermekek adásvételének gyakorlata, és mennyire hiábavaló volt pusztán rendeletileg eltörölni ezeket a szokásokat.

A gyermekgyilkosságok és a gyermekek kitevése ellen hozott rendeletek hosszú sora végül Barnabás intését igazolta (130 körül): „Ne pusztítsd el a meg nem született gyermeket, és ne öld meg születése után.”⁶⁷ A folyamatos kiegészítő törvényhozás szükségessége, valamint a gyermekgyilkosságok egyházatyák és zsinatok által történő meg-megújuló kárhoztatása mind azt igazolja, hogy ez a gyakorlat Konstantin megtérése után is folytatódott.⁶⁸ Lactantius (megh. 340 körül) kifejtette, hogy az újszülött csecsemők megfojtása elítélendő, mivel „Isten életet lehel a lelkükbe, nem halált... A kitevés éppoly bűnös cselekedet, mint a gyilkosság.”⁶⁹ Egyházi zsinatok sora kárhoztatta a gyakorlatot és gondoskodott az elhagyott gyermekekről.⁷⁰ Több közvetlen bizonyíték is igazolja az ügy horderejét. 449-ben Itáliában és Galliában a szülők állítólag - közvetítőkön keresztül - eladták gyermekeiket a vandáloknak.⁷¹ A germán törzsek törvényei, melyeket általában a 6. és 7. században kodifikáltak, tiltották a gyermek-

⁶⁴ I. m., 278. o.

⁶⁵ Serm. XXIII., iii.,3., in: i. m., 292.o.

⁶⁶ Serm. XLVII.,xvi., 30., in: i. m., 369. o.

⁶⁷ The Epistle of Barnabas, 19. In: Early Christian Writings: The Apostolic Fathers, ford.: M. Staniforth (Baltimore, 1968), 217. o.

⁶⁸ Tertullianus már i. sz. 200-ban lejegyezte, hogy a törvény tiltja ugyan a kitevést és a gyermekgyilkosságot, de „úgy látszik, kevés olyan törvény van, amelyet könnyebb lenne büntetlenül és biztonságosabban kijátszani...”. Idézi Abt-Garrison: History of Pediatrics (Philadelphia, 1965), 56. o. A Leclercq: „Alumni” további részleteket közöl.

⁶⁹ Divine Institutes I. VI. c.xx., idézi Abt-Garrison: History, 57. o. Vö. Leclercq: „Alumni”, 1302.

⁷⁰ I. m.

⁷¹ George H. Paine: The Child in Human Progress (New York, 1916), 291. o. Vö. Meyer - Reinhold: Roman Civilization, 483. o.: Theodosian Code XI. xxvii. 2. i. sz. 322: afrikai családok gyermekkereskedelme.

gyilkosságot.⁷² Datheus, Milánó érseke csak 787-ben alapított menhelyet a „templomkapu elé kitett” gyermekek nyolcéves korukig tartó ellátására és felnevelésére.⁷³

Összegezve: a klasszikus gondolkodás bizonyos elemeire támaszkodva az egyházatyák jelentős lépést tettek előre a gyermekek iránti részvét és könyörület vonatkozásában, mikor azt állították, hogy a gyermekeknek lelkük van, Isten számára fontosak, taníthatók, elítélték meggyilkolásukat, megnyomorításukat, kitevésüket, és hogy a gyermekek erősítik a szülők énképét. Ez nem jelenti azt, hogy a gyermekek életkörülményei automatikusan javultak volna. A 4. századtól kezdődően azonban az egyház arra kényszerítette az államot, hogy törvényhozással vessen véget a gyermekek életét veszélyeztető gyakorlatnak. A barbár törzsek - saját szokásaik és a keresztény tanítások készítésére - törvényeket hoztak a gyermekgyilkosságok ellen. Mégsem állíthatja senki, hogy egy újszülött gyermek élete nagy biztonságban lett volna i. sz. 500 táján, és hogy az empátia része lett volna a szülők pszichológiai fegyvertárának. Eszmefuttatásomat a kora középkorral folytatván végül rámutatnék arra, e teológiai és jogi tételek bizonyos elemei milyen populárisabb kifejezőmódban öltöttek testet.

„Rettegés az éjszakában” A kora középkor

A császárság kései korszaka bővelkedik pogány és keresztény költőkben, sokukról mostanáig nemigen vettek tudomást. Sok ilyen költeményben a gyermekekkel való bánásmódra vonatkozó érzelmek széles skálája található. Mivel a lelkészek kifogásai ellenére is folytatódtak a bántalmazások, egyre sürgetőbb lett az igény, hogy foglalkozzanak a szülői felelősség kérdésével. Bizonyos irodalmi konvenciók gyakori alkalmazása és kidolgozottságuk mértéke sejteti, mi zajlott le a korabeli emberek tudatában és lelkiismeretében.

Vegyük szemügyre Claudianus terjedelmes költeményét, mely 395-397 körül íródott, és a Proserpina elrablása címet viseli.⁷⁴ A leány (Proserpina) idegenben nevelkedik, és az anya (Ceres) részletesen kimunkált, büntudatát enyhítendő beszéde annak a reményének ad hangot, hogy a gyermek majd jobb körülmények közé kerül; Proserpina ott feltehetően biztonságban lesz a kérők ellen, akiktől „ártatlansága és szerénysége” miatt olyannyira tartott. De balul végződött az ügy, mert Ceres látta, hogy „lányát sötét börtönbe zárták, megláncolták. A gyermek másképp festett, mint amikor elment.” Nem lehetne ez bármely szülő keserves panasza, aki leányát - valamilyen általa jónak vélt okból - a veszélyes külvilágba küldte, hogy ott a leány idegenek közt nevelkedjék? A szánakozás hangjai vegyülnek a szülői örömet, a

⁷² Leclercq: „Alumni”, 1304. Vö. a száli frankok törvénye, 24.1. okirat, „Concerning the Killing of Little Children and Women”, in: Brian Tierney szerk.: The Middle Ages. Volume 1. Sources of Medieval History (New York, 1970), 56-57. o. Chapter XX of the Burgundian Code: „An edict concerning foundlings”, in: Robert Brentano szerk.: The Early Middle Ages 500-1000 (New York, 1964), 153. o.

⁷³ Abt-Garrison: History, 57-58. o.

⁷⁴ In: Harold Isbell ford.: The Last Poets of Imperial Rome (Baltimore, 1971), 75-106. o. Minden idézet azonosítható a könyv- és sorszám alapján.

Ez nagyon szép versgyűjtemény, jó fordítás. Az írások legtöbbször, és még néhány, megtalálható a Loeb Classical Library sorozatában. Szívesebben használtam Isabel méltóságtelegesebb és költőibb fordításait.

gyermek utáni vágyat, az anya odaadó szeretetét és a gyermekekben kiteljesedő boldogságot nyíltan feltáró észrevételekkel. Valójában azonban egy öreg dajka (Elektra) nevelte fel Proserpinát, s ez egyenes következménye az anya „törődésének”. A dajka bánt vele úgy, ahogyan az anyának kellene:

„Ceres rátalált Proserpina dajkájára, Elektrára, aki úgy szerette lányát, mintha anyja lett volna. A nimfa, Elektra vitte el a gyermeket apjához, Jupiterhez, és hagyta, hogy a leány az isteni térden játszadozzék. Ő volt a kislány társa, oltalmazója és szinte édesanyja.”

A befejezetlen költemény a lány hiábavaló keresésével és az anya önmarcangolásával zárul.

„Elhagytalak téged, kiszolgáltattalak ellenségeidnek; túlságosan magával ragadott Cybele szent helyének zenéje... méhem lüktet, próbálja feledni, hogy egykor testemben hordoztalak.”

[Cybele a természet istennője a fríg és kis-ázsiai mitológiában, görög megfelelője Rhea. A ford. megj.]

A költeményt olvasván hány anya érzett úgy a 4. század végén, mint Ceres? Nem lehet vajon e vers meggyőző bizonyítéka annak, hogy erősebb lett az anyai felelősségérzet?

Prudentius (megh. 405 körül) más nézeteket vallott a gyermekekről. A St. Cassianus of Forum Cornelii-ben - Peristehhanon című művéből - egy iskolai tanítómesterről ír, akit tanítványai meggyilkoltak.⁷⁵ A gondjaira bízott fiúk a viasz táblához használatos kis íróvesszőket szúrták-döfték testébe. Mivel a gyermekek „nem könnyen hajlanak a tanulásra”, a fiúk nehezteltek a tanárra. Amikor a tanár összetűzésbe került feljebbvalóival, mert „lekicsinylően megtagadta az imádkozást az oltárnál”, büntetését a fiúkra bízta. Azok először levetkőztették és megkötözték, majd iskolai eszközökkel megverték, ezután íróvesszőkkel karcolták-szurkálták. A lassú kínzást mély döfésekkel elegyítették. Erőszakos cselekedetük megnyugvásukhoz, kimerülésükhöz és a tanár halálához vezetett. A költemény szemléletes képet fest az iskolás fiúk - vagy akár a teológusok és teoretikusok - lelki életére olyannyira jellemző elfojtásról és gyűlölködésről.

Egy másik költeményében (Tizenkettedik himnusz vízkeresztre) Prudentius egy közismert bibliai jelenetet ír le, az ártatlan kisgyermek lemeszárlását.⁷⁶ Ebben az életszerű versben jól megfigyelhető az a szemléletbeli változás, hogy a gyermekgyilkosság már általános bűntudatot vált ki.

A testek oly kicsinyek voltak,
hogyan is fértek el rajtuk
a tátongó sebek! A kard pengéje
sokkal szélesebb volt, mint a torok.

Barbár látvány!
Az egyik fej köveken zúzódott,
a tejfehér agyvelő kiloccsant,
a szemek kiestek gödrükből.

Egy gyermek remegő testét
a vadul zúgó folyóba dobták,
s ott a fiú összeszorított torkát
a víz és a levegő görcsösen feszítette.

⁷⁵ Prudentius: Works, ford. H. J. Thompson (Cambridge, 1953) v. II. 221-229. o.

⁷⁶ Isabel: Last Poets, 208-214. o.

Végül egy költemény e nemzedék egyik képviselőjétől, Ausoniustól (megh. 394-ben), Cupido keresztrefeszítése, mely döbbenetes képet fest a szülői brutalitásról.⁷⁷ Az összes nő megharagudott az istenfiúra, és maguk választotta fegyverekkel tolonganak körülötte. „Az egyik a pányvával jő, a másik irtóztató tőrrel, / egy harmadik feneketlen folyókat mutat neki, éles / sziklákat, fehér hullámverést, tajtékot, a tenger néma mélységeit.” Számtalan módon kínozták. Majd anyja (Venus) közeledik. Dühödten támad fiára, őt okolja „minden bajért, szégyenért, amiért őt és Marsot kelepcébe csalták.” S ahogyan a felbőszült anya vádaskodásai egyre áradnak,

„A beszéd önmagában nem elegendő: miután szavakkal ostorozta, az aranyló Vénusz koszorújával veri fiát, míg abból kitör a zokogás, félvén a kíméletlenebb kínzástól. Meggyötört teste mind vörösebbre színezi a rózsákat.”

A többi nő - ráébredvén, hogy az anya túlságosan elragadtatta magát, és „elborzadva az anya gyűlöletkitörésétől” - próbálja őt lecsillapítani. Venus „ismét szerető anya”. Az istenfiú azonban többet szenvedett néhány zúzódásnál.

„A sötétségből még most is jönnek a kízó látomások és meddő félelmek, hogy megzavarják álmát. Az éjszaka rémképeitől menekülvén az elefántcsont kapun át a fent lakó istenekhez szökik.”

Mikor a „császárkori Róma utolsó költői” után a kora középkor egyéb bizonyítékait vesszük szemügyre, világossá válik, hogy sok alaptéma a már kialakult formában él tovább. Ezek némelyikét mint módszertani példákat már fejtegettük. Az egyház továbbra is próbálkozott a magzatelhajtások szabályozásával, de ezt részvéttel és megértéssel tette. Egy 830 körüli frank vezeklési szertartásban olvasható,⁷⁸ hogy az olyan asszonyt, aki „megöli szülőit vagy magzatelhajtást próbál elkövetni”, ki kell közösiíteni, a papok azonban ezt „némileg mérsékelhetik a gyakorlatban”, s a vezeklést egy évtizedre csökkenthetik. És később ugyanebben a dokumentumban: „Ha bárki szándékosan vetélést idéz elő, három évig terjedő penitenciát kell tartania, egy esztendeig kenyéren és vízen”. A magzatelhajtás büntetése egyenlő lett az uzsora vagy „bármely saját testrészt” csonkítása miatt kirótt büntetéssel.

A kora középkorban tovább élő másik felfogás szerint a gyermekek kevésbé ügyesek, mint a felnőttek, és „erősíteni” kell őket, hogy megtanulják az erkölcsiséget. Nagy Gergely (megh. 604-ben) különböző intéseket ajánl ifjaknak és öregeknek; „mivel az intelleum szigora legtöbbször jó útra tereli [az ifjú embereket], míg a szelíd intelleum jobb cselekedetekre sarkallja [az idősebbeket].”⁷⁹

A tanulmány első részében már érintett és e fél évezred során meghonosodott harmadik alaptéma a jövőendő szentek gyermekkorát eszményítő tendencia. Egy jellemző leírás a csecsemő Willibaldot (megh. 730 után) mintagyermekként mutatja be.

„Mikor bölcsőben fekvő kisdéd volt, kedves kicsiny teremtés, gondozói gyengédséggel vették körül, főleg szülei, akik elárasztották szeretetükkel, és féltő gondoskodással nevelték hároméves koráig.”⁸⁰

⁷⁷ I. m. 65-68. o.

⁷⁸ 21. bekezdés - Halitgar: Roman Penitential - in: Marshall W. Baldwin szerk.: Christianity Through the Thirteenth Century (New York, 1970), 139. o.

⁷⁹ Pastoral Rule, 1. fej., Admonition 2, in: i. m. 105. o.

⁸⁰ Hunebere of Heidenheim: The Hodoeporicon of St. Willibald, in: C. H. Talbot ford.: The Anglo-Saxon Missionaries in Germany (New York, 1954), 154. o.

Azután megbetegedett, s az egyháznak ajánlották. Ötéves korában „kezdek nála mutatkozni a lelki fejlettség első jelei”, ezért fogadalmat tett és a helyi rendház tagja lett. Tökéletes novícius volt, és töretlenül haladt a szentté magasztosulás felé. Biztosra vehetjük, hogy itt eszményítéssel állunk szemben, de voltaképpen lehetetlen megítélni az ilyen forrásanyagok társadalmi valóság alapját. A fejezetben tanulmányozott fél évezred során a szembetűnő különbség az, hogy a szülői szeretet, melyben a kis Willibald is részesült, a korszak végére elfogadottnak minősült.⁸¹

A kora középkori források aprólékos és gondos kutatása mindenképpen előzze meg a „sötét” kori szülő-gyermek kapcsolatot illető messzemenő következtetések levonását. Néhány ismert anyag azt sejteti, hogy egy ilyen vizsgálódás nem lenne hiábavaló. A szentek élettörténete - mint már fejtegettük - sémákat és normákat tartalmaz. Egy jól ismert költemény, a Beowulf sok lehetőséget kínál a freudi értelmezés számára.⁸² Grendel, az éjszaka sötét férfiszörnye halálát leli, amikor Beowulf, a fiatal férfi-hős-fiú, kitépi Grendel karját és vállát a testéből, és irtóztató trófeaként felakasztja a szarufára. Ez az erőszakos cselekedet azonban haragra lobbantja Grendel anyját, aki egy „sötét, hideg tóban” lakik. Hogy legyőzze a szörny-anyát, Beowulf mélyen beleereszkedik a sötét vízbe, s ott kardja cserbenhagyja. Ám

Aztán látta, a falon lóg a súlyos
Kard, óriások kovácsolták, erős,
Varázserejű, nagyszerű fegyver,
De oly nehéz, hogy köznapi ember
Meg nem emeli. Kihúzta hüvelyéből,
Markolatán eltépte a láncot,
És azután vadul, nekibőszülten
És elszántan, magasán a feje fölé emelte
És lesújtott vele, ahogyan csak bírt.
A szörnyeteg nyakát érte a kard,
Átvágta, csont recsegett. A test a földre
Zuhant, élettelen, a kard vértől csatakos,
És Beowulfot megörvendeztette a látvány.

A 9. és 10. századból sok fontos forrásanyag áll rendelkezésünkre,⁸³ de a megelőző időszak sem teljesen sivár. Fortunatus (megh. 605 körül) például a már ismertetett beható anatómiai érdeklődéssel fordult a Szűzanya szülése felé.

„Ő megszületett, mezítelen, az érintetlen Hajadon méhéből.
Keservesen síró kisdéd a jászolban, a jászol szennyében;
A Szűzanya pólyába göngyölte,
Kezét, lábát szoros pólyába burkolta.”⁸⁴

⁸¹ Willibald: Life of St. Boniface, in: i. m. 27. Ez egy másik Willibald, nem az ismert szent, 768 körül alkotott. „Egészen kicsi gyermekként, miután elválasztották, és a megszokott anyai aggódással nevelték, apja több szeretetet sugárzott rá, mint fivéreire együttvéve.” Vö. a túlradó szeretetet itt az apának tulajdonítják. A szülőkről - s nemcsak az anyákról - feltételezték, hogy szeretik gyermekeiket.

⁸² Burton Raffel ford.: Beowulf (New York, 1963). A hosszú idézet a 72. oldalon található.

⁸³ Például vö. Colloquies of Aelfric, Abbot of Eynsham, 1005 körül; Gottschalk versei, megh. 869-ben; Odo of Cluny's life of Gerald Aurillac, 930.

⁸⁴ Pange, lingua, in: James J. Wilhelm ford.: Medieval Song, An Anthology of Hymns and Lyrics (New York, 1971), 39. o.

A Karoling korban egy híres életrajz nyújt némi bepillantást a szülő-gyermek kapcsolatba.⁸⁵ Einhard Nagy Károly élete című munkája olyannyira követi Suetonius „Augustus élete”-t, hogy teljességgel megbízhatatlan, azonban számos fontos adalékkal szolgál. Einhard „előkelő család” sarja, ifjúként kolostorban nevelkedett,⁸⁶ ami nyilvánvalóan bevett szokás a korban. Sajnálatos módon Nagy Károly „születésének és gyermekkorának, sőt... fiúvá cseperedésének,... semmi írásbeli nyoma nincs, és senki élő személy nem található, aki azt állítaná, hogy személyes tudomása van ezekről a dolgokról”.⁸⁷ Nagy Károly felnőttkori érdeklődése az ifjú emberek nevelése iránt - mely onnan ismeretes, hogy támogatta Alkuint és a Palotaiskolát - saját gyermekeihez fűződő kapcsolatában is megnyilvánul.⁸⁸ Fiai, „amint elég idősök lettek”, lovagolni, küzdeni és vadászni tanultak. A leánygyermekeket háztartási ismeretekre tanították, „hogy ne fecséreljék idejüket merő tétlenségben”. Hogy ezek a szakaszok mikorra tehetők, nem világos sem a szöveg, sem a szöveggörnyezet alapján, de valószínűleg az általunk gyermekkorának nevezett életszakasz végére. Talán a gyermek alkalmassága arra, hogy jó eredménnyel sajátítson el efféle készségeket, volt a küszöb a gyermekkor és az ezt követő fejlődési szakasz között. Számunkra az a legérdekesebb, hogy „rendkívüli szépségű” lányaiért Einhard olyannyira rajongott, hogy hajadonokként otthon tartotta őket, amíg csak élt, „azt állítván, hogy nem tud nélkülük élni”. A fiatal nők elzárásának következményei közt akadt néhány törvénytelen gyermek, akiket Einhard „a tapasztalatszerzés sajnálatos eredményének” nevez.⁸⁹

Következtetések

E tanulmány annak bizonyítására törekedett, hogy a késő római és kora középkori gyermekség kutatása lehetséges, s csekély és jelentéktelen eredménynél több várható. A számbavehető bizonyítékok és eredmények egynémelyikét kívántuk szemléltetni, és jelezni a további kutatási területek irányát.

Ebben az időszakban a gyermekek nyeresége jórészt elméleti jellegűnek tűnik, és a legtöbb szülő ezt alig-alig érzékelte. A népi hagyományok mélyen gyökereztek, s a világi és egyházi hatóságok tiltásai kevés eredménnyel jártak, még az olyan borzalmas cselekedetek esetében is, mint a gyermekgyilkosság, magzatelhajtás, a gyermekek adásvétele és elhagyása. Az általunk is szemléltetett leglényegesebb változás az anya gondozó szerepében következett be. Nehezen áthidalható a szakadék az Ausonius költeményeiben ábrázolt anyák és az Ágoston teológiai műveiben megjelenítettek között, úgy tűnik azonban, a 7. századra sok pogánykori motívum elhalványult, s a szülői szeretetet gyakran ábrázolták úgy, mint ami természetes és elvárható. Azonban a folytonos törvényhozás szükségessége, valamint egyéb szörványos bizonyítékok azt jelzik, hogy az eszmények és a való helyzet közti távolság a fél évezred során alig csökkent. A korszak végéről származó közismert történetben a viking Ölvert „lágyszívűnek” vélték, mert nem volt hajlandó élet-halál próbát tenni egy újszülött fiúval.

⁸⁵ Einhard és Notker the Stammerer: *Two Lives of Charlemagne*, ford.: Lewis Thorpe (Baltimore, 1969). Vö. még Emily Coleman 4. pontban idézett tanulmányosorozatát.

⁸⁶ Einhard: *Charlemagne*, 49. o. A kommentár Walahfrid Strabo egy előszavából származik.

⁸⁷ I. m., 59. o.

⁸⁸ I. m., 74-5. o. A többi idézet is ezekről az oldalokról való.

⁸⁹ O. H. Werner: *The Unmarried Mother in German Literature* (New York, 1966), 21. o. Marc Bloch (*Feudal Society*) némileg eltérő változatot közöl.

M. J. TUCKER⁹⁰

A GYERMEK MINT KEZDET ÉS VÉG⁹¹

GYERMEKNEVELÉSI SZOKÁSOK A 15-16. SZÁZADI ANGLIÁBAN

*„Amelyik gyermekét az apa legjobban szereti,
Féltő szívvel, gyöngéden, a legtöbbet azt bünteti.”*

A középkori felfogást követve, a 15-16. század sem tartotta igazán fontosnak a gyermekeket. Ez leginkább a hercegek, papok és költők ajkán megszülető közismert mondásokban érhető tetten. A gyermekeket a szenilis aggokkal, hóbortos nőekkel, botladozó részegekkel vonták párhuzamba.⁹² A egyik ilyen mondás szerint „a gyermekek és a nők természetükből adódóan nehezen tudnak titkot tartani, nem úgy a férfiak”. (1525)⁹³ Egészen a 16. századig a gyermekek nem voltak jobbak, mint az ostoba fajankók, aggastyánok vagy asszonyok, hiszen „minden elvész, amit a következő típusú embereknek adsz: az első a gazember vagy bugris, mert újra és újra méltatlannak bizonyul, a második a gyermek, mert feledékeny és taszítja a jóságot, a harmadik a korosodó férfi, a negyedik az állhatatlan asszony, akinek szerelme ingatag és megbízhatatlan”. (1509)⁹⁴ Híres levélváltásában még a Paston család is említi a régi bölcsességet, miszerint a gyermek annyira megbízható, mint a törött kard. „A férfi ne bízza életét törött kardra, se bolondra, se gyerekre, se kísértetre, se részegre.” (1460)⁹⁵ Vagy: „Olyan bolond, hogy még egy gyerek tanácsát is megfogadja”. (1533)⁹⁶

Az efféle nézetek hangoztatása jócskán hozzájárult ahhoz, hogy a gyermekek átérezzék jelentéktelenségüket, és hogy a gyerekkort el kell viselni, ám benne örömet lelteni képtelenség. Amikor a szülők vagy mások a gyermekek kiskoráról nyilatkoztak, elismerő szavak alig hangzottak el. Haszontalannak tekintették őket, akárcsak a szomorú tekintetű részegeket, fecsegő asszonyokat, ostoba öregembereket. „Aki gyereket lát, nem lát semmit.”⁹⁷ Ezt a felfogást Pynson: Pásztorok kalendáriuma (The Kalendar of Shepherdes) szemlélteti a legjobban,

⁹⁰ Hálásan köszönöm Lloyd deMause segítségét és Manuel Lopez értékes tanácsait és támogatását.

⁹¹ C. G. Jung: *Psyche & Symbol* c. művéből, Violet S. de Laszlo kiadásában (New York, 1958), 143. o.

⁹² Bartlett Jere Whiting és Helen Wescott Whiting: *Proverbs, Sentences, And Proverbial Phrases From English Writings Mainly Before 1500* (Cambridge, Mass., 1968), 372. o. Az idézetek írásmódja, helyesírása és szóhasználata modernizált.

⁹³ Whiting, 662. o.

⁹⁴ Whiting, 8. o.

⁹⁵ Whiting, 377. o.

⁹⁶ Whiting, 198. o.

⁹⁷ Whiting, 83. o.

melyben az ember élete tizenkét hatéves szakaszra van felosztva, az év tizenkét hónapjával párhuzamba állítva. Az első szakasz, mely a januárhoz hasonlatos, az ember életének első hat évét öleli fel: a gyermekből „hiányzik az ész, erő, leleményesség, hasznot nem hajt”. (1506)⁹⁸

Mielőtt azt szemléltetnénk, hogyan kezdődött meg e felfogás lassú átformálódása, hadd mutassunk rá kutatásaink határaitra. 1. Piaget felosztását követve születéstől hétéves korig, az absztrakt gondolkodás kezdetéig vizsgálom a gyermekeket. 2. Kronológiai szempontból a 15-16. századot az 1399-től kezdődő és 1603-ig tartó időszaknak tekintem, mivel ezek az évszámok egybeesnek az angol történelem jelentős dinasztikus változásaival. 3. Földrajzi és nyelvészeti szempontból kutatásaim Angliára szorítkoznak, s a kontinensre, főleg Franciaországra csak az Angliával történő összehasonlítások kapcsán utalok.

A felhasznált források elsősorban korai nyomtatott könyvek, melyeknek tárgya a gyermek, az oktatás, a gyermekgyógyászat és a szülői magatartásmódok.⁹⁹ Fejtegetéseim a következő felosztást követik: testi gondozás, tanulás, vallás, hiedelmek, munka és játék. Mielőtt rátérnénk a gondozás kérdéseire, fontos megjegyeznünk, hogy az újkor hajnalán a felnőttek, ha egyáltalán véleményt formáltak a gyermekekről, a hierarchikus rendszer részének tekintették őket, akik a társadalmi rangsor legalján helyezkednek el. Ritkán ötlött fel bennük, hogy a gyermek is emberi lény, emberi igényekkel. Ha a gyermek nemesi származék volt, központi kérdés volt a neme. Mikor a király, mint VIII. Henrik is, fiút kívánt a majdani törvényes férfiutód szerepének betöltésére, egy leánygyermek születése nemzeti sorscsapásnak minősült, arra kárhivatván a reményvesztett népet, hogy egy asszonynak hódoljon. VIII. Henrik olyan csalódott volt Erzsébet születésekor, hogy a keresztlőn sem jelent meg. Még közös portrét sem készíttetett, noha Edward fiával több közös arcmás található. Edward örömet hozott, Erzsébet bánatot. Erzsébet anyja nem szült egészséges fiúcsecsemőt, ezért Henrik kivégeztette.

Balvégzetű nővérét, Máriát követvén a trónon, Erzsébetnek szembesülnie kellett az ellenállással, melyet női mivolta okozott. Mária kudarcát tekintve, Anglia bölcsei házasságkötést javasoltak. A gyengébb nemnek, az asszonynak az erősebbhez, a férfihoz kell kötődnie. Kortársai szerint jó okkal mennydörgött John Knox skót hitújító az Asszonyok tolvaj és gyalázatos hada ellen (*The Thieving and Monstrous Regiment of Women*). A skótok király-

⁹⁸ Szerk.: Oscar H. Sommer: *The Kalendar of Shepherdes...* (London, 1892), 10. o. Ez a felfogás az ember életszakaszairól meglehetősen közkeletű, ld. pl. a középkori bestiáriumban található szokásos fejtegetéseket. Szerk.: T. H. White: *The Bestiary: A Book Of Beasts* (N.Y., 1965), 219-226. o. Lásd még Jacques szavait az emberi élet hét szakaszáról Shakespeare: *Ahogy tetszik* c. drámájában, II. felvonás, 7. jelenet.

⁹⁹ E forrásokhoz kutatást végeztem A. W. Pollard és G. R. Redgrave: *A Sort-Title Catalogue of Books In England, Scotland and Ireland and of English Books Printed Abroad, 1475-1640 c.* kiadványában (London: The Bibliographical Society, 1926). A gyermekkortörténet kutatójának két fontos műve Philippe Ariès: *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*, ford.: Robert Baldick (N. Y., 1962), valamint Lawrence Stone: *The Crisis of the Aristocracy, 1558-1641* (N. Y., 1967). Mindkét mű értékes, de Ariès felosztása - az egytől hétéves korig tartó periódus különálló szakaszok nélkül - az én kutatásomban kevésbé használható, mert vizsgálódásom középpontjában éppen ez az időszak áll. Stone is kevesebbet foglalkozik magával a gyermekkorral, inkább azzal, ahogyan ez a társadalom strukturális változásaira vonatkozik. Stone bölcsen említi a viselkedésre vonatkozó bizonyítékok szűkös voltát: egy újabb keletű tanulmányában („Prosopography”) azon tűnődik, hogy a korai újkor történetírója képes lesz-e valaha is „behatolni a hálószobába, fürdőszobába vagy gyerekszobába”. Stone szerint a történész „képtelen” ezt megtenni. Daedalus. 100. kötet (Winter, 1971), 53. o.

nője a szépséges, hiú és szeszélyes Stuart Mária volt, Erzsébet másod-unokatestvére.¹⁰⁰ Az a tény, hogy Erzsébet nem úgy végezte, mint unokanővére - legyőzve, királyi méltóságától megfosztva, száműzve -, képességeinek és a neméből adódó hátrányok leküzdésének ékes bizonyítéka.¹⁰¹

Talán a női uralkodónál is rosszabb volt a gyermek uralkodó. II. Richárd (meghalt 1399-ben), VI. Henrik (meghalt 1471-ben), V. Edward (meghalt 1483-ban) gyermekkori uralkodása végzetesnek bizonyult. Hiszékeny alattvalóik számára a bibliai intést példázták: „Jaj néked, ország, kinek a te királyod gyermek” (Prédikátor könyve, 10:13).

Shakespeare is ezt a témát dolgozta fel a kilenc hónapos korában megkoronázott VI. Henrik történetében.¹⁰² Némely felfogás szerint a trónutódlás törvényes menete joggal megszakítható vagy kétségbe vonható, ha a kormányzás letéteményese egy gyermek. Az angolok tisztában voltak azzal, hogy a gyermek király kiskorúságának hosszas időszaka a pártok viszálykodásához vezethet: ki uralkodjék, míg a király gyermek, majd újabb harc következik, mikor a nagykorúság elérése után a király megkísérli visszaszerezni az uralkodói hatalmat, melyet addig tanácsadói testülete gyakorolt.

A Végítélet Napján azonban még a királyoknak is meg kell jelenniük az Úr színe előtt, hogy számot vessenek földi pályafutásukkal. Osztottak alattvalóik keresztény hitében, s mivel népük számára a pater patriae-t jelentették, nagyobb felelősségük révén elszámoltatásuk súlya is növekedett. Az Úr trónusa előtt minden ember egyenlő. Morus Tamás, VIII. Henrik kancellárja felidézi, mit felelt Dávid király a feleségének, Micalnak, mikor az kifogásolta, hogy férje táncolt az Úr Angyalának színe előtt: „Morus háromszor is leírja, hogyan tett szemrehányást Dávid ostoba és dölyfös feleségének, mert az nem ismerte fel, hogy ő »Jahve színe előtt« táncolt, kinek szemében egy koronás király nem több gyermeknél vagy bohócnál”.¹⁰³

A gyermekek a társadalmi hierarchia alsó fokán helyezkedtek el, megítélésük mégsem volt egyértelmű. Bizonyos vonatkozásban „nem nélkülölnék” tekintették őket, pl. a 14. századi Itáliában a gyermektemetésekről készült feljegyzésekből hiányzik a gyermekek neve.¹⁰⁴ Az egyértelműség hiánya annak megítéléséig terjedt, hogy vajon a gyermekek jók vagy gonoszak, s hogy mikor rekesszék ki őket a felnőttek társadalmából és mikor ne.

Ha a gyermek Krisztus az eszmény, hogyan lehetnének a gyermekek bűnösök? Nincs szexuális készítésük, nincs tudomásuk a gonoszról, mint a felnőtteknek. A Szentírásban olvasható, hogy az embernek gyermekként kell belépnie Isten Királyságába. A keresztény liturgia központi jelentőségű drámája, Krisztus passiója is Krisztus születésével kezdődik, mely elsődleges eseménnyé vált, az Opus Dei első szertartásává. A 15-16. századot elbűvölte a gyermek Jézus és anyja, Mária kapcsolata.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Erzsébet hiteles életrajza - John Neale: Queen Elizabeth I (London, 1934); Mária, a skótok királynője életrajza - Antonia Fraser: Mary Queen of Scots (N. Y., 1969)

¹⁰¹ L. még Shakespeare 144. szonettjét: minden embernek két anyala van, a jó angyal férfi, a gonosz nő.

¹⁰² Richmond Noble: Shakespeare's Biblical Knowledge And Use Of The Book Of Common Prayer...(N. Y., 1970), 112. o.

¹⁰³ Germain Marc'hadour: The Bible In The Works of St. Thomas More, 5 kötet (Nieuwkoop, 1969-72) IV., 75. L. még I. kötet, 78-79.

¹⁰⁴ David Herlihy: „Life Expectancies For Women in Medieval Society”, 1972. máj. 7., Cemer Conference, SUNY, Binghamton.

¹⁰⁵ Mac'hadour, IV., 171.

Gyermeki annyit jelentett: krisztusi. Krisztus önmaga feláldozásával a Paradicsomot adományozta híveinek, akiket Isten gyermekeinek neveztek. A keresztény hitűek a fény gyermekei, akik a sötétség gyermekei ellen küzdenek. A gyermek útja az Út. A próféta szerint „jobb a szűkölködő, de bölcs gyermek a vén és bolond királynál”. (Prédikátor könyve, 4:13). Minden gyermeket körülvengett valamiféle ártatlanság és tökéletesség. Egyfelől a megkeresztelt gyermekek, akik nem sokkal a szertartás után meghaltak, közvetlenül a Mennyországba jutottak, még a kereszteleetlenek is viszonylag enyhén bűnhődtek a Pokol Tornácán. Másfelől a legfertelmesebb bűn a kereszténység történetében az volt, amikor Heródes király legyilkoltatta Betlehemben a kétévesnél fiatalabb gyermekeket, így akarván megöletni a királyok királyát, aki majd hatalmasabb lesz, mint ő és ivadékai.¹⁰⁶ Az Aprószentek Napjának keresztény ünnepe (december 28-a) azóta is e gaztett örök emlékeztetője.

A korszak népi hitvilága is elismerte a gyermekek ártatlanságát. A középkori bestiárium egyik történetében az oroszlánok, az erkölcstelen emberekkel ellentétben, nem támadják meg az ártatlanokat, így a gyermekeket sem.¹⁰⁷ A fehér szín, az ártatlanság és tisztaság jelképe gyakran vonatkozott a gyermekekre. Amikor meghalt egy gyermek, a fehér szín uralkodott a temetésen. A halott gyermeket fehérbe öltöztették, fehér volt a koporsó és a jelenlévők öltözéke is. Pl. Cheshire-ben „egészen a múlt század közepéig fehérbe öltözött asszonyok vitték a kis koporsót, a fogantyúkon áthúzott fehér kendőkkel emelve”.¹⁰⁸ Ha a gyermek nem érte meg az egy hónapos kort, a keresztelő ruhájában és bepólyázva temették el.¹⁰⁹

Meglepő módon a gyermekek is részt vettek a temetési menetekben. Akkoriban még nem létezett a modern kor vonakodása, mely óvja a gyermekeket a haláltól, a családi összetartozás érzése is erősebb volt, a gyermekek távolmaradása nem lett volna helyénvaló. A gyermekek temetésen való részvételének talán legkülönösebb esetét jegyezték le 1575-ben, „amikor egy asszonyt temettek, aki egy hónappal négyes ikrei világrahozatala után halt meg, és a négy élő kisdedit is vitték utána a templomba.”¹¹⁰ Előfordult, hogy a csecsemőket is bebalzsamozták, mint a felnőtteket. 1599-ben bebalzsamozták a skóciai VI. Jakab húsz hónapos leányát és feleségét, Annát.¹¹¹ A gyermekek 1686-ig gyászruhát viseltek a temetéseken, és olykor ők töltötték be a „legfőbb gyászoló” szerepét, mint pl. a tizenegy éves Jane Grey Catherine Parr, VIII. Henrik hatodik feleségének a temetésén.¹¹²

A gyermekek ténylegesen részt vettek a legtöbb szertartáson. Gyermek és felnőtt között nem volt olyan különbség, mint manapság. Nyilván voltak olyan tevékenységek, melyekre természetük, tapasztalataik, érettségük miatt még nem voltak alkalmasak. A pubertáskor eléréséig ártatlanoknak vélték őket, feltételezték, hogy nincsenek nemi vágyaik. Nem bukkantam rá a kis XIII. Lajos (1599-1643) Héroard által lejegyzett nemi tevékenységeinek angol megfelelőjére. A 15-16. századi angolok minden bizonnyal ismerték a testi funkciókat. Talán nem tar-

¹⁰⁶ L. Alexander Cruden: Cruden's Useful Concordance of the Holy Scriptures... (N. Y., 1970), 104-106. o., gyermekekre vonatkozó bibliai utalások jól használható listája.

¹⁰⁷ White, 9. o.

¹⁰⁸ Phillis Cunnington és Catherine Lucas: Costumes For Births, Marriages & Deaths (London, 1972), 270. o.

¹⁰⁹ I. m.

¹¹⁰ I. m. 272. o.

¹¹¹ I. m. 271. o.

¹¹² I. m. 272-73. o.

tották szükségesnek, hogy olyasmikről tegyenek említést, mint a gyermekkori maszturbáció. A nemi vágytól nem érintett gyermekeket olykor mégis a gonosz közvetítőinek tekintették. Valószínűleg osztották a burgundiai művészek felfogását, mely szerint gyermekek kövezték meg Krisztust, amikor keresztjét vitte a Kálvária-hegyre.¹¹³ Micsoda arcucsapás: a Megmentőt még a társadalmi ranglétra legalsó fokán elhelyezkedő gyermekek is megtagadták!

A keresztelés előtt természetesen tisztátalannak vélték a gyermekeket. Ha kereszteleetlenül haltak meg, soha nem juthattak be Krisztus királyságába. A néphagyomány az újszülött gyermekeket az állatok és madarak utódaihoz hasonlította. A bestiárium szerzője lejegyezte, hogy

„a madarak ivadékait ‘pulli’-nak vagy fiókának nevezik. Azonban a négylábú állatok utódait is ‘pulli’-nak nevezik, a kisfiút is ‘pullus’-nak. Azaz minden újszülött teremtményt ‘pulli’-nak neveznek, mert szennyben és mocsokban születnek. Így szennyes ruháinkat is nevezhetjük ‘pullá’-nak.”¹¹⁴

Ám a gyermekek egyre inkább az öröm forrásává váltak. A freskók szegélyét gyakran ékesítették gyermek angyalok. A balsorsú, csüggedt Mária királynő (meghalt 1558-ban) halálos ágyán azzal vigasztalta a jelenlevőket, hogy „olyan gyönyörűt álmodott, sok-sok kisgyermeket látott, akik angyalok voltak, játszadoztak és édes dallamokat énekeltek. Élete során mindig is szerette a zenét és a gyermekeket, és most álmaiban ezek jelentek meg, elűzvé az aggodalmat, bánatot, kétséget.”¹¹⁵

Némelyek számára a gyermekek a jószerencsét jelentették. F. R. H. Du Boulay idézi Reynold Peckham gyermektelen özvegyember esetét, aki sírkövén gyermeki képmásokat kívánt elhelyeztetni. 1523-ban bekövetkező halála előtt végrendeletében meghagyta, hogy „végrendeletem végrehajtói állítsanak sírkövet egy férfi és egy asszony és gyermekek képmásával, s elhalálozásom után hat héten belül helyezték síromra...”¹¹⁶

Du Boulay ezzel az idézettel azt kívánja bizonyítani, hogy a 16. századi angolok nagy fontosságot tulajdonítottak a gyermekeknek.¹¹⁷ Mi több, gyermekekről vallott nézeteit a késő középkori Anglia történelmi összefüggéseibe ágyazza. Gazdasági érvekkel támasztja alá, hogy az angol gazdaság fellendülése ösztönözte a gyermekek iránt feltámadt érdeklődést.¹¹⁸ A gazdaság változásai álltak a magatartásformák változásainak hátterében. Több pénzzel az erszényükben az emberek szívesen költek. Többet fordíthattak nagyobb házak építtetésére,¹¹⁹ amelyek több teret biztosítottak az elkülönülésre, többet költhettek saját és családtagjaik arcmásának megfestetésére, gyermekeik oktatására és öltöztetésére. A pénzfőlösleg lehetővé tette, hogy a gyermekek a pazarló fogyasztás megtestesítőivé váljanak. E megváltozott körülmények ismertetése után tekintsük át, milyen testi gondozásban részesültek a gyermekek az újkor hajnalán.

¹¹³ L. pl. Hans Multscher (1400 k.-1467): The Road to Calvary, in Hans H. Hofstatter: Art of the Late Middle Ages (N. Y., 1968), 184-185. o.

¹¹⁴ White, 104. o.

¹¹⁵ H. M. F. Prescott: Mary Tudor (London, 1954), 390. o.

¹¹⁶ F. R. H. Du Boulay: An Age of Ambition: English Society In The Late Middle Ages (N. Y., 1970), 90-91. o.

¹¹⁷ I. m. 91. o.

¹¹⁸ I. m. 32. o.

¹¹⁹ Keveset tudunk arról, mire fordították további bevételeiket.

Testi gondozás

Éva óta a nők életük kockáztatásával szülik gyermekeiket. Ahogyan John Donne, a Szent Pál 17. századi dékánja kifejezte: az anya méhe a „halál háza”. A halál éppoly könnyen elragadta az anyát, mint gyermekét. A csecsemők és a szülő nők halálozási arányszáma elképesztően magas volt. A nők megadóan fogadták sorsukat, követve ősi ösztönüket és a bibliai parancsot: „Sokasodjatok és szaporodjatok”. Ráhelhez hasonlóan sokan áhítoztak a soha meg nem született gyermek után, és azt mondták férjüknek, amit Ráhel mondott Jákobnak: „Adj nékem gyermekeket, mert ha nem, meghalok.”¹²⁰

A karácsonyi történettel átítatott korban a bibliai anyák, Ráhel, Szűz Mária és Szent Erzsébet jelentették a követendő eszményt. A művészek alkotásai a madonnáról és a gyermekről Mária és fia egymás iránti szeretetét tükrözték. Krisztus még a kereszten, kínjai közepette is anyjára emlékezett. Látván anyját és szeretett tanítványát, „monda az ő anyjának: Asszony, imhol a te fiad! Aztán monda a tanítványnak: Imhol a te anyád! És ettől az órától magához fogadá azt a tanítvány.” (János, 19:26-27).

Noha e korszakban a gyermek kötelezettsége a szülők iránt nagyobb hangsúlyt kapott, mint a szülők gyermek iránti felelőssége, a gyermek életbenmaradása, mint most is, testi gondozásától függött. A testi gondozásról szól ez a fejezet, s ezen túlmenően tovább elemzi a bevezetőben felvázolt bibliai és hierarchikus összefüggéseket.

Áttekintjük a gyermekekről alkotott nézetek átalakulását, majd részletesen vizsgáljuk a terhességet, szülést, pólyázást, táplálást és növekedést. Mint ez oly gyakori, ezek bizonyítékai főleg az arisztokrácia és nemesség köréből ismeretesek. A leírtak főleg rájuk vonatkoznak. Anyagi lehetőségeik birtokában csak ők engedhették meg maguknak az új gyermekgondozási kézikönyvek olvasását. Többnyire nem jegyezték fel, hogy a zsellér fia vagy a takács leánya hogyan jött világra, így csak feltevéseink lehetnek arról, mennyire különbözően történtek a szülések a gazdagon kárpitozott paloták és a szutykos viskók világában.

A gyermekek eléggé fontossá váltak ahhoz, hogy feljegyzések készüljenek róluk. A gyermekek és felnőttek élettani változásainak megfigyelése tudományosabb lett, mivel az orvosok ténylegesen megvizsgálták betegeiket. Az első angol gyermekgyógyászati könyv 1545-ben jelent meg. Szerzője, Thomas Phayre belgyógyász (nevének írásmódja Phayer vagy Phayr is lehet) művének címe: *The Regiment of Life, whereunto is added a treatise of pestilence, with the boke of children* (London, 1545).¹²¹ Munkája nem teljesen eredeti. Kontinentális szerzőkre is utal, pl. Jehan Goeurot-ra, vagy idézi az ókori Galenus és Plinius útmutatóit. Olyan gyermekbetegségekkel foglalkozott, mint a kólika, az üszkösödés és a fogvérzés. Szemléletmódja nem tűnik igazán tudományosnak, tevékenysége azonban része annak a lelkes rendszerezésnek, melynek eredménye 1518-ban a londoni Royal College of Physicians létrehozása Thomas Linacre, VIII. Henrik személyi orvosa támogatásával.¹²²

¹²⁰ Mózes I. könyve, 30:1, idézi ifj. Philip J. Greven (szerk.): *Child-Rearing Concepts, 1628-1861* (Itasca, III., 1973), 12. o.

¹²¹ STC 11970, Jehan Goeurot: *The Regiment of Life whereunto is added a treatise of the pestilence with the boke of children newly corrected and enlarged by T. Phayre. E. Whitchurche 1550*

¹²² Sir George Clark: *A History of the Royal College of Physicians of London* (Oxford: Clarendon Press, 1964), 59. o.

Természetesen nem Phayre műve volt az első gyermekgyógyászati kézikönyv Európában. Egy korábbi könyv Paolo Bagellardo *De egritudinibus et remediis infantium* című könyve (Patavia, 1498), s az első vers a gyermekgyógyításról Heinrich von Louffenberg *Versehung des Liebs* című művében jelent meg (Augsburg, 1458). Az újszülöttkori sárgaság első említése Bartholomaeus Metlinger *Regiment der jungen Kinder* című könyvében található (Augsburg, 1473). Műve, akárcsak Bagallerdoé, arab orvosoktól származtatható. A 9-10. századi Rhazes (850-923) műve 1481-ben jelent meg latinul. (*De curis puerorum in prima aetate*, Mediolani, 1481). Általános vélemény, hogy Rhazes műve az első, mely teljes egészében gyermekbetegségekkel foglalkozik.¹²³

Dr. Phayre szemléletmódja különös. Törekvését így fogalmazta meg: „jót tenni azoknak, akiknek erre szükségük van, azaz a gyermekeknek”. Továbbá az iskolázatlan, egyszerű gondolkodású orvoslónak kívánta elérhetővé tenni „a más nyelveken írott kincs egy részét”. Ezért hagyatkozik az ókori, az arab és a kortárs európai orvostudományi művekre. Ezt a tudásanyagot saját, jótékony hatású tapasztalataival is kiegészítette.¹²⁴ Bár indítékait nem magyarázta, teljesen nyilvánvaló, hogy a gyermekgyógyászatot az orvostudomány termékeny és új ágának tekintette, és véleménye szerint a gyermekeket megilleti a gondos orvosi ellátás.

Ez utóbbi következtetést tanulmányok sora bizonyítja, köztük *Az ember születése* (The Byrth of Mankynde), melyet Richard Jonas fordított Eucharius Roesslin latin nyelvű művéből. Könyvét a fordító VIII. Henrik ötödik feleségének, a balsorsú Katherine Howardnak ajánlotta, illetve egyetemlegesen minden asszonynak, „akik az emberiség világrajövetelének, születésének hatalmas fájalmát és kínját viselik”.¹²⁵ Egy későbbi kiadás szemléltette a különböző magzati helyzeteket, valamint a híres háromlábú szülőszéket, mely a fejőszékhez hasonlított, patkó alakú ülőfelülettel és a szülő nőt leszorító hevederekkel kiegészítve.¹²⁶

A modern gyermekgyógyászat kialakulásával egyidőben tovább éltek a babonás hiedelmek is. A terhes asszonyok kedvelték a szerencsés lefolyású szülést elősegítő talizmánokat, pl. a sasköveket. A különböző színű saskövek üreges kövek voltak, belsejükben apró kavicsok zörögtek. A név a görögöktől származik: a köveket a sasok vitték fészükbe, hogy azok segítsék őket a tojásrakásban. Plinius már i.sz. 79-ben említést tett a saskövekről. Canterbury 17. századi kanonokja, Dr. John Bargrave leírást adott az egyikről 1662-ben:¹²⁷

„Durva, sötét, homok színű, dió nagyságú. Ritkasága és kiváló tulajdonságai miatt nagyon értékes, terhes asszonyoknál alkalmazva megakadályozza a vetélést... Olyannyira hasznos, hogy feleségem ritkán hagyja otthon, ezért a követ tartó erszényre zsinegeket varrt, mert alkalmanként így könnyebb a betegre kötözni, az erszényt pedig, benne a kövel, egy dobozban tartja.”¹²⁸

¹²³ Fielding Hudson Garrison: *A Medical Bibliography* (N. Y.: Lippincott, 1970), 729. o.; Louis K. Diamond: „A History of Jaundice in the Newborn”, *Birth Defects*, 6. kötet (1970. jún.) 3-6.

¹²⁴ STC 11970. „On the Longevity of Xistus Philosophus: An Exploration in the History of Memory”. 1972. június 29-én (Cheiron Meeting, Calgary) előadott kiváló tanulmányában A. B. Laver professzor (Carleton Egyetem, Pszichológia Tanszék) megjegyzi, hogy az angolok külföldi orvosok szakvéleményére támaszkodtak.

¹²⁵ STC 21153. Eucharius Roesslin: *Th byrth of mankind*. R. Jonas új fordítása latin nyelvből. T. R(aynald), 1540.

¹²⁶ STC 21154 1560-ból.

¹²⁷ Cunnington, 13. o.

¹²⁸ I. m., 13-14. o.

VIII. Henrik második felesége, Boleyn Anna is saskövet viselt szülése idején: aggódó és babonás férjétől kapta. A saskövet általában a bal csuklóhoz kötve viselték a terhesség hónapjai alatt. A középkori nők abban is hittek, hogy ha a Szent Szűz ruházatához hasonló csipkeövet hordanak, szülésük könnyű lesz. Öltözkük többnyire a korabeli divatot követte, lazább formában.¹²⁹

A terhes asszonyoknak természetesen különleges óvintézkedéseket kellett tenniük. Az állapotos Boleyn Anna nem vett részt azokon a rögtönzött ünnepségeken, melyeket VIII. Henrik rendeztetett első felesége, Aragóniai Katalin 1536 januárjában bekövetkezett halála alkalmából. Anna nem merte kockáztatni a táncot. Elővigyázatossága hiábavalónak bizonyult: fiát elvetélte január 29-én. Elájult, mikor hat nappal azelőtt hírül vitték neki, hogy férjére rázuhant felvértezett lova. Bár azonnal ágyba fektették, nem tudta megtartani a gyermeket. A csecsemő halála az ő sorsát is megpecsételte: májusban kivégezték.¹³⁰

Boleyn Anna hiába őrizkedett a testmozgástól, a szokásos orvosi előírás viszont javallotta. Peter de la Primadaye, III. Henrik (megh. 1589-ben) udvari kamarása helyeslően idézte Platont, aki azt tanácsolta, hogy „a gyermekre vágyó férj és feleség őrizkedjen a részegségtől, a haragos vagy gondterhelt lelkiállapotban történő nemzéstől, mert sok esetben ez az oka a gyermek sikerületlenségének. Majd előírja, hogy a nagy hasú asszonyok tegyenek sétákat, életük ne legyen se túlzottan kíméletes, se fárasztó, elméjük legyen nyugodt, és még sok egyéb hasznos dolgot javasol. Majd azt állítja, hogy a gyermekek az anyaméhben jóban és rosszban részesülnek, akárcsak a föld gyümölcsei.”¹³¹

A szülés közeledtével a nők felkészültek a küzdelemre. Ha a szülés során nem történt baj, még mindig fenyegetett a rettegett gyermekágyi láz vagy vérmérgezés. Három Tudor királynő esett az utóbbi áldozatául. Plantagenet Erzsébet, VII. Henrik felesége leánya világrahozatala után kilenc nappal halt meg. A csecsemő is. VIII. Henrik harmadik felesége, Jane Seymour tizenkét nappal azután halt meg, hogy sikeresen fiú örököszt szült, a majdani VI. Edwardot. Henrik hatodik felesége, Catherine Parr leánygyermek szülésekor halt meg.

Erasmus (megh. 1536-ban), a jeles humanista a Hét rövid és hasznos dialógusban (Seven Dialogues Both Pithie and Profitable) leír egy szüléssel kapcsolatos babonás szokást. Két szereplője, Entrapilus és Fabulla egy gyermekágyas anyáról beszélgetnek. Entrapilus sétája közben látott egy házat, melynek „ajtáján a kopogtatóra fehér vászon anyaggal egy varjút kötöztek, s tűnődtem, mi lehet ennek az oka”. Mire Fabulla így felelt: „Ez annak jele, hogy ott vajdó asszony van.”¹³² A fehér a tisztaság, ártatlanság, szentség szimbóluma - s talán a védelem is.

Vigaszt nyújtott Krisztus születése. Ember lett, és anyja pontosan úgy hozta Őt világra, ahogyan minden gyermek születik. 17. századi érzelmes költeményében Frances Quarles Krisztus négy házáról ír:

„Első háza az áldott Szűz méhe volt, a következő a jászol, a harmadik a kereszt, a negyedik a sír.”¹³³

¹²⁹ Cunnington, 13-14. o.

¹³⁰ Neville Williams: *Henry VIII And His Court* (N. Y., 1970), 140. o.; J.J. Scarisbrick: *Henry VIII* (Berkeley, 1967), 348. o.

¹³¹ Peter de la Primadaye: *The French Academie ...*, ford.: T. B. (London, 1586), 552. o.

¹³² Erasmus: *Seven Dialogues Both Pithie and Profitable*, ford.: W. Burton (London, 1606). Modernizált idézet.

¹³³ Francis Quarles: *Divine Fancies* (London, 1641), 5. o.

Krisztus lett a születéstől a sírig tartó életút foglalata. Quarles továbbszötte észrevételeit „A gyermek Megváltó” című költeményében:

Áldott szent Szűz, mennyei malasztal teljes,
Üdvözült mindenek fölött, kik az emberi fajból származnak,
Kinek menny által üdvözített méhéből született
Egy áldott Megváltó, egy áldott Fiú:
Ó, milyen felemelő volt, hogy láthattam
A gyermek Megváltót, ki öledben ült derűsen!
Láttam, amint odasimult szűzies kebledhez,
Tejfehér teste csupasz, ruhátlan!
Láttam, fúrge ujjaiddal öltözteted, bugyolálad
Kicsiny tagjait, hívogató öledben!
Láttam kétségbeesett szemét, gyermeki bájjal
Mosolyt sugárzott mosolygó anyjára!
S mikor majdani ereje tündökölt,
Láttam, amint a szobában szaladgált!
Ó, ki gondolná, hogy ennek a drága Gyermeknek
Egy álnok csók okozza majd vesztét!
Ha lenne egy foszlány a ruhából, melyet tested viselt,
Bocsáss meg, drága Gyermek, azt imádnám;
Addig, ó, tedd meg nekem, s e jótét mindennél becsesebb:
Ruha híján hadd imádhassam azt, aki viselte.¹³⁴

Krisztus anyja, Mária egy istállóban szülte fiát, szűkös körülmények közt. A királyi gyermekek születését általában gondosan előkészítették. Mikor 1486 szeptemberében VII. Henrik felesége, Plantagenet Erzsébet első gyermekét, Arthurt várta, szobáját falikárpitokkal ékesítették, de ezeken nem lehettek „képek”, mert úgy vélték, az nem megfelelő a szülő nők számára.¹³⁵ Lehetséges, hogy bársonyt és hermelint viselt, erre utal a háztartási könyv: „A Királyné számára bársonyköponyeg, finom hermelinnel szegélyezve, hogy a Királyné ezt viselje kamrájában, és sok más holmi ugyanarra a célra.”¹³⁶ Jane Seymour királyné szüléséről ezt írták: „Arannyal átszőtt karmazsinvörös párnákon feküdt, hermelinnel szegélyezett, karmazsinvörös bársonyköpenybe burkolózva.”¹³⁷ A hermelint igencsak kedvelték királyi körökben, szívesen viselte I. Erzsébet is, a tisztaság és szüzesség képzetével társítva.

Férfiak nem lehettek jelen a szülésnél. Anjou Margit, VI. Henrik felesége vajúdásakor 1442-ben minden férfit távol tartottak. Úgy szólt a parancs, hogy „a második kamrában (mely titkos fülke különféle célokra) legyen traverz, mely a kamrát elzárja, míg a királyné meg nem tisztul... Ezen túl egy férfi sem léphet, a külső kamrán túl férfi nem juthat... férfiak helyett nemesasszonyok menjenek...”¹³⁸

A férfiaknak egészen a 16. század közepéig tilos volt belépniük a szülőszobába. Szigorú büntetésre számíthattak, akik kísérletet tettek a szülés megtekintésére. Feltehetően a hamburgi Dr. Werth esete a legismertebb:

¹³⁴ I. m., 3. o.

¹³⁵ Cunnington, 16-17. o.

¹³⁶ I. m., 17. o.

¹³⁷ I. m.

¹³⁸ Cunnington, 21. o.

„Wertt ráébredt, hogy csak úgy tudja tanulmányozni a szülés lefolyását, ha ténylegesen jelen van, és azt is tudta, hogy férfi lévén soha nem léphet szülő nő szobájába. Női ruhát öltött, és vakmerően elment körzete legközelebbi szülésére. Ez 1522-ben történt. Egy darabig minden rendben ment, azután az egyik bába valahogy rájött, hogy ő nőnek álcázott férfi. A pusztá gondolat, hogy egy szülésnél férfi van jelen, hatalmas felháborodást váltott ki. A büntetés gyors és példás volt. Wertt máglyán lelte halálát. A többi orvos végignézte haláltusáját, és ha hamarabb nem is, akkor ráébredtek, hogy a szüléset még mindig szent és sérthetetlen női mesterség. A férfiak közül csak a kolostorban élő nőtlen papok beszélhettek e témáról, mert az ő indítékai feddhetetlennek minősültek. Csupán egyetlen másik eset ismeretes, mikor férfiak bejutottak a szülőszobában. Luther Mártontól tudjuk, hogy Németország egyik uralkodónőjének vajúdása lassú és elhúzódó volt. A még akkor is általánosan elfogadott nézet szerint az anya megijesztése gyorsíthatja a szülést. Némely szaktekintély úgy tartotta, hogy az anya megkorbácsolása félelmet, rémületet vált ki, s ez elősegíti a magzat megszületését. Az uralkodónő megkorbácsolása nem jöhetett számításba. A megoldás egyszerűnek bizonyult: Huszonnégy férfit hoztak egymás után a szülőkamrába, és ott megkorbácsolták őket. Ketten meghaltak közülük, s a szülés továbbra is lassú és elhúzódó volt.”¹³⁹

Férfi asztrológusok azonban olykor jelen lehettek a szülőszobában, kizárólag az újszülött csecsemő horoszkópjának meghatározása céljából.¹⁴⁰

A férfi szüléset elleni tilalom enyhülni látszott, mikor szélesebb körben elterjedt a német Eucharius Rösslin, a francia Ambroise Paré és mások szakmai hírneve. Mindkét említett orvos asszisztált szüléseknél.¹⁴¹ Rösslin munkásságát az angolok Richard Jones szövegű fordításából ismerték, és a 16. század sikerkönyve lett. Paré munkája a franciául tudó, művelt angolok számára volt elérhető.¹⁴² A 17. században a Chamberlain család feltalálta és alkalmazta a szüléseti fogót, ez minden bizonnyal gyorsította azt a folyamatot, mely lehetővé tette, hogy férfiak segédkezzenek a szüléseknél.¹⁴³

A középkori asszonyok többnyire szalmazsákon szültek, ruhátlanul.¹⁴⁴ Néha szüléseteken, a szülés nehézségétől függően. Az első hivatalosan bejegyzett angol bába Margaret Cobbe volt, aki Woodville Erzsébet királyné szülésénél segédkezett V. Edward világrahozatalakor. A legtöbb szülésznő speciális esküt tett, működési engedélyüket a helyi püspök adta. Feltételezhetően Edmund Bonner, London püspöke tette elsőként kötelezővé az ilyen engedélyeket. Az ok nyilvánvaló: olykor haladéktalanul szükséges volt a haldokló csecsemő azonnali megkeresztelése. York érseke elrendelte: „Item: Minden segédlelkész tanítsa meg a bábáknak a keresztelés pontos szavait és előírásait.”¹⁴⁵

A keresztelés rendszerint ünnepélyes esemény volt, két-három nappal a születés után. Sót tettek a csecsemő szájába, ez jelképezte a Szentlélek mennyei bölcsességének adományát. A csecsemő homlokát, fülét, orrát olajjal kenték meg. Ez szimbolizálta a Szentlélek védelmét, és felidézte a süketek Krisztus általi gyógyítását.¹⁴⁶

¹³⁹ Harvey Graham: *Eternal Eve* (London, 1950), 148. o.

¹⁴⁰ I. m., 149. o.

¹⁴¹ I. m., 142-143., 170. o.

¹⁴² I. m., 151. o.

¹⁴³ I. m., 188. o.

¹⁴⁴ Cunnington, 16. o.

¹⁴⁵ Graham, 174-176. o.

¹⁴⁶ STC 4801. *A Cathecisme, or a Christian Doctrine Necessarie for Children* (Lawson, 1568), 75-76. o.

A csecsemők a népszerű szentek nevét kapták, némelykor olyan szent neveket, mint a Pünkösöd és Keresztelő.¹⁴⁷ A következő neveket kedvelték: János, Tamás, Vilmos, Edward, Anna, Erzsébet és Mária. Ha a korszak királyi névadási szokásait tanulmányozzuk, szembeötlő a Henrik és Edward nevek népszerűségét. Két király viselte az Edward nevet: IV. Edward és V. Edward, három Henrik király volt: VI. Henrik, VII. Henrik és VIII. Henrik. A legnépszerűbb női név az Erzsébet volt, de a Margit, Mária és Katalin neveket is igen kedvelték. Henrik elsőszülött fiát szintén Henriknek nevezték, de a gyermek alig két hónapot élt. Elisabeth Blounttól származó törvénytelen fia ugyancsak a Henrik nevet kapta, de ő is meghalt, 17 éves korában, 1536-ban. Talán a szerencsét akarta megkísérteni, mikor Jane Seymourtól született fiának Henrik az Edward nevet adta a Plantagenet nagyapa, IV. Edward után.¹⁴⁸ Edward a Hampton Courtban született (természetes módon, nem pedig császármetszéssel, ahogyan néha tévesen említik).¹⁴⁹ Az esemény megdobogtatta apja és az egész nemzet szívét. A gyermek törvényes volta vitathatatlan, és nincs törvénytelen fiú, aki ezt kétségbe vonhatta volna. Két nővére elismerte az elsőszülött fiú trónöröklési jogát.

„A herceg születésének hírére örömezés és ünneplés fogadta szerte a birodalomban, de különösképpen Londonban: harangzúgás, 2000 díszlövés a Towerban, ünnepi mise a Szent Pál székesegyházban, az utcákon sör és bor, mindenkinek bőségesen. A Király tevékeny közreműködésével már készülődtek a keresztelőre, mely a születést követő harmadik napon lesz; nyilatkozatot bocsátottak ki október 12-én, mely a londoni pestisjárványra hivatkozva szigorúan megtiltotta, hogy bárki belépjen az udvarba a keresztelő napján... A Margaret Beaufort által összeállított protokoll szerint a Királynőnek a király oldalán ülve mintegy 400 vendéget kellett fogadnia, majd megtekinteni az egyházi emberek, a tanácstestület tagjai, valamint a nemesek menetét (ebben a sorrendben), ahogyan a kápolnába vonultak, ahol Cranmer végezte a keresztelési szertartást. Edwardot Exeter márkinője vitte, keresztelőruhájának uszályát Arundel grófja, Cranmer és Norfolk voltak a keresztapák a szenteltvíztartónál, Suffolk a konfirmációnál. Jane királynő látszólag jól érezte magát e hosszú szertartás alatt, de három nappal később magas lázzal ágynak esett és önkívületi állapotba került. Ezek majdnem minden esetben a gyermekági láz tünetei... Október 24-én, éppen éjfél előtt a Királynő meghalt.”¹⁵⁰

A Király - kit porig sújtott a Herceg anyjának halála - majdhogynem orvosi előírásokat rendelt el a különböző gyermekszobákban fia védelmére. Ügyelni kellett a makulátlan tisztaságra, naponta kétszer söpörni és felsúrolni a szobákat, külső ember nem kerülhetett testi kapcsolatba a csecsemővel, és minden tárgyat, amit a baba használt, azonnal le kellett mosni. Henrik túlradó szeretettel vette körül a gyermeket, gyakran látogatta Hampton Courtban, Greenwichbe hozta az első karácsonyon, majd 1538 májusában a roystoni királyi vadászlakban „vidáman játszadozott vele, hosszan babusgatta, az ablaknál állva karjában tartotta, az uralkodójukat és hercegüket látni óhajtó emberek sokaságának legnagyobb örömére”.¹⁵¹

Edward „a birodalom legbecesebb ékköve..., éber figyelemmel el kell hárítani minden veszélyt, ártalmat, távol tartani minden gonosz szándékú személyt. Csakis a szolgálattevők juthatnak be a Herceghez, lovagi cím alatt senki be nem léphet, és azok is csak szigorú felügyelettel. A nyári pestisjárvány idején a palotát senki el nem hagyhatta, és bármely beteg

¹⁴⁷ Sylvia Thrupp: *The Merchant Class of Medieval London (1300-1505)* (Chicago, 19), 180. o.

¹⁴⁸ A. F. Pollard: *Henry VIII* (London, 1951), 140-147-49., 279., 288-89. o.

¹⁴⁹ W. K. Jordan: *Edward VI: The Young King* (Cambridge, Mass., 1968), 36. o.

¹⁵⁰ I. m., 36-37. o.

¹⁵¹ I. m., 38. o.

személyt azonnal el kellett távolítani.”¹⁵² Henrik olyannyira rettegett a pestistől, hogy Jane születésén sem volt jelen. Edward születése hatalmas boldogsággal töltötte el. Latimer püspök összegezte legjobban Henrik és a hálás nemzet érzéseit: „Már oly régóta vágytunk egy hercegre, és születését olyan kitörő öröm fogadta, mint Keresztelő Szent Jánosét.”¹⁵³ Még Krisztus nevének említése sem tűnt volna istenkáromlásnak.

A szülés helyszínén a bábák és segítők voltak jelen. Mindennapi ruhájukat viselték, esetleg még egy kötényt.¹⁵⁴ A bábamesterséghez szükséges holmik listája Thomas Delaney: Szelíd mesterség (The Gentle Craft) című könyvében található (1597-1600): „Szappan, gyertyák, ágyak, ingek, gyermekfejkötők, hajlekötő szalagok, pólyák, állkendők, pelenkák, köpenyek, nadrágok, cipők, kabátok, alsószoknyák, bölcső és zsámolyok.”¹⁵⁵ Szappan az anya és a csecsemő lemosásához, csecsemőruházat, beleértve a pelenkákat és fejkötőket is, szalag az anya homlokára a ráncok megelőzésére, az alacsony szék a segédkező bábának.¹⁵⁶ A bábák feladatai közé tartozott a köldökzsinór elvágása, az anya és a csecsemő lemosása, a csecsemő bekenése és felöltöztetése, és bármely egyéb pillanatnyi szükséglet ellátása.

Roesslin: Az ember születése című műve szerint (melyet Jonas fordított le 1540-ben) a köldökzsinórt „három ujjnyira a has fölött kell elvágni és elkötni”. Javasolta a csecsemő köldökének alapos megtekintését, mert ha ez nem ráncos, az majdani terméketlenséget jelez. A csecsemő testét makkolajjal kell bekenni, mert ez véd a füst és a hideg ellen. Ezután a bába alaposan mossa le a csecsemőt meleg vízzel, az ornyílásokat az ujjával tegye szabaddá, a szemekbe cseppentsen olajat. Sőt az anya vagy a dajka foglalkozzon a csecsemő hátsó felével is, a belek kiürítése céljából. Mikor a köldökzsinór csonkja három nap múlva leesik, a bába szórja be elégett borjú hamvával vagy „porrátört csigaházzal vagy borral elegyített, vörös ólomként ismert porral”.

„Sőt mikor az újszülött már bepólyázva fekszik a bölcsőben, a dajka aprólékos gonddal győződjön meg arról, napjában többször is, hogy minden testrészt helyesen, annak rendje és módja szerint pólyázott be, gyöngéden és szerető gondoskodással, nem kitekeredve és rendetlenül: mert ahogyan a zsenge hajtásokat, palántákat, gallyakat hajlítjuk, úgy maradnak később is. Ha a bepólyázott újszülött végtagjai rendesen és egyenesen fekszenek, akkor majd rendesen és egyenesen növekszenek, ha görbén fekszenek, úgy is fognak növekedni, és a dajkák hanyagságának tulajdonítható sok férfi és nő görbesége és torzultsága, mely elkerülhető lett volna.”

A dajkának ajánlatos gyakran mosdatni a csecsemőt, télen meleg, nyáron langyos vízben. Simogassa a gyermek hasát, hogy „vazelésre készítse, és mikor alszik, a bölcső olyan helyen legyen, hogy a csecsemőt ne érje napsugár nappal, se holdfény éjjel: sötét, árnyékos helyen legyen, és a fej magasabban fekdjön, mint a test többi része.”¹⁵⁷

Dr. John Jones, aki szintén írt a gyermekgondozásról, egyetértett azzal, hogy „a csecsemő legjobb pihenő- és alvóhelye a bölcső, három szempontból is: hamarabb elalszik a gyermek, a ringatás jobban megmozgatja a testrészeket, és a csecsemőt kevésbé éri olyan ártalom, mely az ágyban gyakorta előfordulhat.” Abban is egyetértett Eucharius Roesslin doktorral, hogy

¹⁵² I. m., 39. o.

¹⁵³ Williams: Henry VIII And His Court (N. Y., 1970), 162. o.

¹⁵⁴ Cunningham, 20. o.

¹⁵⁵ I. m., 24. o.

¹⁵⁶ I. m.

¹⁵⁷ STC 21153, The Byrth of Mankynde, LIII-LVI. fól.

„közvetlenül szoptatás után a heves ringatás ártalmas, mert ennek következményeképpen előfordulhat, hogy a csecsemő kihányja a tejet.”¹⁵⁸

A pólyázás „de rigeur” volt. A Krisztus születését ábrázoló festményeken is Krisztus bepólyázva feküdt a jászolban. A karokat és lábakat egyaránt bepólyázták, hogy a gyermek egyenesen növekedjék. Egy 17. századi feljegyzés azt tanácsolja, hogy „a csecsemő testrészeit gyöngéden és annak rendje és módja szerint kell pólyázni, görbeség és gyűrődés nélkül, mert a csecsemő hajlékony gally, a bánásmódtól függően lesz egyenes vagy hajlott..., fektessük a karokat egyenesen a test mellé, hogy egyenesen nőjenek...

¹⁵⁸ John Jones: The Arte and Science of Preserving Bodie and Soule in Health, Wisdom and Catholihe Religion: Phisically, Philosophically, and Divinely, 46. o. Jones természetesen arra utal, hogy a dajkák olykor agyonnyomták és megfojtották a csecsemőket, mikor együtt aludtak velük. Nehezen felmérhető, hány csecsemő lelte így halálát, mivel általában nem emeltek vádat a dajkák ellen. Scevole de St. Marthe, 16. századi orvos, aki III. Henriknek (megh. 1589-ben) dedikálta Phaedrophia c. művét, hasonlóképpen tárgyalja a köldökszínór elvágását, a csecsemő lemosását és a hashajtást. Az itt felhasznált kiadás (London, 1797) H. W. Tytler fordítása. L. 55-56., 138-141. o. Íme egy példa Tytler 18. századi költői fordításából. A téma a pólyázás:

Azt se feledd, hogy finom bőrét
Fokozatosan szoktasd a hűvös szellőhöz:
Az éppen megszületett gyermeket
Csak enyhe évszak lágy fuvallata érje;
Különben megbetegszik, az átható hideg
Megdermeszti tagjait, ízületeit.
A líbiai utazó, ki nem szokott hozzá
A tomboló északi és nyugati szelek rohamaihoz,
Úgy dacol a sarkvidék zord hidegével,
Hogy gyapjú öltözékbe bugyolálja testét,
Fejét, karját, lábát gondosan védi,
Teste minden részét kettős réteggel;
S a frissítő fürdőktől - ne feledd -
Kinyílik minden pórus, így a gyermek még kevésbé
Viseli el a hűvös levegő érintését:
Ezért hát dörzsöld be bőrét, minden hajlatát
Púderral, a legfinomabb porral,
Mely összehúzza, amit a fürdő szabaddá tett.
Azt se feledd, hogy ruhája kéznél legyen,
Puha flanel, vászon, pólya,
Aztán bugyoláld be a kisdedet,
Sokszor körültekerve, így véd a hidegtől.

(66-67. o.)

Megismétlődik a történet, mely szerint a németek a Rajnába mártották gyermekeiket:

A német olyan nép, mely már a bölcsőtől kezdve
Hozzászokott a hideghez, háborúhoz, munkához,
S kisdedjeik is velük utaztak és ettek.
Alighogy a gyermek elhagyta az anyaméhet,
Amit tettek, gyakran véget vetett életének;
Hogy apjánál gyöngébb ne legyen,
A fagyos Rajnába mártották a reszkető kisdedet.

(62. o.)

Négy hónap elteltével szabaddá tehetjük a karokat, de egy éves korig, míg a gyermek meg nem erősödik, pólyázzuk a mellkast, hasat és lábakat, hogy védjük a hidegtől. A pelenkát cseréljük gyakran, a vizelet és széklet miatt.

Hét hónapos kortól az elválasztásig, ha kívánjuk, meleg vízzel mosdathatjuk a gyermeket, hetente kétszer...¹⁵⁹

Egy anya és dajka beszélgetése 1568-ból így szemlélteti az anyai gondoskodást:

„Hogy van a baba? ... Pólyázza ki, oldja meg a szalagokat... mosdassa meg, hadd lássam... Vegye le az ingét, de szép az én dundi kicsikém...

Most pólyázza be újra, de először a főkötőt adja rá, és a kis gallérját, hol van az alsóruhácskája? Adja rá a tafota kabátot és a szatén ujjakat.

Hol van az állkendője? Adja rá a zsinóros húzott köténykét és tegyen elé egy kendőt.

Az aranyláncos korallt még ne adja oda neki, inkább most aludjon, délutánig.¹⁶⁰

A korall bűvös erejű, szerencsét hozó tárgy, s úgy vélték, varázserejével védi a gyermeket. Reginald Scot A boszorkányság felfedezésében (Discoverie of Witchcraft) (1584) említi, hogy „a korall megvéd a bűbajtól és varázslattól, ezért akasztják a gyermekek nyakába. Hogy honnan ered ez a babona, nem tudom, de hogy az emberek készséggel hitelt adnak varázserőjének, arra bizonyíték a rengeteg korall.” Úgy vélték, a fogzásra is jó hatású.¹⁶¹

A dajka kiválasztása - tekintettel arra, hogy akár agyon is nyomhatta a gondjaira bízott csecsemőt - élet-halál kérdése volt. Kiválasztásának nagy figyelmet szenteltek s azt is gondosan mérlegelték, hogy dajka vagy maga az anya szoptassa-e a csecsemőt. A legtöbb 16. századi szerző egyetért abban, hogy a legjobb az anyatej.¹⁶² Az ember születése azt javallja, hogy „az a legjobb, ha az anya maga szoptatja gyermekét, mert az anyatej megfelelőbb és kellemesebb a csecsemőnek, mint más asszony teje, jobban táplálja, mert az anyja hasában azt már megszokta, így jobban kívánja azt, amihez már hozzászokott, röviden: az anyatej a legtáplálóbb a csecsemő számára.”¹⁶³

Ha azonban az anya beteg, vagy nem akarja szoptatni gyermekét, egy egészséges dajkát kell választani. Gondosan szemügyre kell venni a természetét és arcszínét. Alkalmas jelölt, aki nemrégiben maga is anya lett. Tejét is meg kell vizsgálni: „ne legyen feketés, kékes, szürke vagy vöröses, ne legyen se savanyú, se csípős, se sós.”¹⁶⁴ Dr. Jones tanácsa szerint a mellét is meg kell tekinteni, mert „a nagy mellbimbó sérti az ínyt és a kicsiny állkapcsot, hisz a csecsemő arra kényszerül, hogy túl szélesre nyissa száját, ez izmait megnyújtja és görcsös fájdalmat okoz. Nehezen tudja a mellbimbót bekapni, akaratos lesz és dühös, és mint már többször is megjegyeztem, sírós.”¹⁶⁵

¹⁵⁹ Cunnington, 31. o.

¹⁶⁰ I. m., 28. 30. o.

¹⁶¹ I. m., 38-39. o.

¹⁶² Erasmus: Seven Dialogues; Primadaye, 552. o., Byrth of Mankynde, lvi. fől.

¹⁶³ Byrth of Mankynde, lvi. fől.

¹⁶⁴ Byrth of Mankynde, lvii. fől.

¹⁶⁵ Jones, 12. o.

A gyermekeket vagy otthon szoptatták, vagy - főleg, ha szüleik tehetősebbek voltak -, vidéki dajkához küldték őket. Évek múltával a gyerekek örömmel emlékeztek vissza az akkori időkre.¹⁶⁶ A dajka kiválasztása után sor kerülhetett egyéb teendők intézésére is: mint pl. a csecsemő megkeresztelése és az anyának az egyházba való visszavétele.

Mindkét szertartás nagy fontosságú volt. A csecsemőt ártatlanságát jelképező fehér ruhában keresztelték. E ruhát rendszerint a szertartás után egy hónapig viselte. A gyermeket meztelenül a szenteltvíztartó medencébe merítették, kivéve, ha beteges volt. A keresztapa kezébe, az isteni világosság jelképeként, égő viaszgyertyát helyeztek. Törvénytelen gyermek keresztelése előtt az anyának fehér lepelbe burkolózva vezekelnie kellett a templomban vagy a piactéren.¹⁶⁷

A női egyenjogúság korában élő nemzedék számára az egyházba való visszavétel barbár szokásnak tűnhet. Az ősi héber hagyományt követő keresztény felfogás szerint azonban a nőnek meg kell tisztulnia a szülés után. A királyi családban ez is bonyolult szertartássá vált. Arthur királyfi születése után, 1486-ban, Erzsébetet, VII. Henrik feleségét dúsan csipkézett ruhába öltöztették, ágyából egy hercegnő vagy grófnő kisegítette, szobájának ajtajához vezette, majd egy herceg a templomba kísérte.¹⁶⁸

A gyermeket főleg az anya vagy a dajka teje táplálta. Fogaik megjelenésével kezdtek fokozatosan más ételeket is enni. Az általános szabály szerint az első négy metszőfog megjelenéséig tejjel táplálták a csecsemőket, majd kenyérhéjjal és tejjel, fokozatosan egyéb ételeket is bevezetve, vaját és kappant kis mennyiségben.¹⁶⁹ Az elválasztás ideje eltérő volt. Arábiai Avicenna a kétéves kort ajánlotta, míg Az ember születése szerint „miféleképpen általában csak egyéves korig szopnak, és az elválasztás nem hirtelen történik, hanem fokozatosan, először lassan hozzá szoknak a kenyérhez és cukorhoz, majd mindenféle húshoz.”¹⁷⁰ Jó példa erre a kis Erzsébet, a későbbi I. Erzsébet. Az elválasztás napját 1534. október 9-re tették, alig több, mint egy éves volt akkor.

Nem mindegyik gyermek érte meg az elválasztás idejét. Elapadhatott a dajka teje, vagy betegség, pestis, rossz táplálkozás, némely esetben gyilkosság vetett véget életüknek. Dr Emmison a csecsemőgyilkosságok érdekes elemzését nyújtja az essexi bírósági jegyzőkönyvek alapján (Essex Quarter Sessions Records).

A csecsemőgyilkosság fájdalmasan mindennapos volt, s feltehetően a halottkém nem minden esetben tudta bizonyítani az erőszakos halál tényét. Az essexi jegyzőkönyvek tanúbizonysága szerint legalább harminc nem kívánt csecsemő életét anyja oltotta ki. Három kivétellel valószínűleg mind leányanyák. Egy vénlány 1570. október 21-én déli 12 és 1 óra között munkaadója, William Fyche úr Little Canfield-i házában halott csecsemőt szült a melléképületben, majd a lóúsztatóba dobta - nincs esküdtszéki határozat. Egy másik asszony gazdája, John Perrye kisbirtokos Standord-le-Hope-i házában éjszaka titokban megszülte gyermekét, majd elvágta a csecsemő torkát, köveket kötözött a testre, s a közeli folyóba vetette - bűnös. A Copy Hall Park-i Cludens Close-ban (Epping) egy újszülöttet a sáros-iszapos csatornába dobtak - nem bűnös. A szántóföldön született egy decemberi éjszakán, vízbe fojtották. Kinnhagyták, a januári hideg végzett vele. A St. Mary-ben (Maldon) lakó Richard Harte egyik szolgálója bába

¹⁶⁶ Thrupp: *The Medieval Merchant Class*, 226. o.

¹⁶⁷ Cunningham, 41-43. o.

¹⁶⁸ I. m., 18-19. o.

¹⁶⁹ J. C. Drummond és Anne Wibraham: *The Englishman's Food* (London, n.d.) 79. o. ff.

¹⁷⁰ *The Byrth of Mankynde*, LIX. fől. Jones Galenust idézi, amikor hároméves korra ajánlja az elválasztást, de szerinte kétéves korban is megfelelő.

segítsége nélkül leányt szült, a meztelen csecsemőt egy hálósobai szekrénybe tette. Másnap gazdája - a feltételezett apa - tanácsára az akkor már halott csecsemőt egy halom lótrágya alá temette a kertben - „nem börtönbe” (ez feltehetően az anyára utal). Egy csecsemőt, aki „más asszony segítségével született”, megfojtottak. Csak egyetlen esetben nevezték meg az apát vagy feltételezett apát. A halva született csecsemőt anyja a vízzel teli medencéhez vitte, nyakára nehezéket kötözött s a vízbe dobta.

A harminc csecsemőgyilkossági ügyben a halálokok elemzése a következő képet mutatja (az eddig említetteket is beleértve): megfojtották (öt), megfulladt (kettő), párnával fojtogatták (egy), kemencében megfulladt (egy), csatornában (három), szénaboglyában (egy), vízbefojtás - tóban (négy, az egyik halva született), kútban (egy), gödörbe temették (egy), törött vagy kicsavart nyak (három), szekrénybe, majd trágyadombba rejtették (egy), torkát átvágták (kettő, az egyiket utána vízbe vetették), az ágylábhoz csapták (egy), férfi megütötte (egy), meg nem határozott ok (három). Az ítéletek: bűnös: tizenhét (három asszonyt vizsgálati fogságban tartottak, mert újra terhesek lettek), nem bűnös: öt, bűnös emberölésben, de nem gyilkosságban: egy, nem bizonyítható, hogy élt a gyermek: egy, férfi ölte meg: egy, nyomozás ítélet nélkül: három, „elvetélés”: egy.¹⁷¹

A gyermekek és az oktatás

Bár ezekben a századokban az oktatás már nem tartozott az egyház kizárólagos fennhatósága alá, vallásos jellegű és Krisztus központú volt. Krisztus mint gyermek tanította a bölcséket a templomban. Mikor anyja megfeddte, amiért engedélye nélkül tartózkodott ott, Krisztus megintette, mert beleszólt az Atya dolgába. A tanítás nyilvánvalóan az Úr dolga, mert ennek útján szegődött a gyermek a hit szolgálatába, az üdvözülés végső céljával. A vallás volt a kiindulópont, és a kisgyerekek az ábécéhez vagy a latin szintaxisához hasonlóan tanulták meg a keresztény erkölcsi tanokat.¹⁷² Máshogyan ez nem is lehetett egy ilyen vallásos korszakban, mikor az emberek készek voltak megégetni vagy felakasztani a más hitűeket.

¹⁷¹ F. G. Emmison: *Elizabeth Life: Disorder* (Chelmsford, Essex, 1970).

¹⁷² STC 25874, John Withals: *A Shorte Dictionarie for Yonge Begynners*. T. Berthelet, 1553, megvizsgáltam egy későbbi kiadást, STC 25875, John Withals: *A Shorte Dictionarie for Yonge Begynners*. J. Kingston, J. Waley, A Vele, 1556. Célja az, hogy megismertesse az angol gyermekekkel a közkeletű angol szavak latin megfelelőjét. Talányos a lapok felső szélén megjelenő cím: *A Littell Dictionarie for Children*. A gyermekek életkora nincs meghatározva, de valószínűleg a négyéves kor lehetett, mert ez volt az ábécétanulás vagy a hat-hét éves korban történő, a gimnáziumi oktatást megelőző alsóbb osztályokba lépés szokásos életkora. A diákoktól elvárták az ábécé ismeretét, mielőtt felvették őket a gimnáziumba vagy tanoncnak szerződtették őket. Withals szótára, mint egy középkori enciklopédia, szócikkeket tartalmaz a világrészekről, halaktól, madaraktól, állatoktól kezdve a ruhadarabokig. Nincs külön szócikk a gyermekek ruházatáról, de van a nők és a férfiak öltözkészéről. A felsorolt szórakoztató tevékenységek legtöbbje - úszás, tánc, kockajáték, tenisz - a felnőttek mulatsága. A szerző a művet Sir Thomas Chalonernek ajánlotta (megh. 1565-ben), aki kevésbé jelentős Tudor-kori közéleti személyiség volt, és Erasmus: „A balgaság dicsérete” című művének tudós fordítója. Withals szótárát korábban Chalonernek tulajdonították, Sir Thomas Chaloner: *The Praise of Folie*, szerk.: Clarence H. Miller: *Early English Text Society*, 157. kötet (London, N. Y., Toronto: Oxford University Press, 1965), xxx. o. Haszonnal forgatható kiadvány, mely az alsóbb szintű iskolákat és gimnáziumokat tárgyalja: Craig R. Thompson: *Schools In Tudor England* (Washington: The Folger Shakespeare Library, 1958). A Tudor-kori oktatás történetének alapműve Joan Simon: *Education And Society In Tudor England* (Cambridge: C.U.P. 1966), széles körű bibliográfiát tartalmaz.

Ha áttekintjük a modern oktatás kezdeteit, biztonsággal tehetünk néhány általánosító megállapítást. Először is, az oktatás fontosabb lett, a szülők többen áldoztak gyermekeik taníttatására. A tanulás egyre inkább a társadalmi érvényesülésnek, a jelentősebb kormányozási pozíciók betöltésének előfeltétele lett.¹⁷³ A növekvő gyermeklétszám tanulási igényeinek kielégítésére gimnáziumokat hoztak létre, melyek leghíresebbje a Szent Pál volt.¹⁷⁴ Az Erzsébet-korban több parlamenti képviselő végzett egyetemet, mint a 15. században és a 16. század elején. Természetesen az arisztokraták részesültek oktatásban. A társadalmat még mindig a hierarchikus kapcsolatok szőtték át.

Másodszor, az ókori szerzők iránti rajongás következtében a tanmenet egy szigorúan klasszikus műveltséganyagra épült. A 16. század elején Angliában e mozgalom élén John Colet, William Lily és Morus Tamás álltak. Úgy vélték, az antikvitás követésével minden megtanulható, ami csak szükséges az önuralom és a világ dolgaiban való jártasság megszerzése érdekében.

Harmadszor, az oktatás révén válhatott valakiből úriember vagy úrinő. Ezt a szerepet már nem tölthette be kizárólagosan az egyház. Természetesen az angol reformáció is gyorsította ezt a folyamatot. A papi nőtlenség megszüntetésével az Erzsébet-kori papok génjei nem veszttek el az egyházi, egyetemi vagy állami szolgálatban. Ebben a részben az oktatásban megnyilvánuló fegyelmezést szeretném a középpontba állítani, mert ez jól szemlélteti a gyermekekkel való bánásmód terén uralkodó szemléletmódot; majd szeretném áttekinteni VI. Edward, valamint Morus Tamás gyermekeinek az oktatását, mert ez egyediségében is jellemzően mutatja, hogyan történt a gyermekek oktatása.

A fegyelmezés alapja a bibliai mondás: „Ha kíméled a vesszőt, elrontod a gyermeket.” A 15. század fordulóján közmondássá vált: „Ki a vesszőt kíméli, gyermekét nem szereti”,¹⁷⁵ mely tovább élt a későbbi szülői intelmekben, mint „Amelyik gyermeket az apa legjobban szereti, féltő szívvel, gyöngéden, a legtöbbet azt bünteti.”¹⁷⁶ Pszichológiai megfogalmazással: a szülők felismerték, hogy tekintélyük elfogadtatása érdekében erősíteniük kell önmaguk és a hierarchikus rendszer iránti tiszteletet és megbecsülést. Olyan engedelmességre vágytak, melynek alapja a hierarchikus rendszerben teljesen magától értetődő pozíció ésszerű elfogadása: a király a pater patriae a nép számára, s ugyanígy uralkodik az apa felesége és gyermekei fölött. A feleség és a gyermekek helyzete jogilag alárendelt volt, az apa belátása szerint bántott velük. Keveset számított, hogy az engedelmisség szeretetből és ragaszkodásból fakadt, vagy a gyakori ütlegetések okozta félelemből és fájdalomtól - ehhez az apának törvény adta joga volt. Egyesek még talán örömeiket is lelték házastársuk és gyermekeik bántalmazásában, és elégedettséggel töltötte el őket a régi mondás elmélkedése: „Ahogyan az éles sarkantyú gyorsabb futásra ösztönzi a lovat, úgy a vessző is tanulásra serkenti a gyermeket” (1475).¹⁷⁷

¹⁷³ Lásd J. H. Hester: *Reappraisals in History* (N. H., 1961) c. könyvéből a „The Education of the Aristocracy in the Renaissance” c. részt; valamint Lawrence Stone: *The Crisis of the Aristocracy* (Oxford, 1964) c. művét, mely általánosan dolgozza fel a témát; ezenkívül Stone szakavatott tanulmányait.

¹⁷⁴ Simon, 73-80., 306-308., 353-354. o.

¹⁷⁵ Bartlett Jere Whiting és Helen Wescott Whiting: *Proverbs, Sentences, Proverbial Phrases from English Writings Mainly Before 1500* (Cambridge, Mass., 1968), 372. o. 1440-re datálható.

¹⁷⁶ I. m. 662. o. 1525-re datálható.

¹⁷⁷ I. m. 8. o. 1509-re datálható.

Az arisztokrata gyermekek legtöbbször gimnáziumba küldték hat-hét éves korukban. A hetedik életévben a gyermekek az emberi lét tizenkét szakaszából a másodikba léptek. A Pásztorok kalendáriuma a februárhoz hasonlítja ezt az időszakot, ekkor a gyermek, akárcsak a föld, megújul, és megkezdte iskolai tanulmányait.¹⁷⁸ A legtöbb kisdíák ennél hamarabb kezdte iskoláit. Ha a fiú vagy leány királyi származék volt, oktatása három vagy négyéves korában kezdődött. VI. Edward formális oktatása hároméves korában indult, a skóciai VI. Jakabé hasonlóképpen, Edward nővére, Mária négyévesen kezdte meg tanulmányait. A testi fenytés alól még Edward sem mentesült. Mikor nem volt hajlandó hosszú bekezdéseket memorizálni a Példabeszédek könyvéből, tanára, Dr. Cox megverte. Ennek eredménye - úgy érezte - teljes mértékben kielégítő volt: a félelem ösztönzően hatott Edward szorgalmára.¹⁷⁹

Edward oktatása egyaránt példázza a fegyelmezés módját és az újszerű humanisztikus tanulmányok jellegét. 15. századi elődje, VI. Henrik fegyelmezése is hasonlóképpen történt: Kétéves korában dajkája, Alice Butler asszony állítólag felhatalmazást kapott, hogy „időnként büntesse meg”.¹⁸⁰ Edward apját, VIII. Henriket talán nem fenytítették meg diákkorában, legalábbis erre nem találtam semmiféle utalást.¹⁸¹

Talán a legjobban úgy tudunk bepillantani VI. Edward oktatásának a folyamatába, ha szemügyre vesszük tanára, Dr. Richard Cox 1544 decemberében írt értékeléseit. A hétéves Edward akkor már három éve folytatta tanulmányait. Cox feljegyezte, hogy az ifjú tanuló „megsemmisítette és véglegesen legyőzte a tudatlanság sok-sok kapitányát. A nyolc beszédrészt alattvalójává, szolgájává tette, és tudja bármelyik latin főnév deklinációját és bármely szabályos ige konjugációját. E szófajok legyőzése és meghódítása után megkezdheti az újjáépítést és a szándékának megfelelő szerkezetbe helyezheti őket, mint ahogyan azt Őfelsége a Király tette Bullayn (Boulogne) meghódítása után. Érti és tudja alkalmazni a grammatikai egyeztetéseket, jól felismeri a beszédrészeket, bátran olvashatja Catót, Aesopus meséi közül a megfelelőket és hasznosakat, s a többi neki való, jámbor és üdvözítő olvasmányt. Gyakorlasképpen mindennap a mise idején felolvas egy részt Salamon példabeszédeiből, mely gyönyörködtet s tanulságos is: a fegyelem hasznos, Istent félni kell, parancsait követni, őrizkedni az idegen és ledér asszonyoktól, a szülőknek engedelmeskedni, intésüket hálásan fogadni.” Azt is leírja, hogyan győzte le Edward Akarat kapitányt, mielőtt elhagyták Suttont, és már arra is képes, sok gyakorlás révén, hogy elűzze Feledés kapitányt. A Herceg „magába fogad mindent, ami jó, tanulságos, elmés és kellemes.”¹⁸²

A nyelvek és a vallás tanulmányozásán kívül lanton is tanult játszani. Felnőttként kezelték, akárcsak a többi gyermeket. Oktatása némiképp száraz, hasznosságra és eredményességre törekvő folyamat volt. Megfelelő származású tanulótársakat választottak mellé, hogy arról is legyenek tapasztalatai, hogyan viselkedjék másokkal. Edwardot haláláig erős érzelmi szálak fűzték egyik társához, Barnaby Fitzpatrickhez, a többiekhez azonban nem kötődött különösebben. Ez meglepő, mivel köztük volt az atlétatermetű, vonzó egyéniségű Robert Dudley is, I. Erzsébet majdani bizalmasa.¹⁸³

¹⁷⁸ Sommer, 10. o.

¹⁷⁹ Morris Marples: *Princes In The Making: A Study of Royal Education* (London, 1965), 26. o.

¹⁸⁰ A. L. Rowse: *Bosworth Field* (London, 1966), 134-135. o.

¹⁸¹ L. tanulmányomat: „Life At Henry VII's Court”, *History Today* (1969. május), 325-31. o.

¹⁸² L. P., XX. 726. sz.

¹⁸³ Jordan, 40-44. o.. L. még James K. McConica: *English Humanists and Reformation Politics Under Henry VIII and Edward VI* (Oxford, 1965), 217-218. o.

Természetesen a lányokat általában kirekesztették az oktatásból, azonban egyre több királylányt és arisztokrata leányt tanítottak. I. Erzsébet és Lady Jane Grey oktatása kétségtelenül éppen olyan szigorú és átfogó volt, mint I. Edwardé. Mindegyikük tudós lett a maga jogán. A lányok fegyelmezése nyilvánvalóan éppoly szigorú volt, mint a fiúké. Lady Jane Greynek nem volt kifogása tanára, Roger Ascham ellen, inkább a tanár szelidsége és szülei szigora közti ellentétéről elmélkedett bánatosan. Úgy vélte, hogy „Isten egyik legnagyobb jótéteménye, hogy ilyen kemény és szigorú szülőket adott nekem... Amikor apám vagy anyám jelenlétében beszélek, hallgatok, ülök, állok vagy megyek, eszem, iszom, vidám vagyok vagy szomorú, varrok, játszom, táncolok vagy bármi mást teszek, azt úgy kell tennem, olyan tökéletesen, ahogyan Isten teremtette a világot, máskülönben kigúnyolnak, kegyetlenül megfélemlítenek, sőt néha belém csípnek, megütnek, néha olyan szégyenletesen és méltatlanul, hogy a pokolban érzem magam.”¹⁸⁴

Jane szülei csak azt tették, amit a többi szülő. Újra és újra a bibliai mondás - ha kíméled a vesszőt, elrontod a gyermeket - határozta meg a szülő és gyermek mindennapi kapcsolatát. Az elterjedt gyakorlat megkövetelte, hogy a szülők - ha szeretik - verjék gyermekeiket. A verés természetes. Szeretetből fakad, biztosítja a szülőnek az őt megillető helyet a természet rendjében. Lady Jane Grey és a többi kislány soha nem vont a kétségbe, hogy a verés a szülői törődés megnyilvánulása, és áldották sorsukat, amiért szüleik ilyen komolyan vették felelősségüket.

Az iskolázott nők sorába tartozott Morus Tamás három leánya is. Talán Margaret, apja kedvence volt közülük a legtehetségesebb. Lehetséges, hogy még Erasmus is tanította. Ő fordította le Erasmus Precatio dominica című művét (Treatise on the Pater Noster), s tanulmányát, mely a The Four Last Things címet viselte, Morus többre tartotta e témáról írott saját művénel. Margaret saját három leányát is tanította.¹⁸⁵

Morus Tamás nem úgy nevelte fiát és három leányát, ahogyan Lady Jane Grey-t nevelték szülei. Morus nem hitt a testi fenyítésben. Mikor büntetnie kellett, egy pávatollal ütötte meg gyermekeit. Érdekes a szöveg, amelyben erről ír, mert azt mutatja, hogy alighanem Morus Tamás volt a legszeretőbb apa a korban. Az utalás a gyermekeinek szóló egyik levélben fordul elő, és jól példázza odaadó szeretetét:

„Nem is olyan különös, hogy tiszta szívemből szeretlek benneteket, mert az apaság oldhatatlan kötést jelent. A természet a maga bölcsességével köti a szülőt a gyermekhez, és a lelki kapcsolatot herculesi csomó rögzíti. Ezért foglalkoztam zsenge elmétekkel, ez készítetett arra, hogy a karjaimba zárjalak titeket. Ezért adtam nektek süteményt, érett almát és zamatos körtét. Ezért öltöztettelek titeket selyemruhába, és ezért nem tudtam elviselni könnyeiteket. Tudjátok, milyen sokszor csókoltalak és milyen ritkán vesszöztelek meg titeket. Vesszöm mindig egy pávatoll volt. Még ezt is nagyon visszafogottan, szelíden használtam, nehogy puha hátsótokon nyoma maradjon. Brutális és nevéhez méltatlan az az apa, aki nem sír gyermeke könnyei láttán. Nem tudom, más apák mit tesznek, de ti jól tudjátok, milyen kedvesen és szeretettel bánok veletek, mert mindig is odaadóan szerettem a gyermekeimet, és mindig is elnéző szülő voltam - mint amilyennek minden apának lennie kellene. Most azonban szeretetem olya erős, hogy úgy tűnik, mintha eddig egyáltalán nem szerettelek volna benneteket.”¹⁸⁶

¹⁸⁴ Roger Ascham: The Scholemaster, szerk.: Edward Arber (London, 1870), 47. o.

¹⁸⁵ Pearl Hogrefe: The Sir Thomas More Circle: A Program of Ideas and Their Impact On Secular Drama (Urbana, III., 1959), 206-07. o. Tanult nők további példái: i. m. 208-13.o.

¹⁸⁶ Leicester Bradner és Charles Arthur Lynch: The Latin Epigrams of Thomas More (Chicago, 1953), 230-231. o.

A többség azonban úgy vélekedett a 16. században, hogy a fegyelmezés szükséges, fiúknak és lányoknak egyaránt. Mária hercegnő tanára, Vivès azt tartotta, hogy „Bölcs ember volt, aki azt mondta: A vessző mindig a fiú hátán legyen, a leányt pedig főleg nem szabad babusgatni. A kényeztetés a fiúknak ártalmas, a lányokat viszont teljesen tönkre teszi.”¹⁸⁷

A gyermekek és a munka

A középkor kedvelt irányelve a laborare est orare: dolgozni annyi, mint imádkozni, vagy egyszerűbben: a munka imádkozás. Mindenkinek, még a legkisebb gyerekek is dolgoznia kellett. Sok tennivaló akadt: kenyérsütés, serfőzés, halászat, állatölés, hússütés, aszalterítés, házépítés, fémbányászat, hajózás, házalás edényekkel. A tétlenség bűnnek minősült - bűn a túlvilági boldogságra törekvő egyén ellen. A tunyaság a hét halálos bűn egyike volt. Bűn volt a közösség ellen is, mert megfosztotta azt az egyén tevékenységétől. Ráadásul a semmittevés esetleg még rosszabb bűnöknek is teret engedett, hiszen mindenki számára köztudott volt, hogy a tétlen kezeket az ördög dolgoztatja. A munka erény volt, jóval a puritánok kora előtt.¹⁸⁸

A gyerekeket sem zárták ki a munkából. Mindenkinek megvolt a maga kijelölt feladata: a királyfik és -leányok a kormányzást és államvezetést sajátították el, az arisztokrácia gyermekei a királyi szolgálat és a megfelelő viselkedés szabályait, az alsóbb néposztályok gyermekei a mezőgazdaságot, kereskedelmet, ipart. Általában magától értetődő természetességgel fogadták el a munka szükségességét. Fennmaradt azonban egy mulatságos eset a fiatal Catherine Parr-ról, aki így vágott vissza anyjának, mikor az varráásra buzdította: „A kezembe korona és jogar való, nem pedig tű és orsó.”¹⁸⁹ Később nyilván legyőzte varrással kapcsolatos ellenérzését, mert VIII. Henrik hatodik feleségeként ő felügyelte Henrik lányának, Erzsébetnek a varrás-tanulmányait.

A legtöbb arisztokrata ugyan nem engedhette meg magának, hogy gyermekeit a királyokéhoz hasonló elkülönített intézményben taníttassa, de elküldték őket egy másik arisztokrata otthonába helyes viselkedést tanulni. Bizonyos értelemben ez folytatása volt annak a korábbi középkori gyakorlatnak, mikor a fiatal fiúk apródként szolgáltak. Gyakran beházasodtak pártfogóik családjába. Később azonban ez a szokás megszűnt, az arisztokraták magántanárokat alkalmaztak, illetve a fiúkat bentlakásos gimnáziumokba vagy külföldre küldték.

A társadalom alsóbb rétegeiben sem maradtak otthon a gyermekek, tanoncként szakmát tanultak. A tanoncság magas társadalmi elismerésben részesült, a honi államigazgatás eszközévé vált. Pl. 1536-ban az összes egyházkerület felszólították, hogy gyűjtsék össze az 5 és 14 év közötti kolduló gyermekeket, és fogják őket szakképzést nem igénylő munkára. Az 1563. évi Iparosok Törvénye alapján felülvizsgálták és rendszerbe foglalták a tanoncság rendszerét,

¹⁸⁷ Prescott, 26. o. Vivès láthatóan csak saját neveltetésének a sémáját ismételte, mivel lejegyezte, hogy „anyám soha nem mosolygott rám, nem kényeztetett, és mégis, mikor három vagy négy napig nem voltam otthon, s ő nem tudta, hol vagyok, szinte belebetegedett; és mikor hazatértem, nem érzékeltem, hogy vágyódott volna utánam. Ezért gyermekkoromban nem volt senki, akitől olyannyira menekültem, vagy aki annyira kedvem ellenére való volt, amikor a közelembe jött, mint az anyám”. I. m.

¹⁸⁸ Edward Surtz: *The Works and Days of John Fisher* (Cambridge, 1967), 397. o.

¹⁸⁹ Prescott, 98. o.

ennek következtében a tanoncidő egységesen hét év lett. Ezenfelül a békebírák is jogosulttá váltak a rendszer ellenőrzésére. A gyermekek jólétéről A Szegények Segélyezésének Törvénye (1598) is gondoskodott.¹⁹⁰ Az egyházkerületi ellenőrök felhatalmazást kaptak arra, hogy munkára fogják a szegény családokban élő gyermekeket, kiknek szülei „...feltételezhetően nem képesek eltartani gyermekeiket, s az ilyen, házasságban vagy azon kívül élő személyeknek nincs semmiféle anyagi eszközük, sem rendes mesterségük megélhetésük biztosítására.”¹⁹¹ A valóságban e törvénnyel elérték, hogy minden egyházközség felelős lett a kallódó árva gyermekekért. A törvény 1834-ig volt érvényben.

A Szegények Segélyezésének és a tanoncságnak nyilvánvaló hátrányai is voltak. Semmi nem szavatolta, hogy az egyházkerület tisztviselői megértést tanúsítanak fiatal védencek iránt, akik az egyházkerület nehezen megszerzett pénzét apasztották, és arra sem volt semmiféle garancia, hogy a mester igazságosan, kedvesen, szeretettel bánik majd a tanonccal. Egy olasz szemtanú a törvénnyel még nem szabályozott 15. századi angol tanoncság egyik legkevésbé hízelgő képét nyújtja.

„Az angolok érzelmi sivárságát jól tükrözi gyermekeikkel való bánásmódjuk, ugyanis mihelyt a gyerekek elérik hetedik-kilencedik életévüket, idegenek házába küldik őket hét-kilenc évnyi nehéz szolgálatra, a fiúkat és lányokat egyaránt. Tanoncoknak nevezik őket, és velük végeztetik a legalantasabb munkákat. Keveseknek adatik meg e sors elkerülése, mert mindenki, legyen bár jómódú, idegen házba küldi gyermekeit, ő pedig idegeneket fogad a magáéba. Ha e kemény szigor okát tudakoljuk, azt válaszolják, hogy gyermekeik így jobb viselkedést tanulnak. De én azt hiszem, azért teszik, mert kényelmes életüket nem akarják másokkal megosztani, és az idegenek jobban kiszolgálják őket, mint saját gyerekeik tennék. Mellesleg az angolok nagy epikureusok, s természetükből fakadóan fősvények, ők maguk a legízletesebb ételeket habzsolják, házuk népe pedig silány kenyeret és sört kap, és a vasárnapi, egész hétre előre megsütött hideg húst eszi... Ha saját gyerekeik otthon maradnának, kénytelenek lennének ugyanazt az ételt adni nekik, amit maguk is esznek. Ha az angolok azért küldenék idegenbe gyermekeiket, hogy ott azok erényt és jó viselkedést tanuljanak, azután a tanoncidő leteltével visszafogadnák őket, tettük esetleg megbocsátható lenne - de a gyermekek soha nem térnek haza, mert a lányokat pártfogójuk helyezi el, s a fiúkat a lehető legelőnyösebb házassághoz - apjuk helyett - pártfogójuk segíti hozzá, s a fiúk is letelepszeneek s szorgosan munkálkodnak vagyonuk gyarapításán...”¹⁹²

Deloney ezt a magatartásmódot a gyapjufeldolgozó mesterségről szóló balladájában fejezte ki legjobban. Figyelte, ahogyan a kisgyerekek válogatják a gyapjút a fonóknak, s eltűnődött: „A szegények, akiket Isten sok gyermekkel áldott meg, gyermekeik foglalkoztatásával elérték, hogy azok hat-hét éves korukban már maguk keresték kenyerüket.”¹⁹³

¹⁹⁰ A törvény szövegét és az Iparosok Törvényrendeletét I.: Sources of English Constitutional History, szerk.: Carl Stephenson és Frederick George Marcham (New York, 1937), 348-58. o.

¹⁹¹ I. m., 356. o.

¹⁹² Charlotte Augusta Sneyd: A Relation Or Rather A True Account Of The Island of England ... Camden Society, XXXVII. sz. (1846-47-re) (London, 1847), 24-26. o.

¹⁹³ Eileen Power: Medieval People, 2. kiadás (N. Y., 1970), 167. o.

A gyermekek és a játék

J. H. Plumb írja: „A gyermekeknek nem volt külön világa. Ugyanazt játszották, mint a felnőttek, ugyanazokat a tündérmeséket hallgatták. Életük soha nem különült el. A Brueghel festményein megörökített vérbő falusi mulatságokon részeg férfiak és nők zabolátlan testi vággyal kapaszkodnak egymásba, és mindig jelen vannak a gyermekek is, ahogyan a felnőttekkel együtt esznek-isznak. Az esküvői lakomákat és táncmulatságokat ábrázoló visszafogottabb képeken is a gyermekek szüleikkel együtt mulatoznak, ugyanazt teszik, mint a felnőttek.¹⁹⁴ Még a gyermekversek, mondókák sem a gyermekeknek készültek, mivel - ahogyan Iona és Peter Opie írja - „Az 1800-as évek előtt a valódi gyermekversek (azaz olyan versek, melyeket kisgyermekeknek írtak) csak rímes ábécék, altatók és mozgásos játékokat kísérő mondókák formájában léteztek. Még a találós kérdések is leginkább a felnőttek szórakoztatására születtek.”¹⁹⁵ Az első gyermekeknek írott verseskönyv a Hüvelyk Matyi daloskönyve 1744-ből (Tommy Thumb’s Pretty Song Book). A Lúdanyó dalai avagy Bölcsőszonettek című kiadvány (Mother Goose’s Melody or Sonnets for the Cradle) mintegy 21-22 évvel később jelent meg.¹⁹⁶ Tehát ha egy gyermek mondókát hallott, az valószínűleg felnőttek társaságában történt, és a vers politikai mondanivalót hordozott, mint a „hatpennys versikék”, melyek VII. és VIII. Henrik uralkodására utaltak.¹⁹⁷ A királyok és tetteik fokozatosan a múlt homályába enyésztek, e versek pedig egyre inkább a gyermekek kincsévé váltak.

Morus Tamás szenvedélyes érdeklődéssel fordult a gyermekkor és a gyermekjátékok felé. Erről legszebben „Gyermekkor” című versében írt:

A Gyermekkor vagyok, csupa játék,
Célba dobok, korongot hajítok és labdát,
Pörgettyút pörgetek, hosszan forgatom.
Istenemre, ezek a gyűlöletes könyvek
Bárcsak mind ízzé-porrá égnének!
Akkor életem csupa játék lehetne,
S így élnék halálomig.¹⁹⁸

Szívesen mondogatta gyermekeinek, hogy az erény és a tanulás a hús, a játék pedig a saft.¹⁹⁹ A játéknak megvolt a maga helye. A legfontosabb azonban az erény. Nicholas Harpsfield is megerősítette a Morus Tamásról mint nagyszerű apáról kialakított képet: „Feleségével, gyer-

¹⁹⁴ J. H. Plumb: „The Great Change in Children”, Horizon, XIII. (Winter, 1971), 7. o. Természetesen a gyermekek általában kaptak olyan játékszereket, mint a baba, pörgettyű, szélmalom stb. Lady Fraser szerint „a reneszánsz kora láthatóan kevésbé érdeklődött a gyermekek kibontakozása iránt, inkább a felnőtt emberek kibontakozása került az érdeklődés homlokterébe”. Antonia Fraser: A History of Toys (London, 1966), 72. o. L. még a következő fejezeteket: „The Nature of Toys” és „Medieval Childhood”.

¹⁹⁵ Iona és Peter Opie: „Nursery Rhymes”, szerk.: William Tary: Bibliophile in the Nursery (Cleveland és New York, 1957), 266. o.

¹⁹⁶ I. m., 305., 307. o.

¹⁹⁷ „Szeretem a hatpennyst, a kedves kis hatpennyst, / Szeretem a hatpennyst, az életemnél is jobban” - VII. Henrik fősvénységét illusztrálta. Katherine Elwes Thomas: The Real Personages of Mother Goose (London, 1930), 42-43. o. „Énekeld a hatpennys dalát” - VIII. Henrik Boleyn Anna iránti szerelméről és az angol reformációról tudósít. I. m., 68-69. o.

¹⁹⁸ Reynolds, 47. o.

¹⁹⁹ William Roper & Nicholas Harpsfield: Lives of Saint Thomas More, szerk.: E. E. Reynolds (N. Y.: n.d.), 4. o. Roper életrajzából.

mekeivel, családjával soha nem beszélt bosszúsan vagy ingerülten. William Roper úrfi azt állítja, hogy a több mint tizenhat év során, míg apja házában élt, dühös felindultságot soha nem tapasztalt.²⁰⁰

Az 1399-től 1603-ig tartó időszakban a gyermekek iránti szemléletmód jelentősen megváltozott. Az angol szülők másképp látták gyermekeiket 1603-ban, mint a 14. századi költő, Symon, aki a korabeli szemléletmódot összegezte ezekben a sorokban:

Jobb, ha a gyermek meg sem születik,
Mint ha elkallódik tudatlanul.
Az akaratos gyermek, mindig
Mindenben elmarad, bizton állítom;
Ezért minden igaz ember gyermekének
Szolgáljon ez tanulságul,
Hogy majd jobb ember lehessen:
Gyermek, bölcsen figyelmeztetlek,
Az igazat mondd, ne hazudj.
Ne légy arcátlan és büszke,
De emelt fővel beszélj hangosan.²⁰¹

E korszakon végigvonult az a szemléletmód, hogy a fegyelmezés hiánya tönkreteszi a gyermeket. A szülők tiszteletének és a feltétel nélküli engedelmességnek az emlékezetbe vésése szintén e kor állandó vonása. Leginkább a testi gondozás terén érzékelhető némi változás. Nagyobb értéket tulajdonítottak a gyermeknek, jobban igyekeztek a kedvében járni, testi igényeit kielégíteni. Egyre többen ismerték fel, hogy a gyermekek emberi lények, a felnőtté válástól eltérő fejlődési problémákkal. A legjobb apák, mint Morus Tamás is, valódi érdeklődéssel, odaadással, szeretettel fordultak a gyermekek felé. Ahogyan Ivy Pinchbeck és Margaret Hewitt megállapították, a „gyermekkor újszerű szemlélete” vette kezdetét.²⁰²

²⁰⁰ I. m., 96. o.

²⁰¹ E. M. Field: „In The Cradle”, szerk.: William Targ: Bibliophile in the Nursery, 59-62. o.

²⁰² Ivy Pinchbek és Margaret Hewitt: Children In English Society (London, 1969), 41. o.

SHULAMITH SHAHAR

AZ UTÓDNEMZÉSSEL SZEMBENI MAGATARTÁSFORMÁK ÉS GYERMEKKÉP A KÖZÉPKORI KULTÚRÁBAN

A gyermeknemzésről vallott középkori keresztény felfogást az ambivalencia jellemezte. A legkeresztényibb életmódnak az aszkétizmust tartották, és akik teljes lényüket Isten szolgálatának szentelték - a papok, szerzetesek és apácák - lemondtak a családi életről. Létezik-e nagyobb áldozat, mint amikor az egyén lemond arról, hogy testével rendelkezék? Miféle élet lehet annál keservesebb, mint azé a férfié, aki nap mint nap végigszenvedi a feleség és az utódok ellátásával együtt járó megpróbáltatásokat? Van-e olyan élet, mely kevésbé szolgálja Isten imádatát, mint azé az emberé, akit sok-sok érzelmi szál köt a földi világhoz?²⁰³ E kérdéseket Abelard tette fel egyik prédikációjában, miután belépett a szerzetesrendbe. A szintén a 12. században alkotó Clunyi Bernard aggodalommal vélekedett korának nagyarányú népességnövekedéséről. Egyre csak szaporodik az emberi horda, az emberekből kivész a vallásos áhítat, s a féktelen testi vágy házassághoz és mérhetetlen szaporodáshoz vezet.²⁰⁴ Egy szent leánynak - életrajzírója jegyezte le - meg kellett küzdenie a Sátán kísértésével, merthogy az arra próbálta csábítani, hogy fiúkat és lányokat szüljön. A gyermekeket a boldogság forrásaként írják le, ez az öröm azonban a Sától ered, aki a Szentírást céljának megfelelően idézi. (Genézis 1:22, 9:7)²⁰⁵

A nőknek szánt útmutatókat író világi szerzők némelyike egyszerűen ügyet sem vetett a gyermekekre, születésükre, nevelésükre. Az a szerző, aki aprólékosan részletezi, hogy a nő házastársi kötelességei teljesítése mellett miként őrizze meg szexuális tisztaságát, vagy teljesen mellőzi az anyasággal járó feladatokat, vagy csak kurtán és közömbösen említi. Nem kétséges, hogy inkább a nő feleségszerepét - s nem anyaszerepét - helyezi előtérbe.

Az udvarló költészetben felmagasztosult - platonikus vagy érzéki - szerelem célja sohasem a gyermeknemzés volt.

A világi irodalom olykor más érvekkel is előhozakodik, komoly vagy humoros formában, annak bizonyítására, hogy a gyermeknemzés „roppant vezeklés”.²⁰⁶ Nem azért, mert a gyermek „testi aktus” gyümölcse, és nem is azért, mert e cselekedet gátolja Isten feltétel nélküli imádatát, hanem azért, mert a gyermek sok gond, baj, szenvedés, anyagi kiadás forrása, és a feleség rabszolgájává süllyeszti a férfit. (A szerzők csaknem kivétel nélkül férfiak.)

„A kisgyermeket, a nagybacska gyermeket és az idősebb gyermeket képtelenség szeretni. A csecsemő gondozása fárasztó, nem lehet tőle éjszaka aludni. A nagybacska gyermek elkószál az utcán, óvni kell a lovaktól és szekerektől. Az idősebb gyermek harcol apja-anyja ellen az örökségért, és úgy kell kivonszolni a kocsmából...”²⁰⁷ - írja egy szatirista. Eustache Dechamps, a késő középkor borúlátó költője pedig így ír:

²⁰³ Abelard: Sermo 33 (De Sancto Joanne Baptista), PL vol. 178, col. 582.

²⁰⁴ Bernard of Cluny: De Contemptu Mundi, szerk.: H. C. Hoskier (London, 1929), bk. 2.

²⁰⁵ Analecta Bollandiana, 64. (1946), p. 15.

²⁰⁶ M. Bogin (szerk. és ford.): The Women Troubadours (London, 1976), p. 144.; meglepő, hogy nem említi a gyermekeket pl. a Le Ménagier de Paris címen ismert tanulmányban, szerk.: J. Pichon (Párizs, 1846).

²⁰⁷ J. Ulrich: „La Riote du monde”, Zeitschrift für Romanische Philologie, 7 (1884), pp. 282-3.

„Boldog az, akinek nincs gyermeke, hiszen a kisgyermek mind csupa sivalkodás és bűz; csak fáradtság és gond van velük; ruházni, táplálni kell őket, szüntelenül rettegünk, hogy elesnek, és felsebzik magukat; mindenféle nyavalyát szereznek és meghalnak. Ha felnőnek, gonosztevők lehetnek, börtönbe kerülhetnek. Csupa gond és bánat; az aggódásért, gondokért és költségekért semmiféle boldogság nem kárpótol. Van-e nagyobb szerencsétlenség, mint a nyomorék gyermek?²⁰⁸ (Ford.: Szerb Antal)

Amikor Heloïse megpróbálta Abelard-t eltántorítani házassági ajánlatától, nemcsak Szt. Pál és az egyházatyák, valamint az ókori bölcselek házasságellenes érveit citálta, hanem egy filozófus - egyben apa - családi életének valóságos mozzanatait is ecsetelte. Képes vajon egy keresztény filozófus elmélkedni és alkotni olyan hitvány otthonban, melyet betölt a szolgálólányok karattyolása, a szoptatós dajkák altató éneke, a csecsemők óbégatása, a kisgyermekkel járó, soha nem szűnő piszok és rendetlenség? - teszi fel Heloïse a kérdést.²⁰⁹ A virágzó középkor századaiban egyedül a katar eretnekek utasították el teljesen és egyértelműen a nemi kapcsolatot és a gyermeknemzést, de mivel a teológusok és a morális traktátusok szerzői is az önmegtartóztatást tekintették a legfőbb értéknek, a már említett világi szerzők (és a hozzájuk hasonlóak) úgy írhattak a gyermekek nemzését és felnevelését választókról, ahogyan írtak, anélkül, hogy az eretnység vádjától kellett volna tartaniuk.

Sőt az egyház egyik-másik képviselője nemcsak helyeselte az önmegtartóztatást, hanem a gyermekek odaadó nevelését mint az önmegtartóztatást elutasítókat - azaz szülők - elsődleges feladatát meg sem említette. A prédikátorok és a morális művek szerzői elítélték a gyermekeiket kényeztető szülőket, és akik gyermekeik érdekében nagyratörők, a kevélység bűnébe esnek. Az ilyen szülők fáradtságos munkába ölik idejüket, olykor az ételt is megvonják szájuktól, vagyonukat elzalogosítják, adósságba keverednek, csak hogy kielégítsék gyermekeik minden szükségletét és biztosítsák jövőjüket. Van, aki nem tudja visszafizetni adósságait, és van, aki lopásra vetemedik. Nem fizetik a dézsmát és nem adakoznak a szegényeknek. A szerzők leírásában a gyermekek nemcsak a baj és a szenvedés kútfői, hanem kerékkötők is, mert megakadályozzák szüleiket jótettek végrehajtásában, sőt a bűnre is hajlanak. Azok viszont, „akiknek nincsenek utódaik, az egyháznak adományozzák a pénzüket és jótékonykodnak a szegényekkel” - írja egy szerző.²¹⁰ Egy közismert moralitás történetben a király felteszi a kérdést a bölcsnek, hogy az embernek szeretnie kell-e gyermekeit. A bölcs azt válaszolja, hogy az embernek először is Istent kell szeretnie, azután önmagát, s csak ezt követően gyermekeit. Aki önmagánál jobban szereti gyermekeit, az minden energiáját és pénzét az ő támogatásukra és boldogulásuk elősegítésére fordítja, és cselekedetei nem a saját lelke üdvét szolgálják.²¹¹ Ugyancsak e meggyőződés sugalmazására - Isten odaadó szolgálata a legfőbb

²⁰⁸ Huizinga idézi A középkor alkonyában (The Waning of the Middle Ages, New York, 1954), p. 35.

²⁰⁹ Abelard: *Historia Calamitatum*, szerk.: J. Monfrin (Párizs, 1962), p. 76.; a gyermeknevelés kínjairól és megpróbáltatásairól l. még *Les Quinze Joyes de mariage*, szerk.: J. Rychner (Párizs, 1963); *Proverbs français antérieurs au XV siècle*, szerk.: J. Morawski (Párizs, 1925), p. 3. ; *Le Livre des proverbes français*, szerk.: Le Roux de Lincy (Slatkine repr.; Genf, 1968), vol. I., p. 218.

²¹⁰ Humbert de Romans: *De Eruditione Praedicatorum* (Barcelona, 1607), p. 274.; idézi Étienne Fougères: *Le Livre de manieres*, in: Ch. V. Langlois: *La Vie en France au Moyen Age* (Párizs, 1926), vol II., pp. 23-4.; Berthold of Regensburg: *Vollständige Ausgabe seinen Predigten*, szerk.: F. Pfeiffer (Bécs, 1862), vol. I., p. 104.; *Anecdotes historique, légendes et apologues tirés du recueil inédit d'Étienne de Bourbon*, szerk.: A. Lecoy de la Marche (Párizs, 1877), p. 349.

²¹¹ A szöveget eredetileg franciául írták a 13. században, s a 15-16. században több európai nyelvre is lefordították. Angolra ford: Hugo Caupeden: *The History of Kyng Boccus and Sydracke* (London, 1530), q. 220.; további fordítások: K. Arnold: *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance* (München, 1980), pp. 127-8.

érték - és Máté evangéliuma nyomán Krisztus szavaira építve („és a ki inkább szereti fiát és leányát, hogynem engemet, nem méltó én hozzám”, 10:37), az egyházi szerzők olykor azokat a nőket és férfiakat dicsőítették, akik azt választották, hogy a világtól elvonulva egy szerzetesrendben éljenek, akár a gyermekeiktől való elszakadás árán is.

A gyermekek elhagyása Isten szolgálatáért és ennek megokolása több női szent életrajzában is feltűnik, lássunk rá két példát. A paraszti sorban született Cortonai Margit évekig egy nemesember szeretője volt és fia született tőle. Szeretője tragikus körülmények közepette meghalt, Margit ezt az isteni igazságszolgáltatás megnyilvánulásának tekintette, bűnbánatot gyakorolt, és ferencesrendi szerzetesek tanácsára fiával Cortonába költözött. Imádkozással töltötte napjait, nem főzött fiának, alig váltott vele szót - hogy ne szakítsa meg imáit. A nekik járó friss ételeket mind a szegényeknek adta, ő és fia hulladékokon tengődtek. Amikor belépett a ferencesek harmadik rendjébe, a fiút Arezzóba küldték tanulni. Egy szép napon, miközben Margit imáiba merült a templomban, megjelent a fiú tanítója, hogy tájékoztassa őt fia előmeneteléről, és hogy megkapja fizetségét. Margit azonban már elfelejtette, hogy neki fia van. A szerző szerint ennek oka az volt, hogy Isten szolgálatáért Margit teljesen elszakadt a világtól és az anyai érzésektől. Amikor a fiú nem érkezett meg, hogy anyjával töltse a húsvéti ünnepeket, a faluban az a szóbeszéd járta, hogy Margit - szegénységében és kétségbeesésében - megölte gyermekét. A szerző értelmezésében azonban Margit az evangéliumi tanítást példázta: „és szeretett vőlegénye, Jézus szeretetéért az anya elhagyta egyetlen fiát”²¹² Az özvegy Pesarói Michelinának volt egy barátnője, aki igen nagy befolyással bírt rá, és megpróbálta rávenni, hogy lépjen be a ferencesek harmadik rendjébe. Michelinának azonban volt egy beteges kisfia, s míg a fiú élt, ő nem tudott belépni a rendbe. A két asszony elhatározta, hogy Istenhez fordulnak és ígéretet tesznek, hogy a gyermek halála után Michelina Őt fogja szolgálni haláláig. Ez így is történt. Míg imádkoztak, egy hangot hallottak: „Legyen fiad a mennyben, itt mellettem. Felmentlek a szeretet kötelezettsége alól. Eredj békében.” Mikor az asszony hazatért, látta, hogy gyermeke halott, és angyalok szálltak le, hogy elvigyék a fiú lelkét.²¹³ Ha ez tényleg így történt, akkor az eset - még középkori kontextusban is - a pszichopatológia körébe tartozik. De nem a valós tények számítanak: ha a történet a képzelet szüleménye is, bizonyos kulturális attitűdöt tükröz. Életrajzíróik előadásában a két asszony magatartása a mindenk feletti vallásos áhítat és szent mivoltuk megnyilvánulása.

A dolog azonban nem ilyen egyértelmű. Mivel a kereszténység már kezdettől fogva kiállt az emberi élet szentsége védelmében, nyomatékosan ellenezte mind a gyermekgyilkosságot - még a fogyatékos és a törvénytelen gyermekek megölését is -, mind a magzatelhajtást, mely szintén az Isten és a felebarátok szeretete ellen irányuló erőszaktételnek minősült.²¹⁴ Még a halálra ítélt nő meg nem született gyermekét is megillette az élet joga, s az a szokás alakult ki, hogy elhalasztották a terhes asszonyok számkivetését vagy kivégzését.²¹⁵ A test esendőségé-

²¹² Acta Sanctorum, szerk.: B. Bollandus és G. Henschenius (Párizs-Róma, 1863-1940), Febr. 3., pp 307-8.; I. még Lukács 14:26.

²¹³ Analecta Bollandiana, 64. (1946), p. 15.

²¹⁴ „Infanticide”, Dictionnaire du théologie catholique, szerk.: A. Vacant és E. Mangenot (Párizs, 1910), vol. 8., col. 1717-26.; J. T. Noonan: The Morality of Abortion: Legal and Historical Perspectives (Cambridge, Mass., 1971), pp. 1-42.

²¹⁵ A nők számkivetésének elhalasztásáról az izlandi törvénykezésben I. H. Jacobsen: „Pregnancy and Childbirth in the Medieval North: A Topology of Sources and Preliminary Study”, Scandinavian Journal of History, 9. (1984), p. 100. és n. 30.; a terhes nők kivégzésének elhalasztásáról I. R. W. Bosch: „La Femme dans les Bays-Bas septentrionaux”, in: Recueils de la Société Jean Bodin, 12/2.

nek tett engedményként Szt. Pál engedélyezte ugyan a házasságot, és a gyermeknemzést nem tartotta a házasság legfőbb céljának (Pál levelei a Korinthusbeliekhez I. 7:9), a gyermekek nemzése azonban a házasság három céljának egyike (a bűn elhárítása és a társas együttlét mellett), és a házasságon belüli nemi érintkezés legfőbb igazolása. A meddőség nem jelentette azt, hogy a házasság semmissé nyilvánítható, a házassági szertartást azonban gyermeknemzési áldás kísérte,²¹⁶ és a kereszténység előtti rítusok keresztény változatai a termékenység biztosítására törekedtek. A prédikátorok megintették az agglégényeket, akik gazdasági megfontolásból tartózkodtak a nősüléstől (s azzal gyanúsították őket, hogy a házasság keretein kívül létesítenek nemi kapcsolatot), és figyelmeztették a nős férfiakat is, akik „Onan cselekedetét” utánozták (vagyis a coitus interruptust), vagy - további gyermekek nemzésétől félvén, akiket szegénységükben nem tudnának felnevelni - tartózkodtak a házastársi viszonytól.²¹⁷ Más szóval egyértelmű különbséget tettek azok között, akik az egyház keretein belül választották az önmegtartóztatást, illetve a világiak között. Az utóbbiakat arra buzdították, hogy házasodjanak és gyermekeket hozzanak létre. A 13. század második felétől a széles körben elterjedt vallásos irodalom mellett Arisztotelész elméletei is nagy népszerűségnek örvendtek, ideértve a gyermeknemzés természetes vágyáról és a családról mint alapvető társulásról vallott nézeteit. Ennek megfelelően Aquinói Tamás és mások úgy írták le a gyermeknemzési vágyat, mint amely a természetes ösztönből származó természeti törvényből ered.²¹⁸ A fiak sokaságát áldásnak tartották, és a prédikátorok evilági jutalom kilátásba helyezésével buzdították híveiket szüleik megbecsülésére: a földi javakkal egyenértékű - főleg fiú - utódokkal.²¹⁹

Gyakran olvasható a világi irodalom alkotásaiban, hogy a környezet ragaszkodik ahhoz, hogy a hűbérúr főhős megnősüljön és örököséről gondoskodjék, különben elhagyják.²²⁰ A 13. századi világi szerző, Novare-i Fülöp írja, hogy bár a világról való lemondás Isten szolgálatáért és az üdvözülés elnyeréséért a lélek spirituális nyeresége, a gyermek pedig a test spirituális nyeresége, mindazonáltal a gyermekek az öröm forrását jelentik szüleik számára, s ezt a szülők nem cserélnék el a világ minden kincséért sem. Az apa nevének viselésével a gyermekek megőrzik apjuk és elődeik emlékezetét.²²¹ A *Dives et pauper* (A gazdag és a szegény) címen ismert, a 15. század elejéről származó mű szerzője azt vallja, hogy aki utódokat hagy maga után, nem hal meg végérvényesen, mert tovább él nyomdokaiba lépő gyerme-

(Brüsszel, 1962), p. 343.; B. A. Hanawalt: „The Female Felon in 14. Century England”, in: *Women in Medieval Society*, szerk.: S. Mosher-Stuard (University Park, Penn., 1976), p. 136.; I. pl. *Acta Sanctorum*, Ápr. 1., p. 292.; G. Brucker (szerk. és ford.): *The Society of Renaissance Florence: A Documentary Study* (New York, 1971), p. 167.

²¹⁶ „Lectus benedictio”, „Lectulus benedictio”, Abbé V. Leroquais: *Les Pontificaux Manuscrits des bibliothèques de France* (Párizs, 1937), vol. I., p. 167.; vol. II., p. 162.

²¹⁷ Alvarus Pelagius: *De Planctu Ecclesiae* (Vence, 1560), bk. II., p. 84.; Konrad of Meigenberg: *Ökonomik*, szerk.: S. Krüger (Stuttgart, 1973, MGH Staatschriften, 111/5.), bk. I/2., ch. 2., pp. 67-9. L. még J. T. Noonan: *Contraception: A History of its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists* (Cambridge, Mass., 1965), ch. 5., pp. 212-35.

²¹⁸ Thomas Aquinas: *Summa Theologiae*, (London, 1966-74), Prima Secundae, q. 94., art. 2. (vol. 28., pp. 80-2.), ezenkívül Secunda Secundae, q. 152., art.2.(vol. 43., p. 74.); Aegidius Romanus: *De Regimine Principum* (Vence, 1505), bk. 2., pt. 1., ch. 7.

²¹⁹ *Speculum Laicorum*, szerk.: J. Welter (Párizs, 1914), pp. 86-7.

²²⁰ Marie de France: *Lais*, szerk.: A. Ewert (Oxford, 1965), pp. 35-48.; Geoffrey Chaucer: *The Canterbury Tales*, szerk.: W.W. Skeat (Oxford, 1947), *The Clerk's Tale*, pp. 335-6.

²²¹ Philip of Novare: *Les Quatre Ages de l'homme*, szerk.: M. de Fréville (Párizs, 1888), pp. 46-7.

keiben;²²² vagy ahogyan a 13. századi szerző írja: „Az apa utódaiban óhajtja megkettőzni önmagát”.²²³ Az egyik szerző, aki mélyen elítélte a magzatelhajtást elkövető nőt, azzal magyarázta e cselekedet tilalmát, hogy az gátolja az emberiség szaporodását.²²⁴ Úgy tűnik tehát, kulturális attitűdök is segítettek az utódok létrehozását célzó biológiai és érzelmi ösztöntörékvéseket, vagyis azt a belső kényszert, hogy az emberek gyermekeket hozzanak a világra politikai-dinasztikus vagy gazdasági okokból (a nemesek például örökösre vágytak, a parasztnak pedig további munkáskezekre volt szükségük), s ez egyáltalán nem volt összeegyeztethetetlen az érzelmeikkel.

A korabeli felfogásból eredően a világra jött gyermeket Isten a szülők megőrzésére bízta, tehát elsősorban nem tulajdona szüleinek (ellentétben a római gyakorlattal, mely szerint a gyermekek jogilag az apák tulajdonát képezték, s még életben maradásukról is az apák dönthettek a patria potestas, az apa korlátlan hatalma értelmében).²²⁵ A teológusok, prédikátorok és a didaktikus művek szerzői kiterjesztették a szülőknek a megőrzésre rájuk bízott gyermekek iránti kötelezettségeit: a szülőkre hárult gyermekeik eltartása, védelme, megfelelő nevelése, keresztény szellemű oktatása. Isten színe előtt felelősek voltak gyermekeikért.

A 12. század tanúja volt a Szűz Mária kultusz virágba szökkenésének: Máriában benne fogant meg Krisztus, ő szülte és nevelte. A szüzességet dicsőítő egyházi emberek világos különbséget tettek a természeti törvények áthágásával életet adó Szentanya és a természetes módon megfogant és gyermeket szülő asszonyok között. A társadalom szélesebb rétegeihez szóló művészeti ágakban és a prédikációkban azonban a Szentanyát az odaadó anya archetípusaként ábrázolták. Lefestették várandós állapotában, vagy amint fiát szoptatja, dédelgeti, játszik vele - minden anyának példaként állítva. A szentté váló, gyermeküket elhagyó és életüket isten szolgálatának áldozó nők szöges ellentétképpen a szentek életrajzában anyjuk dicsérete található, s ráadásul azoknak az asszonyoknak a dicsérete, akik férjhez mentek, gyermekeket szültek és neveltek, mielőtt elvonultak a világtól, és haláluk után boldoggá avatták őket. Szt. Pál szellemében, aki így szólt: „Mindazáltal megtartatik a gyermekszüléskor, ha megmaradnak a hitben és szeretetben és a szent életben mértékletességgel.” (Pál apostolnak Timótheushoz írt első levele, 2:15), a szerző nemcsak azért magasztalja ezeket az asszonyokat, mert gyermekeiket keresztény nevelésben részesítették, hanem mert maguk táplálták és odaadó szeretettel nevelték őket.²²⁶ Több szerzetesrend jogszokásgyűjteménye is tartalmazza azt a záradékot, mely engedélyezi a világtól elvonulni és szerzetesrendbe lépni szándékozó szülőknek, hogy gyermekeiket magukkal vigyék. Aquinói Tamás világosan leszögezi, hogy ez kötelessége a szerzetesi életet választó szülőknek, ha gyermekeik még kicsik és gyámolításra szorulnak.²²⁷

Herlihy megjegyezte, hogy a 14-15. században az Európa népességét pusztító pestisjárványt követően a családapák egyre erősödő belső készítés hatására arra törekedtek, hogy a lehető

²²² Dives et Pauper, szerk.: P. H. Barnum (EETS; London, 1976), vol.I. p. 328.

²²³ Bartholomaeus Anglicus: Liber de Proprietatibus Rerum (Strasburg, 1505), bk. 6., ch. 14. (= On the Properties of Things: John Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus (Oxford, 1975), p. 309.)

²²⁴ Thomas Chobham: Summa Confessorum, szerk. F Broomfield (Párizs, Löwen, 1963), p. 464.

²²⁵ M. Belmont: „Levana ou comment ‘elever’ les enfants”, Annales, ESC, 28. (1973), pp. 77-89.

²²⁶ Acta Sanctorum, Ápr. 1., p. 455.; Ápr. 2. p. 142.; Márc. 2. p. 181.; Analecta Bollandiana, 14. (1895), p. 175.; PL vol. 185., col. 227.

²²⁷ Thomas Aquinas: Summa Theologiae, Secunda Secundae, q. 187., art. 6. (vol. 47., p. 250.), és még J. Boswell: „Expositio and Oblatio: The Abandonment of Children and the Ancient and Medieval Family”, American Historical Review, 89. (1984), p. 22., n. 29.

legjobban gondoskodjanak el feleségükről és gyermekeikről, hogy elárasszák őket szeretetükkel és védelmezzék őket. Ebben az időszakban Józsefet - Mária és a gyermek Jézus védelmezőjét - az ideális apa megtestesítőjeként emlegették. Fontos kiemelnünk, hogy a 12-13. századi népességnövekedés korszakában is hangsúlyozták, hogy a szülőknek kötelessége a rájuk bízott utódok felnevelése, védelmezése és tanítása, és nagy figyelmet fordítottak a férj szerepére is: feleségének, gyermekei anyjának a védelmezője.²²⁸

Vegyük most szemügyre a korszak gyermekképét. Miképpen a középkori kultúra ambivalenciával viseltetett a gyermeknemzés iránt, úgy a gyermekről is két egymással ellentétes képet alakított ki, melyeket némi leegyszerűsítéssel negatív és pozitív megközelítésként határozhatunk meg. Mint a gyermeknemzéssel kapcsolatos különböző attitűdök, ezek is egyaránt tükröznek tudatos és tudattalan érzelmi ambivalenciát. A negatív kép körvonalazásakor a virágzó középkor szerzői Szt. Ágostontól, Hippo püspökétől kaptak elfogult ösztönzést. Tőle vették át azt a nézetet, hogy a csecsemő - szülei nemi aktusának gyümölcseként - bűnben születik, s ezt az eredendő bűn és a bűnbeesés óta a testi vágy jelzi; és Ágostontól származik az a nézet is, hogy minden megszülető gyermek megörökli Ádám és Éva bűnét. Ágoston nemcsak olyan korszakként érzékelt a gyermekkort, melyben még csupán szunnyad az értelem és felfogóképesség, hanem a bűnben született csecsemő leírásakor annak ösztöneit is hangsúlyozta: követelőzés, féltékenység, düh, erőszak (az elmélet síkján ez a szemlélet Freud felfogását idézi a gyermekkori szexualitásról); s teljesen elutasította a jó és ártatlan gyermekről alkotott képet. „A kisgyermeknek a teste ártatlan, nem a lelke” - Ágoston így értelmezte Krisztus szavait a gyermeki ártatlanságról.²²⁹ Az ösztönökről a középkori szerzők a magatehetetlenségre, az értelem hiányára és a bűnben született csecsemő szánandóságára tették a hangsúlyt. Ez a kiindulópontja az emberi létkörülményeket borúsán szemlélő irodalmi műveknek, melyekben a gyermekkor ábrázolása teljes összhangban van a szomorúsággal, hiábavalósággal, bűnösséggel és az emberi lét általános nyomorúságával a földi siralomvölgy minden színterén. E szemléletmód szélsőséges megnyilvánulása III. Ince pápa *De contemptu mundi* (A világ megvetése) címen ismert műve. A fogamzásról, szülésről és a kisgyermekkorról írván megjegyzi, hogy az ember - az állatokhoz hasonlóan - a négy elem legalacsonyabb rendű fajtájából születik: a föld porából. Ha valaki azzal érvelne, hogy csak az első ember született a föld porából, míg a többiek magból, igaza lenne - írja a szerző. Az első ember szűz talajból kelt életre, a többi pedig szennyezett magból. Az ember bűnben és romlottságban fogant, s nem csak egyetlen bűnben és romlottságban, hanem sokban: a magáéban és másokéban. Mindenki számára ismeretes, hogy nincs testi érintkezés a házasságban nemi gerjedelem nélkül, testi vágy nélkül, a vágy förtelmes undora nélkül. Mindez megrontja, eltorzítja és bemocskolja a magot, melyből az ember életre kel. S a testbe áradó lélek a bűn tisztátalanságával és erkölcstelenségével szennyeződik, s a jó és természetes erőket elpusztítják a bűn ellentétes erői. Ráadásul az anyaméhben a magzatot az anya havibajos vére táplálja, mely a terhesség ideje alatt nem szívárog, s így összehasonlíthatatlanul tisztátalanabb. Az ember mezítelenül és sívalkodva jön e világra. Vannak, akik születésükkor olyan formátlanok és torzak, hogy jobb lett volna, ha soha nem hagyják el az anyaméhet, és a többi ember soha nem látja meg őket. De miért kell ezt ilyen hosszan taglalni? Minden ember értelem nélkül, a beszéd képessége nélkül és kiváló tulaj-

²²⁸ D. Herlihy: *Medieval Households* (London, 1985), pp. 117., 127-9.; arra példa, hogy a férj feleségének - gyermekei anyjának - védelmezője I. Bartholomaeus Anglicus, op. cit., bk. 6., ch. 15.

²²⁹ *Sancti Augustini Confessionum Libri XIII*, szerk.: L. Verheijen (Corpus Christianorum Series Latina; Turnhout, 1981), vol. 27., p. 6.; *Sancti Augustini de Civitate Dei* (Corpus Christianorum, Series Latina; Turnhout, 1955), vol. 48. bk. 22., ch. 24.

donságok nélkül születik. Szánalmasak, gyengék és ostobák - alig különböznek az állatoktól. Sőt némely vonatkozásban az állatoknál alacsonyabb rendűek, mert az állatok közvetlenül születésük után már megállnak a lábukon, mi pedig nemcsak hogy állni nem tudunk egyedül, de még mászni sem.²³⁰ Úgy tűnik, szónoki hevületében a szerző még az ilyen típusú irodalmi művekben megszokott stílust is túlszárnyalja.

Más szerzők alkotásaiban a csecsemő bűnösségének gondolata csupán utalásszerű, a hangsúly inkább a hiányosságokra tevődik: a csecsemő képtelen arra, hogy teste fölött uralkodjék, gondolkodása és érzékelése hiányos, jó cselekedetekre sem képes. E szerzők Arisztotelész nézeteit visszhangozták, aki a korai gyermekkor szintén nem a bűn, hanem a hiányosságok és fogyatékoságok korszakának tekintette. Arisztotelész szerint a gyermekből hiányzik a választás képessége, mely a gondolkodó lények megkülönböztető jegye; teljesen belefeledkezik az érzéki kielégülésbe, s mivel nemes cselekedetre képtelen, nem lehet boldog. A gyermekkor az emberi lét legalsó szintje.²³¹

Ennek tudatában a középkori szerzők, mikor egy kivételes gyermeket - jövendő szentet - írtak le, általában átugrották ezt a szakaszt. Így a „fiú-öregember” (puer senex) toposza (egy irodalmi műfaj visszatérő motívuma) az egyik legelterjedtebb a szentek életrajzában. A jövendő szent (férfi vagy nő) kisgyermekként engedélyt kér, hogy böjti napokon böjtölhessen (Szent Miklós, a szentként tisztelt gyermek archetípusa, beleegyezett abba, hogy pénteki és szerdai napokon csak egyszer szopjon!), már a bölcsőben keresztbe teszi karját, összekulcsolja kezét, térdel és a mennyország felé függeszti tekintetét, mintha imádkozna, holott még nem ismeri az ima szavait, őrizkedik kortársai rosszalkodásától és játszadozásától, jótékony adományokat juttat a szegényeknek, és mindenekfölött komoly és megfontolt, mint egy öregember.

„Attól az órától kezdve a kislány öregedni kezdett. Jósága és viselkedése csodás érettségről vallott. Cselekedetei nem a gyermek cselekedetei voltak, nem is az ifjú nő cselekedetei, hanem teljességgel a tiszteletre méltó öregkor szellemében fogantak...”,

írja az egyik szerző egy hatéves kislányról.²³² E. R. Curtius több nép irodalmában vizsgálta a „fiú-öregember” motívum szerepét,²³³ és olybá tűnik, hogy míg az ókori irodalmakban és a különböző vallások mítoszaiban a „fiú-öregember” motívum az ifjúság frissességét és magával ragadó báját elegyíti az öregkor érett bölcsességével, a szentek élettörténetében megrajzolt „fiú-öregember” - évei számától eltekintve - minden vonatkozásban öreg. A

²³⁰ Innocentius III: De Contemptu Mundi, PL vol. 200., col. 203-7.; Bernard Gordon, a De Conservatione Vitae Humanae (Lipce, 1570) c. orvosi és didaktikus mű szerzője, hasonló, ám mérsékeltebb szellemben írt (l. pp. 7-10.); l. még G. R. Owst: Literature and Pulpit in Medieval England (Oxford, 1961), pp. 533-4.

²³¹ Aristotle: Nicomachean Ethics, in: The Basic Works of Aristotle, szerk.: R. McKeon (New York, 1968), bk. 3., ch. 2., pp. 967-8. és ch. 11., pp. 983-4. A 12. században William of Conches (egy tévesen Honoriusnak tulajdonított műben) Arisztotelész nyomdokain haladva azt írja, hogy a gyermekkor első éveiben az emberi teremtményből hiányzik a logika és az értelem, melyek az emberi lélek legkiválóbb sajátosságai. „Honorius Augustodunens”, De Philosophia Mundi, PL vol. 172., bk. 6., ch. 18., col. 91.; l. még Bernard Gordon, op. cit., pp. 1-3.; Vincent of Beauvais: Speculum Quadruplex: Speculum Naturale (Douai, 1624), col. 2350-1.

²³² Acta Sanctorum, Ápr. 3., p. 870.; l. még Márc. 3., p. 506.; Márc. 2., pp. 36., 471.; Analecta Bollandiana, 9. (1890), p. 283.; Szent Miklós gyermekkoráról l. Mirk's Festial: A Collection of Homilies, szerk.: T. Erbe (EETS; London, 1905), p. 12.

²³³ E. R. Curtius: European Literature and the Latin Middle Ages, ford.: W. R. Trask (New York, 1952), pp. 98-105.

toposzok, egy meghatározott irodalmi műfaj kliséi, bizonyos magatartásformákra is fényt derítenek, így azok magatartásformáira is, akik gyermekeket neveltek. Ezek az emberek kétségkívül nem értették meg a kisgyermeket, s az is lehetséges, hogy megriadtak a gyermeki ösztönvilágtól. Nem minősítették ugyan bűnösnek a gyermekeket, de elhatárolódtak tőlük, és kimondatlanul elutasították őket.

Az erőteljesebb elutasítás és a nyílt elítélés teljesen nyilvánvaló a nagyobb gyermekekkel, főleg a serdülőkkel szembeni magatartásformákban. A születésekor testileg-lelkileg tökéletlen emberi lény a természeti törvényeknek megfelelően fizikailag és intellektuálisan növekszik és fejlődik, s ezzel együtt erősödik hajlama a rosszra;²³⁴ más szóval napnál világosabb, hogy inkább ösztönei irányítják, mintsem bontakozó értelme. E bűnre való hajlam hétéves korban kezdődik és a serdülőkorban éri el csúcspontját. A serdülőket (14 éves kortól kezdődően) nyíltan elmarasztalják léhaságuk és pökhendiségük miatt, s mert nem hajlandók elfogadni az idősebbek és rangban felettük állók tekintélyét; mert nem tisztelik szüleiket, ám szeretnek táncolni és bohóckodni; s nem veszik komolyan a papok által közvetített isteni igét; fékteleznek és tobzódik bennük a testi vágy. A szentek életrajza az ettől eltérő kivételt jámbor, istenfélő és szorgos diákként írja le, s mindenekfölött tündöklő példaként - szemérmessége, gondolatai, beszéde és cselekedetei alapján. S eme rendkívüli ifjú jellemzése kapcsán a szerző mélyen elítéli a többi serdülő kifogásolható viselkedését. A prédikátorok és a didaktikus irodalmi művek szerzői közül sokan ugyanilyen szellemben írtak az ifjúságról.²³⁵ A szerzők a bűnre való hajlamra hivatkoznak - vagy a bontakozó értelemmel dacoló ösztönök megfékezésének hiányára -, mikor szigorú és rideg nevelési módszereket követelnek a fiatal fiúk számára. A fiatalságot illető megjegyzéseik olykor valódi rosszindulatot tükröznek, mintha saját önteltségüket, kapzsiságukat és kéjvágyukat vetítették volna a náluk fiatalabbakra, s ez gyakran büntudatot váltott ki belőlük.

Minden történész, aki a középkori gyermekségről kialakított negatív képet taglalja, megemlíti, hogy erre a képre erőteljesen hatottak Szent Ágoston nézetei. Azonban szinte semmilyen formában nem utalnak Ágoston gyermekségfelfogásának arra az aspektusára, mely a pozitív képet hangsúlyozza, s amely összekötő kapocs lehetne a két kép között. Szent Ágoston szerint a gyermek ugyan bűnben születik és cselekedeteit ösztönei vezérlik, megkeresztelése után azonban ártatlanabb a nála idősebeknél. Ágoston hosszan időzik a szoptatási időszaknál (a sajátjánál a neki elmesélt történetek alapján, és másokénál megfigyelései alapján), majd az iskoláskor leírása következik. Ágostont sokszor megverték. Az ütések fájdalmat és szenvedést okoztak neki, örökös rettegésben tartották. Istenhez fohászkodott, hogy tanítói ritkábban használják a vesszőt, ám szülei és az otthonában élő felnőttek jól elszórakoztak az ő szenvedésein és kigúnyolásán. Amikor társaival játszott, azok a felnőttek büntették meg őket, akik maguk is szívesen játszottak. A felnőttek játékait azonban „üzlet”-nek nevezik (negotia), és ezeket mindenki elismeri. Ha egy gyermek labdázik - ártatlan foglalatosság a felnőttek torz

²³⁴ Hildegard of Bingen: *Causae et Curae*, szerk.: P. Kaiser (Lipcse, 1903), p. 45.; Thomas Aquinas: *In Quattuor Libros Sententiarum Magistri Petri Lombardi* (Parma, 1856), vol. 2., 20., q. 2., pp. 464-5.; Argidius Romanus: *De Regimine Principum*, bk. 2., pt. 2., ch. 4., 14.; „cum paululum de septennio exierunt, tunc amplius se commaculant pravis operibus, quia plus noverunt cigitare de malo”, *Acta Sanctorum*, Jún. 4., p. 525.

²³⁵ Az ifjú sihederek bűneiről I. *The Life of Ailred of Rievaulx* by Walter Daniel, szerk. és ford.: M. Powicke (Nelson; London, 1950), pp. 2., 17.; Vincent of Beauvais: *De Eruditione Filiorum Nobiliorum*, szerk.: A Steiner (Medieval Academy of America, 32.; Cambridge, Mass., 1938), pp. 6., 7., 134.; *Acta Sanctorum*, Máj. 4., p. 617; Jan. 1., p. 553.; *Analecta Bollandiana*, 30. (1912), p. 55.; Philip of Novare, op. cit., p. 102.

és veszélyes játékaihoz képest -, könyörtelenül megbüntetik. Ha a labdajáték vétke miatt a gyermeket megverő tanító fölött egyik kollégája valamely kisszerű akadémikus szóváltásban győzelmet aratna, az illető tanár sokkal dühödtebben és komiszabban reagálna, mint az a gyermek, akit játék közben egy társa legyőzött.²³⁶ A vétkező gyermek (akit jogosan vertek meg), nemcsak hogy nem rosszabb a felnőtténél, hanem egyenesen jobb nála.

Akik azonban a középkor derekán pozitív képet rajzoltak a gyermekekről, nem csak kizárólag Szent Ágoston szavaira hagyatkozhattak. Krisztust idézték, Máté tolmácsolásában:

„És monda: Bizony mondom néktek, ha meg nem tértek és olyanok nem lesztek mint a kis gyermekek, semmiképen nem mentek be a mennyeknek országába. A ki azért megalázza magát, mint ez a kis gyermek, az a nagyobb a mennyeknek országában. És a ki egy ilyen kis gyermeket befogad az én nevemben, engem fogad be.”

(Máté, 18:3-5., ford. Károli Gáspár)

Szó szerint értelmezve²³⁷ a gyermekkor a tisztaság, ártatlanság és hit kora. A gyermekkor második szakaszának (pueritia) fejtegetése kapcsán Bartholomaeus Anglicus - Sevillai Izidor nyomán - azt állítja, hogy a „puer” (fiú) a „puritas” szóból származik, és a lány - „puella” - a „pupilla”, szembogár szóból, mert a fiúk és leányok olyan tiszták, mint a szem pupillája.²³⁸ Egy másik szerző pedig ezt írja: „A gyermekek tiszták, mint az angyalok.” Isten szemében örvendetes, ha fiatalok szolgálják őt, mert lelkük kedvesebb, mint a felnőtteké. A fiatalok a legkitünőbb lisztet ajánlják Istennek, az öregek pedig - korpát.²³⁹ A gyermekkor tisztasága és szépsége elenyészik; a felnőttkor velejárója a veszteség: az ártatlanság és az ehhez társuló derű elvesztése.²⁴⁰ Hitének teljessége, a pompás dolgokra való rácsodálkozás képessége és ártatlansága révén a gyermek kiváltsága, hogy olykor lényegi igazságot tár fel, mely a felnőtt számára rejtve marad.²⁴¹ Ebben a felfogásban a középkori szerzők a 19. századi romantikusokhoz hasonlatosak, akik intuícioról és a gyermek spontán reagálásáról beszélnek, melynek köszönhetően a gyermek megérti azt, ami a társadalmi konvenciók béklyójába szorított felnőtt számára nem tárul fel. E szentség további bizonyítéka a gyermekeknek az ember szentségébe vetett perzselő hite.²⁴² A prédikátorok és a szentek életrajzírói szerint egyik-másik szent módfelett élvezte a gyermekek társaságát, mert a gyermeki tisztaság és ártatlanság a sajátjukéra emlékeztette őket, s ezek a szentek felnőttként is megőrizték gyermeki tulajdonságaikat. S e tulajdonságaik miatt különösképpen szerették őket a gyermekek, mert erősen vonzódtak

²³⁶ De Civitate Dei, vol. 2., bk. 22., ch. 22., p. 844.; Confessiones, pp. 8-9.

²³⁷ L. még Máté 11:25: „Abban az időben szólván Jézus, monda: Hálákat adok néked, Atyám, mennyeknek és földnek Ura, hogy elrejtetted ezeket a bölcsék és az értelmesek elől, és a kisdedeknek megjelentetted.”; Máté 19:14: „Jézus pedig monda: Hagyjatok békét e kis gyermekeknek, és ne tiltsátok meg nekik, hogy hozzám jöjjenek: mert ilyeneké a mennyeknek országa.”; Zsoltárok könyve 8:3: „A csecsemők és csecseszopók szájával erősítetted meg hatalmadat.”

²³⁸ Bartholomaeus Anglicus: Liber de Proprietatibus Rerum, bk. 6., ch. 5.(= John Trevisa's Translation, pp. 300-1.)

²³⁹ John Bromyard: Summa Praedicatorum (Antwerpen, 1614), p. 5.

²⁴⁰ „male talis innocentia perditur et ad senioem aetatem provehitur”, Acta Sanctorum, Szept. 3., p. 645.; l. még Hildegard of Bingen: Liber Divinorum Simplicis Hominis, PL vol. 189., col. 836-7.

²⁴¹ Acta Sanctorum, Márc. 3., p. 193.; Febr. 1., p. 260.

²⁴² ibid., Jan. 1., p. 639.

hozzájuk.²⁴³ A gyermek imájának ereje nagyobb, mint a felnőtté.²⁴⁴ A gyermekből hiányzik a gonoszság, és képtelen haragot táplálni. Ha valaki megüt egy gyermeket, majd egy szép virágszálat vagy piros almát nyújt oda neki, a gyermek elfelejti, mi történt vele, kitárt karokkal odaszalad, hogy megcsókolja az illetőt és a kedvében járjon neki.²⁴⁵ A gyermek adakozóbb, mint a felnőtt, nagylelkűen megosztja kenyerét társaival, kutyájával, macskájával és - gyermeki ártatlanságában - még a kis Jézussal is.²⁴⁶

A 12. században a Szentanya kultuszával együtt gyermek Jézus kultusza is virágkorát élte. Krisztust embergyermekként ábrázolták: kicsiny, gyenge, nevet és sír, almát majszol, melyet édesanyja adott neki, ártatlan és tiszta - a gyermek archetípusa. Clairvaux-i Bernard egyik prédikációjában, mint Jean Gerson is mintegy két évszázaddal később, felszólította a hívőket, hogy adják szívüket e gyermeknek, hogy higgyenek benne és imádják őt, hogy ők maguk is újra olyan ártatlanok és tiszták lehessenek, mint a kisgyermek.²⁴⁷ A gyermek Jézust képzőművészeti alkotások és prédikációk örökítették meg, szerzetesek és apácák, szentek és misztikusok állítják, hogy látomásaikban megjelent nekik.²⁴⁸ A 13. századi templomokban feltűnt a kis szobrokkal ékesített „karácsonyi jászol”: a betlehemi jászolban a gyermek Jézus fekszik a szalmán, mellette az ökör és a szamár. Sőt előfordult, hogy nem csak a kisgyermeket ábrázolták a tisztaság és ártatlanság szimbólumaként és Krisztus megtestesítőjeként. A szentek életrajzának egyik történetében Krisztus csinos arcú és elegáns fiatalember képében jelenik meg, egy majdani szent nőt védelmez, akit nővére üldöz; s Jézus nemcsak hogy megdorgálja a nővért, hanem meg is üti!²⁴⁹ A népszerű vallásos irodalom Máriát gyermekként ábrázolja: kicsiny lány, aki segítség nélkül - mint egy felnőtt - kapaszkodik fel a lépcsőkön a jeruzsálemi szentélybe. A Szűz Mária történetek hatására a gyermekek olykor azt képzelték, hogy látomásaikban Mária jelent meg nekik: alakja a gyermeké, de viselkedése és beszéde az asszonyé.²⁵⁰ A egyik prédikátor szerint az Sátán könnyen a bujaság bűnére csábítja a fiatalokat, kiket súlyosabb bűnök még nem mocskoltak be, s romlatlan szívük még tiszta és jámbor. Könnyen rábíráthatók arra is, hogy imádkozzanak és bőjtöljenek, s az idősebbeknél

²⁴³ *ibid.*, Márc. 1., pp. 553., 574.; *Magna Vita Sancti Hugonis*, szerk. és ford.: D. Douie és Dom. H. Farmer (Nelson Series; London, 1961), vol. I., p. 129.; *Mirk's Festial*, pp. 11-12.

²⁴⁴ Egy normandiai apát említi levelében a 12. század elején; idézi G. G. Coulton: *Life in the Middle Ages* (Cambridge, 1967), pt. 2., p. 21.

²⁴⁵ Idézve *ibid.*, p. 26.; G. R. Owst, *op. cit.*, p. 34.

²⁴⁶ Leírások arról, hogy a gyermek nem neheztel, hosszan nem táplál haragot, ami a szívében, az a száján, és mentes a testi vágytól, találhatók St. Columba írásaiban már a 7. században, és másutt is. Lásd P. Riché: *Education et culture dans l'Occident barbare*, VI, VIII siècles (Párizs, 1962), p. 505.

²⁴⁷ Bernard of Clairvaux: *In Conversione S. Pauli Sermo II*, PL vol. 183., col. 365.; Jean Gerson: *De Parvulis ad Christum Trahendis*, in: (*Euvres complètes*, szerk.: Mgr P. Glorieux, vol. 9. (Párizs, 1973), p. 669. L. még pp. 670-1.

²⁴⁸ *Inter alia*: *Acta Sanctorum*, Márc. 2., p. 57.; *Das Leben des Seligen Heinrich Seuse* (Düsseldorf, 1966), p. 75.; *Mirk's Festial*, pp. 21-5. A Szentanya és a Gyermek vízióját látta álmában Salimba ferences rendi szerzetes, mikor elidegenedése apjától megerősítette szerzetesrendbe való belépési szándékát: *Salimbene de Adam, Chronica*, szerk.: G. Scalia (Bari, 1966), p. 56.

²⁴⁹ *Acta Sanctorum*, Ápr. 2., p. 168.

²⁵⁰ W. A. Christian: *Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain* (Princeton, 1981), pp. 116-25.; *Jacobi De Voragine Legenda Aurea*, szerk.: T. Grasse (Lipscse, 1850), ch. 131, p. 588.

kevésbé hajlanak a kapzsiságra, büszkeségre és mohóságra.²⁵¹ Aegidius Romanus felsorolja a fiatalokra, illetve az idősebbekre jellemző jó és rossz tulajdonságokat, kialakulásukat élettani és lélektani okokkal magyarázva. Arra buzdítja az uralkodókat - kézikönyvét is nekik ajánlja -, hogy tegyék sajátjukká a fiatalok jó tulajdonságait, mint például a bátorságot, a reményt, a hitet és a könyörületességet.²⁵²

Mivel az ártatlanságot és tisztaságot a kisgyermekkel társították, a művészek a Mennyországba szálló lelket kisgyermek képében festették meg,²⁵³ és a misztikusok az anya-gyermek kapcsolatot idézve írták le a hívő lelkének Istennel való kapcsolatát.²⁵⁴

A vallásos irodalom, a drámák és a képzőművészet egyik visszatérő motívuma „az ártatlanok lemészárlása” Heródes király parancsára („... megölete Betlehemben és annak egész környékén minden gyermeket, két esztendőstől és azon alól...” Máté, 2:16, ford. Károli Gáspár). A katonák kitépik a gyermekeket anyjuk oltalmazó karjából, és kegyetlenül legyilkolják őket. E mészárlás megjelenítése különösen iszonyatos, mert az áldozatok minden teremtmények legártatlanabbjai.²⁵⁵ E leírás sugallatára és ennek szellemében, mikor egy krónikaíró a maguk teljességében akarta szemléltetni olvasóinak a franciaországi százéves háborúban elkövetett borzalmakat, akkor két-három éves gyermekekről írt, akik szüleik halála után kenyerért könyörögtek, csecsemőről, aki továbbra is szopott halott anyja emlőjéből, az anyáról, aki, hogy melegítse, kebléhez szorította halott kisbabáját.²⁵⁶

A középkori művek némely szerzője Arisztotelész mellett Galenoszra is hivatkozott, aki azt állította, hogy a gyermek természeténél fogva jó, és nem „javítani” kell, hanem csak védeni a rossz befolyás ellen: ne halljon és ne olvasson olyat, ami erkölcstelen, ne legyen szemtanúja szeméremsértő viselkedésnek, ne lásson meztelen felnőtteket.²⁵⁷ Arisztotelészt idézve a szerzők némiképp elsiklottak a gyermekek éretlenségéről szóló kitételek fölött, vagy afölött, hogy a gyermekkor az emberi lét legalacsonyabb szintű szakasza, s azt a nézetét emelték ki, hogy a gyermekek hajlanak arra, megszeressék gondozóikat, illetve készséggel elfogadják a fegyelmi korlátokat.²⁵⁸

A *Le roman de la rose* című 13. századi költeményben az ifjúságot (*joinece*) egy nem egészen tizenkét éves leány képviseli. Mit sem tud a világban oly mindennapos romlottságról és álnokságról. Jámbor lélek, mindennemű képmutatás hiányzik belőle. Napjait ártatlan játékkal múlatja egy vele egykorú fiúval. Kölcsonös szerelmükben nyoma sincs a bűnös váagnak és

²⁵¹ Berthold of Regensburg, op. cit., vol. I., pp. 411-12., 480; vol. II., p. 139.

²⁵² Aegidius Romanus: *De Regimine Principum*, bk. 1., pt. 4., ch. 1-4.

²⁵³ Lásd I. H. Forsyth: „Children in early Medieval Art: Ninth through Twelfth Centuries”, *Journal of Psychohistory*, 4. (1976-7), pp. 56-7.

²⁵⁴ *Das Leben des Seligen Heinrich Seuse*, p. 67.

²⁵⁵ *Mirk's Festial*, pp. 29., 35., 36.; *The Chester Plays*, szerk.: H. Deimling (EETS; London, 1893), pt. 1., pp. 186-205; „Az ártatlanok lemészárlása” a művészetben I. F. Bonney: „*Enfance divine et enfance humaine*”, in: *L'Enfant au Moyen Age: Littérature et civilisation* (Senefiance, 9., Párizs, 1980), pp. 9-23. Egy példa az e tárgyról szóló prédikációra F. Berier: „*L'Humaniste, le pretre et l'enfant mort: Le Sermon de Sanctis Innocentibus de Nicolas de Clamanges*”, *ibid.*, pp. 125-38.

²⁵⁶ Idézi K. Fowler: *The Hundred Years War* (London, 1971), p. 22.

²⁵⁷ L. Demaitre: „The Idea of Childhood and Childcare in Medical Writings of the Middle Ages”, *Journal of Psychohistory*, 4. (1977), p. 481. és nn. 114-15.

²⁵⁸ Aristotle: *Nicomachean Ethics*, bk. 10., ch. 9., p. 1110.

szégyenérzetnek, olyan, mint egy gerlepár turbékolása.²⁵⁹ Trisztán románcának különféle változataiban a gyermek, Trisztán unokaöccse, szövetségese a szerelmeseknek, kiknek szerelme bűnnel szennyezett. A fiúcska jelenléte a szerelmi viszonyt ártatlanabb és tisztább kapcsolattá nemesíti, segíti bűnük vezeklését.²⁶⁰

A gyermeki ártatlanságba vetett hit rituális kifejezését és ennek engesztelő erejét tükrözi az a szokás, hogy a vallási körmenetek élén helyet kaptak a gyermekek is. A norwichi szűcsök céhének alapszabálya például kimondta, hogy „a vallási körmenetben a gyertyát egy ártatlan gyermek vigye”.²⁶¹ S a gyermeket elsősorban azért tekintik ártatlannak, mert egyrészt mit sem sejt a nemi vágyról, másrészt mert nincs tudomása a halál mibenlétéről. „Milyen nagyszerű öröm a kisgyermek tudatlansága! Védi őket a testi gerjedelem hiánya, övék az angyalok gondtalansága”²⁶² - írja Nogent-i Gilbert a pubertáskoron még innen lévő és mezítelenségük miatt szégyent még nem érző gyermekekről. A 14. századi angol prédikátor, John Bromyard ártatlan gyermekekről ír, akik még képtelenek felfogni a halál jelentőségét, s akik önfelédten játszadoznak az apjuk vagy anyjuk holttestét takaró selyemleppellel.²⁶³ Számos 19. századi irodalmi műben is megtalálható az a felfogás, hogy Thanatosznak és Erósznak nincs helye a gyermek kozmogóniájában. Akkor ér véget a gyermekkori paradicsomi állapota, amikor a gyermek tudatára ébred a halál és a szexualitás súlyos valóságának.²⁶⁴ Az ártatlanság, a hit és a tiszta szeretet rendeltetése nem más, mint hogy semmivé váljon a gyermekkori elmúltával - ahogyan Dante írja az Isteni színjátékban:

„Ártatlansággal s hittel csak az első
gyermekkor áldott: s előbb megromolnak,
mint a szakáll az arcra szőrlepett szó.
Aki, gügyögve böjtöl még ma: holnap
zabálni fog már, ha megoldva nyelve,
bármit és bármely szakában a holdnak:
s aki gügyögve anyját hön ölelte
s hallgatott rá: most hibátlan beszélve
csak azt szeretné, ha sírban heverne.”²⁶⁵

(Ford.: Babits Mihály)

Nem kétséges, hogy a középkor gyermekségszemlélete pozitív vagy negatív volt-e, a gyermekkort azonban a középkorban az emberi lét jól elhatárolt szakaszaként érzékelték, melynek sajátos tulajdonságai, jellemző vonásai vannak. Mint ismeretes, könnyebb számbavenni az

²⁵⁹ Guillaume de Lorris et Jean de Meun: *Le Roman de la Rose*, szerk: F. Lecoy (Párizs, 1968), vol. I., pp. 39-40., II. 1259-76.

²⁶⁰ D. Buschinger: „L'Enfant dans les romans de Tristan en France et en Allemagne”, in: *L'Enfant au Moyen Age: Littérature et civilisation* (Senafiance, 9.; Párizs, 1980), pp. 262-5.

²⁶¹ *English Gilds*, szerk.: T. Smith (EETS; London, 1870), p. 30.; a gyermekek helye a vallási körmenetekben a 15. századi Spanyolországban l. W. A. Christian, op. cit., pp. 217-18.

²⁶² „Felix etiam ignorantia parvulorum quia dum impassibilitatis moenibus circumdatur, angelica securitate laetatur”, Gilbert of Nogent: *Tractatus de Incarnatione contra Judaeos*, PL vol. 156., col. 497.

²⁶³ John Bromyard, op. cit., p. 338.

²⁶⁴ Lásd R. Kuhn: *Corruption in Paradise: The Child in Western Literature* (London, 1982), ch. 3.

²⁶⁵ Dante: *Isteni színjáték* (*The Divine Comedy*, ford.: L. Binyon, New York, 1947), Paradicsom, 27. ének

írastudó - az írásban magukat kifejezni képes - emberek felfogását, nevelési teóriáit, képzetait és vélekedéseit, mint azt latolgatni, ezek az emberek milyen mértékben hatottak a valóságra, vagy milyen mértékben tükrözték a valóságot - főleg azért, mert a középkori kultúrában a gyermekekről alkotott elméleteket és a gyermekekkel szembeni magatartásformákat ambivalencia jellemezte. A következő fejezetekben megkíséreljük feltárni, hogy a gyermeknemzéssel és a különböző gyermekképekkel kapcsolatos különféle attitűdök, valamint a szülőknek szánt egyházi szertartások milyen mértékben tükrözték vagy formálták a valóságot: a gyermek utáni vágy, a gyermekek iránti attitűd, a gyermekekbe befektetett anyagi és érzelmi tőke, és annak módja, ahogyan a társadalom különböző rétegei nevelték-tanították gyermekeiket. Ne feledjük, hogy egyazon társadalmi osztályon belül is a szülők gyermekekkel szembeni magatartásformái - személyiségük különbözőségéből adódóan - lényegesen eltértek egymástól, s - környezetük és annak értékei által meghatározott korlátokon belül - ez is befolyásolta gyermekeikkel való bánásmódjukat. A társadalomtörténész kísérletet tesz arra, hogy leírja az elfogadott normákat, egy adott kor adott társadalmában az emberek jellemző és közös sajátosságait. Semmi kétség: a gyermekek ugyanabban a korszakban vagy társadalmi osztályban szüleik egyéni különbözőségei következtében más és más gyermekkor részesei voltak - akárcsak napjainkban. Mivel a gyermekkor leírása a forrásirodalomban általában egy felnőtt ember tapasztalatain alapszik, egy adott - szinte mindig felsőbb osztálybeli - személy gyermekkorának viszonylag részletgazdag leírása körültekintő elemzést és mérlegelést igényel, hogy megfelelően értékeljük a szülők gyermekeik iránti attitűdjét és az adott társadalmi osztályra jellemző gyermekkori tapasztalatokat. S amikor az attitűdök valóságra tett hatását kísérleljük meg felmérni, azt se feledjük, hogy az attitűdök és a tényleges viselkedés közötti kauzális kapcsolat komplex és semmiképpen sem direkt.²⁶⁶

²⁶⁶ Lásd Fishbein és I. Ajzen: *Belief, Attitude, Intention and Behavior* (Reading, Mass., 1975), ch. 1., pp. 1.18.; ch. 7., pp. 288-330.

SHULAMITH SHAHAR

GYERMEK SZÜLETIK

A 12. századtól kezdve a Szentanya és a Gyermek kultuszának fellendülésével bizonyos képek általánosan ismertté váltak: Mária, előrehaladott állapotban, és Szent Erzsébet, aki Keresztelő Szent Jánost hordja a szíve alatt; Mária közvetlenül a szülés után; Mária és Erzsébet, karjukban gyermekeikkel, mosolyt sugározva rájuk. A népszerű irodalmi és drámai művek, de leginkább a festmények és szobrok révén ezek a szentanyai archetípusok a társadalom valamennyi rétege számára közismertté váltak. Ugyanakkor mindenki tudta, hogy a szülés veszélyes, mind az anyának, mind a gyermeknek. A középkori orvosi művek szerzői tisztában voltak a szülés nehézségeivel és kockázatával, írásaikban foglalkoztak ezekkel. A leszármazottakat szüleik tiszteletére buzdító prédikátorok is utaltak azokra kínokra és veszélyekre, melyek a terhesség és a szülés során az anyára leselkedtek.²⁶⁷ A szüzességet magasztaló és az ifjú leányokat a házasság és a gyermeknevelés megpróbáltatásaitól aggályosan intő szerzők hosszan ecsetelték a fogamzás tisztátalanságát, a terhesség okozta csúfságot és kínokat, a szülés gyötrelmét és halálos kockázatát.²⁶⁸ A papoknak ügyelniük kellett arra, hogy az egyházközségükhöz tartozó terhes asszonyok a szülés előtt gyónjanak és áldozzanak.²⁶⁹ A terhes asszonyoknak több védőszentje is volt, például Pádúai Antal, Szent Margit, Szent Dorottya, s a bábák arra biztatták a vajúdó anyákat, hogy hozzájuk vagy a Szentanyához fohászkodjanak segítségért. Az egyház megáldotta a „terhes asszonyokat” és „méhükben a magzatokat”.²⁷⁰ Az irodalmi művek is említik olykor a terhességet és a szüléssel járó veszélyeket, maga a szülés a cselekmény - tragikus vagy felemelő - drámai tetőpontja. Wolfram von Eschenbach német nyelvű elbeszélő költeményében, a Perzivalban férje halálhíre terhességének tizennyolcadik hetében jutott el Perzival anyjához, mikor a magzat már megmozdult méhében. Az asszonyt a még meg nem született gyermek - [férje] „életének magva”, melyet kölcsönös szerelmük „adott és kapott” - tántorítja el attól, hogy bánatában véget vessen életének. Mikor eljön az ideje, asszonytársai körében megszüli gyermekét. A csecsemő nagy, a szülés nehéz lefolyású, az asszonyt megéri a halál lehelete. Ugyanennek a költeménynek egy másik hősnője, Perzival anyai nagynénje, Schoysiane belehal leánya szülésébe.²⁷¹ A dán ballada, „Redselille og Medelvold” („Szülés a ligetben”) egy szerelmespár történetét mondja el, kik menekülésre

²⁶⁷ Mirk's Festial: A Collection of Homilies, szerk.: T. Erbe (EETS; London, 1905), p. 193.; Dives et Pauper, szerk.: P. H. Barnum (EETS; London, 1976), vol. I., p. 306.

²⁶⁸ Hali Meidenhad, szerk.: F. Furnivall (EETS; London, 1922), p. 471.

²⁶⁹ Burchard of Worms: Decretorum Libri Viginti, PL vol. 140., col. 762.; Councils and Synods with other Documents relating to the English Church, szerk.: F. M. Powicke és C.R. Cheney (Oxford, 1964), vol. II., pt. I., p. 590.; pt. II., p. 988.; Myrc: Instructions to Parish Priests, szerk.: E. Peacock (EETS; London, 1868), p. 3.

²⁷⁰ „Benedicto pro muliere gravida”, „De benedictione fetus in utero matris sue”. Abbé V. Leroquais: Les Pontificaux Manuscrits des bibliothèques publiques de France (Párizs, 1937), vol. I., pp. 5., 53., 184.

²⁷¹ Wolfram of Eschenbach: Parzival und Titurel, szerk.: E. Martin (Halle, 1900), bk. 2., 105-13., pp. 37-9.; bk. 9., 477., p. 168.

kényszerültek, miután szüleik tudomást szereztek leányuk terhességéről. A szülési fájások en route megkezdődtek, s a leány belehalt a szülésbe.²⁷² A forrásművekben azonban olyan elmékedések is találhatóak, melyek a feleség terhessége idején a házaspár örömét és reményeit tükrözik. A 14. században Giovanni Morelli bejegyezte naplójába, hogy sosem felejt el, fia mikor, hol és hogyan fogant meg, és leírja az a boldogságot, melyet felesége hasának érintésekor és a magzat mozgásának érzékelésekor tapasztalt, s megörökítette várakozásaikat és reményeiket a szülés időpontjának közeledtekor.²⁷³

A szülés

Amikor a középkor derekán a latin nyelvű orvosi tanulmányok szerzői a szülésről és a szülészetről írtak, nőgyógyászati és egyéb orvosi problémákat fejtegettek, tudós görög és római orvosokat citáltak: Hippokratészt, Galenoszt és Epheszoszi Szoranoszt, valamint a 9-12. század tudós mohamedán orvosait: Albuckasist, Hali Abbaszt, Rhazeszt, Ibn Szinát és mindenekelőtt Kordobai Arib ibn Sa'id írásait. Leírták a női betegségeket, a fogamzást, a terhességet, a meddőséget és okait, a koraszülést, a csecsemőgondozást és magát a szülést. Alig található azonban olyan útmutató, amely a bábák munkáját segítette volna. Némelyik enciklopédia viszonylag terjedelmes helyet szentelt ugyan a nőgyógyászatnak, ebből azonban kimaradt a szülés leírása. A *De passionibus mulierum curandarum* (A női betegségek gyógyításáról), melyet a tudósok sokáig tévesen egy női szerzőnek, Salernói Trotulának tulajdonítottak, hosszan tárgyalja a rendszertelen vérzést, a menstruáció szünetelését mint a fogamzás sikertelenségének okát, általában a meddőséget, a terhesség tüneteit, a nehéz születeket, a szülés után jelentkező testi bajokat, a hüvely és a méh fájdalmait és betegségeit, a csecsemőgondozás módszereit, valamint a nőgyógyászathoz nem kapcsolódó betegségek kezelését. A szülésre vonatkozó útmutatók azonban még ebben a műben is korlátozottak. A szülés taglalásának mellőzése abból ered, hogy a szerzők semmiféle személyes tapasztalatot nem szereztek e témáról, s a görög, római és mohamedán szerzők műveiben is kevés adatot találtak. Az ókori és a mohamedán orvosi tradícióknak megfelelően az orvosok nem részesültek szülészeti képzésben, s a születeket bábák vezették le. Az egyik útmutató például arra a kijelentésre szorítkozik, hogy ha a szülés természetes - azaz ha a csecsemőnek először a feje születik meg -, nincs szükség manuális beavatkozásra. Más helyzetben viszont a bába kísérelje meg kézzel megfordítani a csecsemőt. Sőt a szülés meggyorsítása érdekében olajjal kell dörzsölni a szülő nő hüvelyét és a méhnyakat. Egy másik szerző, aki tudja, hogy a természetes szülés során a csecsemő fejjel előre és arccal lefelé születik, megelégszik azzal a tanáccsal, hogy a szülés meggyorsítása céljából ajánlatos az anyát tüszentésre ingerelni, és a combjára bojtortját kötni. Az orvostudomány szaktekintélyei azt vallották, hogy a szülés a nőkre tartozik, tehát elegendő nagy általánosságban tárgyalni. E nézet világosan tükröződik az egyik késő középkori szerző megjegyzéseiben: Miután röviden megemlíti az ikrek és hármasikrek szülésével járó nehézségeket, hozzáfűzi, hogy „és mivel erre a nőnek kell ügyelnie, semmi

²⁷² G. Jacobsen: „Pregnancy and Childbirth in the Medieval North: A Topology of Sources and Preliminary Study”, *Scandinavian Journal of History*, 9/2. (1984), p. 97. A gyermek megszületése fordulópont Marie De France két költeményében is (Milun és Le Fresne), in: *Lais*, szerk.: A. E. E. Ewert (Oxford, 1965).

²⁷³ D. Herlihy és Ch. Klapisch: *Les Toscans et leur familles: Une étude du Catasto florentin de 1427* (Párizs, 1978), pp. 533-4.

értelme a hosszas fejtegetésnek”. Bartholomaeus Anglicus írja: „Az asszonyok ügyességükkel segíthetik az anyát abban, hogy olyan könnyen szüljön, amennyire lehetséges.” Ugyanakkor a forrásokból kiderül, hogy voltak olyan tudósok is, akik foglalkoztak a szülészeti módszerekkel. A bábaképzés szerepét hangsúlyozó Albertus Magnus (13. század) sokat tudott a bábák szakmai hozzáértéséről, s bár ténylegesen nem volt jelen a szüléseknél, kapcsolatban volt a bábákkal, beszélt velük hivatásukról.²⁷⁴ A középkor végétől kezdődően egyre inkább nemzeti nyelven írtak a női betegségekről és a szülészetről. Néhány művet latinból fordítottak (vagy a művek latinból fordított szövegeket tartalmaztak - általában Trotula egyik fordítását vagy Musico szövegét); más művek nemzeti nyelven születtek, valószínűleg ezeket is nők írták. Bábáknak, kuruzslóknak, nagy általánosságban írástudó nőknek szánták e műveket, hogy a nők férfi orvos segítsége nélkül kezelhessék magukat és társaikat. A megfigyeléseken és tapasztalatokon alapuló művek némelyikében a szülésről részletesebb útmutató található, mint a latin írásokban. Az „Angol Trotula”-ként ismert mű például tizenhat lehetséges komplikációt és rendellenes magzati fekvést említ: mint például az elülső fekvésű nagy fej, mely nem tud áthaladni a szülőcsatornán; a kitolás megindulása a méhnyak teljes kitérülése előtt; harántfekvés, farfekvés stb. Az olyan utasításokon kívül, mint a gyermek elmozdítása vagy átfordítása, hogy a megfelelő fekvésbe kerüljön, vagy a hüvely és a méhnyak olajozása, a szerzők gyógynövényfőzet párologtatását is javasolják, valamint azt, hogy helyezzenek a nemi szervekre különféle növényekből kivont nedvekbe áztatott kendőket, vagy hogy készítsenek fürdőt, melybe különféle gyógynövényeket áztattak. Ha a csecsemő feje túlságosan nagy ahhoz, hogy kiférjen, azt javasolták, a bábák próbálkozzanak a méhnyak tágításával. A szerzők a magzat in utero halálát jelző tüneteket is számba vették: a mozgástér hiánya a méhben, a mellbimbók összehúzódása, meghűlés, rossz lehelet, beesett szem, az ajak, illetve az egész arc érzéketlensége. A halott magzat eltávolítása céljából a szerzők párologtatást javasoltak, folyadékok bevezetését a méhbe, gyógynövényfürdőket és különféle italokat. Ha mindezek az erőfeszítések kudarccal végződnek, a bábának kampóval - tükör segítségével - kell eltávolítania a halott magzatot a méhből. Ha egészben nem lehet eltávolítani, akkor részekben. Ha az anya meghal és a magzat még él, a bábának kötelessége - mind az orvostudományi művek szerzői, mind a zsinati határozat szerint -, hogy pengével bemetszést végezzen a holttest bal oldalán, és kiemelje az élő gyermeket. A papi kézikönyvek egyike azt javasolja, hogy a gyermek életének megmentése érdekében a papok utasítsák a bábákat a műtét elvégzésére, s a szerző hozzáfűzi, hogy ha a bábából hiányzik a kellő bátorság ennek végrehajtásához, férfi segítséget vegyen igénybe, máskülönben az ő hibájából veszítik el a gyermeket.²⁷⁵

²⁷⁴ Lásd P. Biller: „Childbirth in the Middle Ages”, *History Today*, 36. (1986), p. 46.

²⁷⁵ *Medieval Woman's Guide to Health*, szerk. és ford.: B. Rowland (London, 1981), pp. 1-48-, 75., 125-35.; hasonló mű a Flamand Trotula a 15. század elejéről, valószínűleg egy bába írta, *Vrouwen-geneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen*, szerk.: A. B. C. M. Delva (Bruges, 1983). Magáról a szülésről szűk terjedelemben ír a Trotula egyik latin változata, *ibid.*, pp. 209-10.; a Trotula szövegének elemzéséről és a szerző vagy szerzők kérdéséről I. J. Benton: „Trotula, Woman's Problems and Professionalization of Medicine in the Middle Ages”, *Bulletin of the History of Medicine*, 59. (1985), pp. 30-53.; *Councils and Synods*, vol. II., pt. 1., pp. 70., 183., 234., 435.; Myrc, *op. cit.*, p. 4. ; *Les Statuts synodaux français du XIII siècle*, szerk.: O. Pontal (Párizs, 1971), s. 58., p. 72.

Bartholomaeus Anglicus részletes enciklopédiájából hiányoznak a bábáknak szóló utasítások. Az enciklopédia kéziratának számáról és a különféle európai nyelvű fordításokról I. Bartholomaeus Anglicus *on the Properties of Soul and Body*, szerk.: R. Long (Toronto, 1979), pp. 1-2.

Nem volt gond, ha a nő természetes módon, különösebb nehézségek nélkül szült, de a bába nagyon keveset tehetett bármiféle komplikáció esetén, még akkor is, ha jól képzett városi asszony volt. A manuális beavatkozás néha elősegítette, hogy a magzat normális pozícióba kerüljön a szüléshez, ám legalább annyira fennállt az a lehetőség is, hogy még rosszabb pozícióba fordul, vagy a beavatkozás azzal a veszéllyel járt, hogy a placenta leválik a méhfalról, vagy hogy megnyomódik a köldökzsinór - s ezek mind végzetesnek bizonyulhatnak. A manuális beavatkozás az anya megfertőzése miatt is kockázatos volt, főleg amikor kampóval távolították el a halott gyermeket, nem beszélve a vérzés veszélyéről. Császármetszést valószínűleg csak akkor alkalmaztak, ha az anya meghalt szülés közben, és a bába (a már említett módon) kísérletet tett a gyermek megmentésére. Szinte fel sem merült a nő fájdalmának enyhítése egy elhúzódó szülés során.²⁷⁶ Sok anya halt bele a szülésbe, és sok gyermek halt meg a szülés folyamán. A Firenzében elhunyt férjes nőknek mintegy 20 százaléka a szülésbe halt bele 1424-ben, 1425-ben és 1430-ban. Az angol hercegi családokban 1330 és 1479 között a fiúk mintegy 36 és a lányok 29 százaléka nem érte meg ötödik életévét.²⁷⁷ Arról nincsenek adataink, hányan haltak meg szülés közben és közvetlenül post partum, de kétségtelenül sokan. A csecsemőhalandóság valószínűleg a középkorban sem volt alacsonyabb - talán még magasabb -, mint a 16-18. században, s a későbbi korokból származó megbízhatóbb demográfiai adatok támpontul szolgálhatnak a középkori anyák és csecsemők mortalitásának arányáról. A demográfusok becslése szerint Angliában 1000 nő közül körülbelül 25 halt bele a szülésbe a 16. és 17. században, és 1000 gyermek közül mintegy 200-300 halt meg ötéves kora előtt. Lebrun tanulmánya alapján a 18. századi Franciaországban 1000 gyermek közül 280 halt meg egyéves kora előtt, és 1000-ból csupán 574 érte meg az ötéves kort. Éhínség és pestis idején az arányszám minden országban még magasabb volt. A 16. századi angliai egyházközségek adatait feldolgozó tanulmányok egyikéből kitűnik, hogy az első születésnapjuk előtt elhalálozott gyermekek 50-60 százaléka élete első hónapjában halt meg, 30 százalékuk pedig születésük során.²⁷⁸

A magas halálozási arány és az orvostudomány korlátozott lehetőségei ismeretében természetesnek tekinthető, hogy a szülő nők, a bábák, a férfiak és a rokonok isteni segítségért fohászkodtak: imákkal, fogadalmakkal, szent helyek felkeresésével, templomoknak - majdani temetkezőhelyüknek - tett felajánlásokkal, talizmánokkal és ráolvasásokkal. Az aggodalommal teli terhes asszonyok gyakran zarándokoltak szentek ereklyéihez a szülés várható megindulása előtt, vagy szentelt olajjal kenették testüket, s magára a szülési eseményre is készültek amulettek. A terhesség kockázata különösen magas volt olyan asszonyok esetében, akik vala-

²⁷⁶ A Datini család levelezése az egyik cselédasszony szülésének részletes leírását tartalmazza; semmit sem tudtak tenni a szenvedés enyhítésére: I. Origo: *The Merchant of Prato* (London, 1957), p. 238.

²⁷⁷ T. H. Hollingworth: "A Demographic Study of the British Ducal Families", *Population Studies*, 11. (1957), pp. 4-26. L. még R. A. Houlbrooke: *The English Family, 1450-1700* (London, 1984), p. 129.; valamint két firenzei napló: Luca di Matteo di Panzano és Gregorio Dati, kik leírták feleségük gyermekágyi halálát (G. Bruckner szerk. és ford.: *The Society of Renaissance Florence: A Documentary Study* (New York, 1971), p. 45.; *Two Memoirs of Renaissance Florence: The Diaries of Buonaccorso Pitti and Gregorio Dati* (New York, 1967), p. 132.)

²⁷⁸ E. A. Wrigley és R. Schofield: *The Population History of England, 1541-1871* (London, 1981), pp. 248-9.; D. McLaren: „Fertility, Infant Mortality and Breast Feeding in the Seventeenth Century”, *Medical History*, 22. (1978), pp. 380-1.; Z. Razi: *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish* (Cambridge, 1980), pp. 129., 151. A császármetszésen átesett nők magas halálozási arányáról a 17-19. században I. *Obstetrics and Gynecology*, szerk.: D. N. Danforth (Philadelphia, 1982), pp. 11-13.

milyen betegségben szenvedtek: főleg a gerinc deformitása, vagy amit akkoriban ydropsisnak neveztek (a szövetek általános duzzanata), vagy vérszegénység.²⁷⁹ Az egyik könyörgés - rendszerint háromszor mondták el a vajúdo nő ágyánál -, „A halhatatlanság hitvallása” („quicumque vult”) néhány kezdő sora volt. Népszerű volt még az „Ó, kised, élő vagy halott, jöjj elő, mert Krisztus hív a fényre” kezdetű varázsséne.²⁸⁰ Ha a vajúdo asszony a nemesség körébe tartozott, a helybéli pap imát mondott testi jólétéért.²⁸¹ Nagy népszerűségnek örvendtek a „szülőövek” és a drágakő talizmánok. Az övviselés szokása a kereszténység előtti időkből származik, s Angliában a druidák kora óta ismeretes. A szülőövek egyikét-másikat családon belül nemzedékek sora örökölte. Némelyiket szentek ereklyéinek vélték. Sok istenfélő házban tartottak ilyen övet gyermekszüléshez. Ami pedig a drágaköveket illeti, a zsidók, mohamedánok és keresztények egyaránt hittek abban, hogy a saskő (aetities), a vajúdo nő combjához kötve, kihúzza a gyermeket, akár élve, akár élettelen.²⁸² A szüléskor alkalmazott amulettek és ráolvasások nem tűntek el nyomtalanul Európa nyugati országaiból, és mind a katolikusok, mind a protestánsok használták ezeket, egészen a 19. századig, amikor is jelentős változások következtek be a higiénia és az orvostudomány terén, s a szülészet akadémiai tudománnyá vált.²⁸³ A késő középkorban (majd ezt követően is) olykor a szülésznőket okolták a gyermek haláláért.²⁸⁴ Sőt úgy vélték, a bábáktól nem áll távol a boszorkányság, és a boszorkánysággal vádolt nők között olyan bábák is voltak, akiknek próbálkozásai kudarcot vallottak.²⁸⁵

Szólunk már a szentek segítségéért való fohászkodásról. Mivel az emberek a szentek segítségét kérték gyógyulásukért vagy az olyan bajok elűzéséért, melyekkel szemben egymagukban tehetetlenek voltak, a szenteknek tulajdonított csodálatos tettek közül jó néhány a meddő asszony méhének kitarására, vagy a szülés során az anya és a csecsemő életének megmentésére vonatkozott. Szinte nincs olyan szent, kinek feljegyzett csodatételei sorából hiányozna a

²⁷⁹ The Miracles of Simon de Montfort, szerk.: J. D. Halliwell (Camden Society; London, 1849), p. 48.; Acta Sanctorum, szerk.: J. Bollandus és G. Henschenius (Párizs-Róma, 1863-1940), Ápr. 3., p. 649.; l. még R. C. Finucane: Miracles and Pilgrims: Popular Beliefs in Medieval England (London, 1977), pp. 105-6.; G. Jacobsen, op. cit., p. 102. és nn. 39, 40. A Corpus Christi egyesület a városba jövő terhes falusi asszonyoknak „megkenési szolgáltatásról” nyújtott, l. H. F. Westlake: The Parish Guilds of Medieval England (London, 1919), p. 152.

²⁸⁰ Medieval Women's Guide to Health, p. 31.; l. még C. F. Bühler: „Prayer and Charms in certain English Scrolls”, Speculum, 39. (1964), pp. 270-8.

²⁸¹ Acta Sanctorum, Ápr. 3. pp. 642., 656.

²⁸² Medieval Women's Guide to Health, pp. 33-4.; Eliezer Ben Yehuda: Milon ha-Ivrit ha-Yeshana vah-Hadasha (Dictionary of Old and New Hebrew) (Jerusalem, New York, 1959) - lásd a „tequma” szónál. E szokásról a mohamedánok körében l. H. Nunemaker: „Obstetrical and Genito-Urinary Remedies of 13. Century Spain”, Bulletin of the History of Medicine, 15. (1944), p. 163.; szülőövek a 17-18. századi Spanyolországban, l. W. A. Christian: Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain (Princeton, 1981), p. 54.; a középkorban: D. Alexandre-Bodon és M. Closson: L'Enfant à l'ombre des cathédrales (Lyons, 1985), pp. 39-45.; Medieval Women's Guide to Health, pp. 32-3.

²⁸³ A szülészetről mint az orvostudomány egyik ágának fejlődéséről, l. Obstetrics and Gynecology, pp. 2-4.

²⁸⁴ L. például Acta sanctorum, Ápr. 1. p. 512.

²⁸⁵ Malleus Maleficarum (Frankfurt, 1582), pt. I., q. 12., ch. II.; pt. II., q. 1., ch. 13. L. még R. Kieckhefer: European Witch Trials (Kalifornia, 1974), p. 56.

gyermektelen házaspárok könyörgésének meghallgatása, vagy az anya és csecsemő életének megmentése. Különleges imákat mondtak a terhes nőkért és a még meg nem született gyermekekért, s ugyancsak különleges ráolvasásokat és miséket mondtak a meddő asszonyokért. Meglehetősen gyakori volt a gyermektelenség. A 14-15. századi hercegi családokról készült tanulmány alapján a férfiak mintegy 16 százalékának és a nők 17 százalékának - kiknek házassága a nemző-, illetve szülőképes kor végéig tartott - nem született utóda. Úgy tűnik, a dolgozó osztályokban a nők sok esetben átmeneti terméketlenségben szenvedtek: a menstruáció éhezés okozta szünetelése következtében, vagy a rossz táplálkozás és a kimerítő munka miatt.²⁸⁶ Akik a szentekhez fohászoltak segítségért (a gyermektelen házaspárok,²⁸⁷ a bábák, a terhes asszonyok és családjuk), megfogadták, hogy zarándokútra kelnek a szentek kegyhelyeihez, és felajánlásokat tettek, ha az asszony megfogant, vagy ha az anya és a gyermek életben maradt. A gyermektelen házaspárok egynémelyike megfogadta, hogy születendő fiuk vagy leányuk majd Istennek szenteli életét. Úgy tűnik tehát, hogy bár némi fenntartással vélekedtek a gyermeknemzésről (leginkább az egyház, de olykor a világi emberek is), a házasságban élők saját gyermekeket kívántak. A gyermek utáni vágyon túl a nemesség számára fontos volt a család folytonosságának megőrzése, a vagyonos városiak örökösét kívántak, a parasztok pedig további munkaerőt gazdaságukhoz. Ha az emberek nem akartak volna gyermeket, nem keresték volna az orvosok és a különféle kuruzslók segítségét, nem alkalmaztak volna amuletteket, ráolvasásokat és más eszközöket (például szent ostyát loptak az oltárról a meddő asszonyok számára), s a szentekhez sem könyörögtek volna, hogy vessenek véget a meddőségnek, vagy hogy mentsek meg az újszülött csecsemők életét. A nemzőképtelenség akár tönkre is tehetette a pár házasesetét, és a tehetetlenség és a gyermektelenség nyomorúsága olykor ahhoz vezetett, hogy boszorkánysággal vádolták azokat, főleg asszonyokat, akikről úgy vélték, hogy impotenciát vagy terméketlenséget idéznek elő. Irodalmi művekben gyakran olvashatunk a gyermektelen házaspár gyermek utáni sóvárgásáról, imáikról, szenvedéseikről, majd boldogságukról, mikor végre gyermekük születik.²⁸⁸

Az orvostudományi művek szerzői tudták, hogy a férfi is lehet terméketlen, a teológiai tanulmányok és a néphit szerint azonban a nő kudarca a terméketlenség. Az a nő, aki nem öltötte magára az apácafátylat, de gyermeket sem szült, nem teljesítette legfontosabb, az isteni akarat által számára kijelölt, természetből elrendeltetett kötelességét. Aquinói Tamás úgy véli, hogy az az asszony, aki megmenekedett a „fájdalomban fogod szülni fiaidat” büntetésétől, mely

²⁸⁶ T. h. Hollingworth, op. cit., r. C. Finucane, op. cit., p. 106.; D. McLaren, op. cit., p. 383.; *Medieval Women's Guide to Health*, p. 58.

²⁸⁷ *Acta Sanctorum*, Márc. 1., p. 591.; Jún. 7., p. 211.; Jan. 1., p. 403.; Máj. 2., p. 538.; Ápr. 1., p. 211.; Jan. 1., p. 403.; Máj. 2., p. 338.; Ápr. 1., p. 507.; Júl. 1., p. 516.; Márc. 3., p. 197.; *Analecta Bollandiana*, 64. (1946), pp.44-5.; *Acta et Processus Canonizacionis Beate Brigitte*, szerk.: I. Collijn (Uppsala, 1931), p. 348. Imák is misék meddő asszonyokért, l. „Oratio pro sterilitate mulieris”, „Missa pro sterilitate”, *Les Pontificaux Manuscrits des bibliothèques publiques de France*, vol. I., p. 168., vol. II. p. 143.

²⁸⁸ A középkori bölcsek tanácsára egy példa: Arnold of Villanova: *De Regimine Sanitatis*, in: *Opera Omnia* (Basel, 1585), col. 684.; Montaignou prasztjainak kívánságai és az általuk használt amulettek, l. E. Le Roy Ladurie: *Montaignou: Village occitan de 1294 a 1324* (Párizs, 1975), 309-10.; az osthypópás gyakorlatának elítéléséről l. P. Browe: „Die Eucharistie als Zaubermittel im Mittelalter”, *Archiv für Kulturgeschichte*, 20. (1930), p. 137.; a házassági gondokról, melyeket Margaret Datini gyermektelensége okozott, l. I. Origo, op. cit., pt. II., ch.1.; a házaspár gyermek utáni vágya az irodalomban, l. Ryamond Lull: *Blanquerna* (Madrid, 1924; = *Blanquerna: A 13th Century Romance*, ford.: E. Alison Peers (London, 1925), ch. 1.

minden asszonyt sújt az eredendő bűn óta, jobban szenved a terméketlenségtől, mint a többi asszony a szülés gyötrelmétől.²⁸⁹

Elenyésző számú asszony szült kórházban: a legszegényebbek, a terhesen megözvegyültek és legfőképpen azok a nők, akik házasságon kívül estek teherbe. (Mint általában a betegek esetében is, csak a legszegényebbeket és a hajléktalanokat kezelték ezekben az intézményekben, melyek inkább menhelyek voltak, mint kórházak a szó mai értelmében.) A 13-15. században néhány európai országban kórházi ágyakat tartottak fenn a szülésekre.²⁹⁰ A legtöbb asszony azonban otthon szült. Néhányan bába nélkül, női rokonok és szomszédok közreműködésével, és a gyermekágyas asszonnak nyújtott segítség, akárcsak az alamiznaosztás a szegény anyáknak, jótékony cselekedetnek minősült.²⁹¹ Másokat, főleg a városokban, bábák segítettek. Egy szenthez fűződő, az élete során véghezvitt jótetteiről szóló történetek egyike arról számol be, hogy a szent egy segítség nélkül vajúdo asszony háza mellett elhaladván meghallotta az asszony kiáltozását, azon nyomban bábáért sietett, s az asszony biztonságban megszülte gyermekét.²⁹² A nemesi származású vagy a vagyonos középosztálybeli nők Európa valamennyi országában - Angliától és Németországtól kezdve Itáliáig és Spanyolországig - általában több bába közreműködésével szültek.²⁹³ A szüzesség dicsőségét zengő traktátusok egyik szerzője lealacsonyítónak tekintette, ha valaki „az öregasszonyok [azaz a bábák] illetlen praktikáit” igényli, melyekről a szülő asszonyok nem tudnak lemondani.²⁹⁴ A szülések során

²⁸⁹ A férfiak terméketlenségéről I. Aegidius Romanus: *De Regimine Principum* (Velence, 1505), bk. 2., pt. 1., ch. 6.; L. E. Demaitre: *Doctor Bernard Gordon: Professor and Practitioner* (Toronto, 1980), pp. 85-9., 130.; *Medieval Woman's Guide to Health*, p. 35.; Thomas Aquinas gondolatait I. *Summa Theologiae* (London, 1966-74), *Secunda Secundae*, q. 164., art. 2. (vol. 44., p. 178.)

²⁹⁰ *Registrum Johanniss de Pontissara*, szerk.: C. Deeds (Canterbury and York Society, 30., 1924), p. 20.; *Medieval Woman's Guide to Health*, p. 7. L. Le Grand (szerk.): *Statuts d'Hotels Dieu et de Léproseries* (Párizs, 1901), s. 86., 88., p. 115. Troyes-ban 1270-ben a Hotel Dieu speciális részlegét hozták létre szülő és beteg nők számára. Ezt megelőzően, szülő asszonyokat csak akkor fogadtak, ha a szülés során - kiáltozásuk mutatta - halálos veszélyben voltak. A szülés után azonban felvették a kórházba asszonyokat néhány hetes felépülési időszakra. L. még *Statuts d'Hotels Dieu*, s. 13., p. 162.; S 31-2., pp. 124., 139.; *Acta Sanctorum*, Máj. 5., p. 103.; R. Favreau: „Pauvreté en Poitou et en Anjou a la fin du Moyen Age”, in: *Étude sur l'histoire de la pauvreté (Moyen Age - XVI Siecle)*, szerk.: M. Mollat (Párizs, 1974), vol. II., pp. 596-7.; J. Imbert: *Les Opitaux en droit canonique* (Párizs, 1947), p. 125., nn. 3-4.; M. Carlin: „The Medieval Hospital of St Thomas the Martyr in Southwark”, *Bulletin of the Society for Social History of Medicine*, 37. (1985), p. 20.; M. Rubin: *Charity and Community in Medieval Cambridge* (Cambridge, 1987), pp. 157-8.

²⁹¹ *Acta Sanctorum*, Júl. 1., p. 464., Márc. 2., p. 97.; Máj. 7., p. 458.; R. Favreau, op. cit., p. 601. és n. 75.

²⁹² *Acta Sanctorum*, Márc. 3., p. 53.

²⁹³ *ibid.*, Aug. 1., p. 652.; Márc. 2., p. 645.; *Thesaurus Novus Anecdotorum*, szerk.: E. Martene és U. Durand (Párizs, 1717), vol. III., col. 1776., *Analecta Bollandiana*, 14. (1895), p. 193.

Valószínűleg olykor a zsidók is igénybe vették a keresztény bábák segítségét, mint kiderül az egyházi zsinatok határozataiból, melyek tiltották ezt a gyakorlatot. A 1213. évi párizsi zsinat határozata alapján: „et ne Christianae obstetrices intersint puerperio Iudaeorum” (szerk.: S. Grazel: *The Church and the Jews in the 13th Century* (New York, 1966), p. 306.). S fordítva is: Észak-Spanyolországban a keresztény asszonyok néha zsidó bábák segítségét vették igénybe (E. Lourie: „A Plot which Failed? The Case of the Corpse found in the Jewish Call in Barcelona, 1301”, *Mediterranean Historical Review*, 1/2. (86), app., p. 218.)

²⁹⁴ Hali Maidenhad, p. 50.

az apa általában a közelben tartózkodott. Ő tett fogadalmat a szentnek, amikor a helyzet kétségbeejtővé vált, mikor úgy tűnt, hogy az anyát vagy a gyermeket vagy mindkettőjüket megérintette a halál lehelete, és az apa fejezte ki mélységes aggodalmát kettejük sorsa felett, vagy fájalmát és bánatát haláluk esetén.²⁹⁵ Vidéken az elszigetelt viskókban, bábaasszonyok és közelben élő szomszédok nélkül, a férj segített feleségének a szülésben.²⁹⁶ A szülést kétségkívül igen fontos eseménynek tartották, korlátozott eszközeik és a hozzáértésük nyújtotta lehetőségeken belül az emberek minden tőlük telhetőt megtettek az anyáért és a gyermekért.

Egy 15. századi angol kézirat illusztrációja vajúdo asszonyt ábrázol, amint az ágya fölötti gerendára erősített kötélbe kapaszkodik. A nők valószínűleg „szülőszék”-nek nevezett zsámolyon ülve is szültek, melyet már Epheszoszi Szoranosz is javasolt. A szerzők figyelmeztettek a szék aljánál lévő üres hely méretére: ne legyen se túl széles, se túl keskeny. A 14. században a zsámolyból háttámlával és karfával kiegészített szék lett.²⁹⁷ Melyek voltak vajon azok a helyzetek, amikor szentek segítségét kérték? Sok asszony egyszer csak nem érezte már a magzat mozgását in utero, és attól félvén, hogy elhalt a magzat, a szentekhez fordultak.²⁹⁸ Sokan mások akkor fohászkodtak, amikor a szülés nehéz és elhúzódó volt - 2, 3, 6, 7, 9, 15, sőt 25 napig tartó,²⁹⁹ legalábbis a szerzők állítása szerint. Az anyát olykor annyira elcsigázta a vajúdás, hogy képtelen volt kifejteni a végső erőfeszítéshez szükséges energiát. Fiatal leány esetében a szerzők néha a korának tulajdonították a nehézségeket, összhangban az orvostudomány korabeli álláspontjával. Az orvostudományi művek szerzői azt meggyőződéssel vallották, hogy a túlságosan korai nemi érintkezés nemcsak torz csecsemő születését eredményezi, hanem a fiatal anyát is rendkívüli veszélynek teszi ki.³⁰⁰ A szentekhez fohászkodtak a szerfelett kockázatos farfekvéses szülés során is. Csodaszamba ment, ha a csecsemő túlélte egy ilyen szülést, vagy ha „visszahozták az életbe”.³⁰¹ Sebészt csak akkor hívtak, ha a műtéten kívül más lehetőség nem jöhetett számításba: amikor a magzat elhalt, vagy az anya meghalt vagy a halálán volt. Az emberek rettegetek a sebészettől, elvetették, amikor csak lehetett, inkább a szentek segítségét kérték. Egy esetben, mikor a magzat vízszintes helyzetben feküdt

²⁹⁵ *Analecta Bollandiana*, 30. (1912), p. 73.; 14. (1895), p. 192; *Acta Sanctorum*, Ápr. 1., pp. 308-511.

²⁹⁶ C. Jacobsen, op. cit., p. 107. és n. 64.; D. Alexandre-Bidon és M. Closson, op. cit., p. 56.

²⁹⁷ *Medieval Woman's Guide to Health*, pp. 41-2.; A. Delva (szerk.), op. cit., p. 83., pl. 20. - további illusztrációk a gyógynövényfürdőről és a gőzölésről (szénre gyógyfüvekkel és forró vízzel teli edényt helyeztek); csöveken keresztül a nyitott aljú székre ültetett szülő nő méhében kellett jutnia a gőznek (pp. 29., 173., 177.).

²⁹⁸ *Acta et Processus Canonizationis Beate Brigitte*, pp. 110., 153.

²⁹⁹ *Analecta Bollandiana*, 64. (1946), pp. 35., 39., 40., 43.; *Acta et Processus Canonizationis Beate Brigitte*, p. 160.; *Acta Sanctorum*, Máj. 2., p. 338.; Márc. 2., p. 99.; Aug. 1., p. 647.; Júl. 1., pp. 508., 509.; Máj. 2., p. 338.

³⁰⁰ „in partu iuenculae magis dolent et periclitantur plures”, Augidius Romanus, op. cit., bk. 2., pt. 1., ch. 16.; Hildegard of Bingen: *Causae et Curae*, szerk.: P. Kaiser (Lipese, 1903), p. 18. Az Arnold of Villanovának tulajdonított szöveg alapján (col. 684) a férfiaknak a nemzés ideális kora a 25-33. év; Aldebrandin of Siena szerint a 20-25. életév (*La Régime du corps de Maître Aldebrandin de Sienna*, szerk.: L. Laindoy és R. Pépin (Párizs, 1911), p. 80.); Konrad of Megenberg szerint a nők számára a szülés ideális kora az éghajlattól és a helyi körülményektől függ - Németországban, ahol a magzat általában erős, a megfelelő életkor a 14-16. életév (Ökonómik, szerk.: S. Krüger, Stuttgart, 1973; *MGH Staatschriften*, 111/5., bk. 1/2., ch. 28., pp. 115-6.); Aegidius romanus szerint a nő ne szüljön 18. éves kora előtt (op. cit., bk. 2., pt. 1., ch. 16.).

³⁰¹ *Acta Sanctorum*, Márc. 2., p. 88.; 1. még Máj. 5., p. 103.; Márc. 3., p. 197.; Ápr. 1., p. 308.

a méhben, és csak az egyik karja jött ki, s a test többi része nem tudott előrehaladni, az apa sebészt hívott, hogy az készenlétben álljon a gyermek kiemelésére (incisio), ha bekövetkezne az anya halála. Egy másik esetben a gyermek in utero meghalt, és sebészt hívtak, hogy „vasműszerével” emelje ki. Csodaszámba ment, hogy végül sebészi beavatkozás nélkül húzták ki a gyermeket (miután egy szent ereklyéjét az anya testére helyezték).³⁰² Egy szent anyja meghalt, amikor őt szülte, és a szentet metszéssel emelte ki a bábaasszony a méhből, mivel sebész nem volt a közelben.³⁰³ Csak a legkritkább esetben vették igénybe tanult orvosok (medici, physici) segítségét: nemesi származású asszonyok nehéz szülésénél.³⁰⁴ S ezek az orvosok nyilvánvalóan semmivel sem tudtak többet, mint a bábák és a sebészek.

Terhességgondozás nem létezett, s még ha lehetett volna is, kevéssé valószínű, hogy az orvosok diagnosztizálni tudták volna a komplikációkat. Sok asszony elvetélt. A dolgozó osztályokban a vetélést gyakran a kimerítő munka, konkrétan a súlyos terhek cipelése okozta. Nem csak az orvostudományi művek szerzői javallották, hogy a terhes nőknek elővigyázatosnak kell lenniük a vetélés megelőzése érdekében. A papokat is felszólították arra, hogy gyülekezeteikben hívják fel az asszonyok figyelmét a vetélés veszélyére, melyet a terhesség alatt végzett túlzottan megerőltető munka idézhet elő, valamint tájékoztassák a férfiakat a terhesség alatti nemi kapcsolat kockázatára. Kétségsbe vonható, hogy a dolgozó osztálybeli nők terhességük idején valóban tartózkodhattak-e a nehéz munkától (és a didaktikai művek egyik szerzője azt ecsetelte, hogy a szegény sorsú asszonyok továbbra is milyen keményen dolgoztak terhességük idején), de a nők akarták gyermekeiket és félték a vetéléstől. A pamiers-i inkvizíciós törvényszék feljegyzései említést tesznek két asszonyról, az egyik nemesasszony, a másik paraszti származék, akik kifejezték a méhükben élő magzat sorsa fölött érzett aggodalmukat: a nemesasszony, amikor belső sugallat készítésére otthagyta otthonát és csatlakozott a katar eretnekekhez; a parasztasszony pedig mikor csónakkal átkelt a folyón. Az utóbbi szerint mindenki félt a vízbefúlástól, „leginkább én, mert viselős voltam”.³⁰⁵ Azok a nők, akik elvetéltek, azért fohászkodtak a szentekhez, hogy a következő terhességük során ne vetéljenek el.

³⁰² „artis chirurgicae magister”, *ibid.*, Márc. 1., p. 589.; „et magister cum ferreis instrumentis ad extrahendum foetum advenerat...”, *ibid.*, Máj. 1., p. 349. L. még *Analecta Bollandiana*, 9. (1890), p. 347. Az emberek egyéb műtétektől is félték, amennyire lehetett, halogatták őket: l. *inter alia*, *Miracles of Simon de Montfort*, p. 96.

³⁰³ *Acta Sanctorum*, Máj. 6., p. 455.; Ápr. 2., p. 439.

³⁰⁴ *Miracles of Simon de Montfort*, p. 73.; *Acta Sanctorum*, Márc.2., p. 88.. Tudós orvosok voltak jelen az aragóniai-katalóniai II. Jaime feleségének (Blanca) valamennyi szülésénél: l. M. McVaugh: „The Births of the Children of Jaime II”, *Medievalia*, 6. (1986), pp. 7-16.

³⁰⁵ A nehéz teher viselésének eredményeképpen bekövetkező koraszülésről l. *Acta Sanctorum*, Márc. 2., p. 205. Gregorio Dati firenzei kereskedő első felesége hosszan elhúzódó betegségben halt meg, a terhességének ötödik hónapjában bekövetkező vetélést követően. Negyedik felesége a negyedik hónapban vetélt el, de életben maradt és szült még hat gyermeket: *Two Memoirs of Renaissance Florence*, szerk.: G. Brucker, pp. 112., 137., 138. A gyóntató kézikönyvek szerzőinek nézeteiről l. Thomas Chobham, p. 464.; *Peter Pictavensis: Summa de Confessione*, szerk.: J. Longere (Turnhout, 1980), p. 17.; *Les Statuts synodaux français du XIII siècle*, szerk.: O. Pontal (Párizs, 1971), vol. 1., s. 98., p. 206. Ha egy férfi meggyóna, hogy terhes asszonnal érintkezett, és az asszony elvetélt és vetülésének nem volt egyéb ismert oka, a pap nem adhatott feloldozást a férfinak, annak a püspökhöz kellett járulnia; a terhes asszonyoknak egy középkori bölcs és egy didaktikus mű szerzője által adott más tanácsokról l. *Le Régime du corps de Maître Aldebrandin de Sienne*, pp. 71-2.; *Konrad of Megenberg*, op. cit., bk.1/2., ch. 7., pp. 76-8. Arról, hogy a szegény sorsú asszonyok milyen megerőltető munkát végeztek terhességük alatt, l. *Konrad of Megenberg*, op. cit., bk. 1/2., ch. 9., p. 82. A parasztasszony megjegyzéséről, l. E. Le Roy Ladurie, op. cit., pp. 309-10.

Egyszer egy asszony élő szenthez könyörgött. A szent nem tett csodát, de lelki támaszt adott az asszonynak. Ez az asszony már öt alkalommal vetélt el vagy szült halott csecsemőt, s ezt büntetésnek vélte elkövetett vétkeiért. A szent meghallgatta az asszony elbeszélését, étellel-itallal kínálta, majd megparancsolta neki, hogy menjen el a paphoz és gyónja meg bűneit. Mikor eljött az ideje, egészséges fiút szült.³⁰⁶ Amikor a gyermek csodának tulajdonított életben maradását írták le, vagy amikor azt örökítették meg, hogyan „adták vissza a gyermeket az életnek”, a leírások sokszor valóságshűek és megindítóak. Egy történet például arról ad számot, hogy egy bizonyos asszony hat éven át halott csecsemőket szült. Mikor megint csak nehéz szülést élt át, a bábák attól féltek, az újszülött csecsemő ezúttal is meghal, de imádkoztak és fogadalmakat tettek, majd látták, hogy a fiúcsecsemő mozog, apró mellkasa emelkedik, kicsiny szája kinyílik, lélegezni kezdett, majd mintegy félóra elteltével sírni kezdett, mint minden újszülött csecsemő.³⁰⁷

Elsődleges teendők

A középkori orvostudományi művek szerzői az ókoriakhoz hasonlóan azt javasolták, hogy az újszülött csecsemő számára olyan körülményeket kell teremteni, mely a lehető legjobban hasonlít az anyaméhben megszokottakhoz. Egy mű a 14. század elejéről, a Villanovai Arnoldnak tulajdonított *De regimine sanitatis* áttekintést nyújt a különféle csecsemőgondozási mód-szerekről, s azokat dicséri, amelyek fokozatos átmenetet biztosítanak. Ír a Galliában honos gyakorlatról: az újszülött gyermeket szalmára fektetik, szalmával gyengéden dörzsölik, majd a szerző hozzáfűzi, hogy ez az eljárás örvendetes, ha hideg szalma helyett inkább langyos vízzel végzik.³⁰⁸ A szerző által dicsért másik gyakorlat az, hogy a puha pamut- vagy gyapjúszövetbe bugyolált csecsemőt anyja karjába teszik. A szerző hangsúlyozza, hogy a szövet hőmérséklete minél jobban közelítse meg az anyaméhét, mert minden hirtelen változás veszélyt jelent az újszülött gyermeknek.³⁰⁹ Javasolja, hogy közvetlenül a szülés után langyos vízben fürdessék meg a gyermeket, hogy enyhítsék a hideg levegő okozta megrázkódtatást, és hogy megtisztítsák a csecsemőt. Semmilyen körülmények között - teszi hozzá - nem szabad a gyermeket hideg vízben mosdatni, mint ahogyan a barbár népeknél szokás, s melyet már Galenosz is helytelenített. A középkori szerzők többsége (Hippokratésszel egyetértésben) azt a nézetet fogadta el, hogy az átmenet, amennyire csak lehetséges, fokozatos legyen, hogy védjék a csecsemőt a rázúduló ingerektől, melyekkel az anyaméh védettsége után szembetalálja magát. A csecsemő első, a fájdalom sírásaként értelmezett sírását annak tudták be, hogy a csecsemő átkerült az anyaméh párás melegéből a külvilág száraz hidegségébe.³¹⁰ Érdekes a hasonlóság a középkori orvosi művek szerzőinek szemléletmódja és Dr. Leboyer „Erőszak nélküli szülés” című könyvében ismertetett elméletek között.³¹¹ Leboyer javasol egy sor tennivalót, melyek célja, hogy közvetlenül a szülés után megvédjék az újszülött gyermeket az érzéki tapasz-

³⁰⁶ Acta Sanctorum, Jan. 1., pp. 630-1.

³⁰⁷ ibid., Márc. 1., pp. 599.

³⁰⁸ Arnold of Villanova, op. cit., col. 665.

³⁰⁹ „Nam temperatem calidus pannus esse debet similis matrici, quantum possibile est, quia omnia subita mutatio nocet nocemento mango”, ibid.

³¹⁰ ibid., col. 664.; „Honorius Augustodunens”, De Philosophia Mundi, PL vol. 172., col. 91.

³¹¹ E hasonlóságot I. Demaitre írta le, op. cit., pp. 39-42. A fokozatos áttérés szükségességéről bővebben I. Aegidius Romanus, op. cit., bk. 2., pt. 2., ch. 15.

talások intenzitásától, más szóval fokozatos átmenetet javasol a csecsemő által megszokott anyaméhéből a külvilágba. Ezért azt ajánlja, hogy óvjuk a gyermeket az erős, szemkápráztató fénytől, a zajtól, a hideg fuvallattól és a kemény anyagoktól (például a fémből készült mérleg). A tüdőbe hirtelen belélegzett levegő fájdalmat okoz, ennek enyhítésére fokozatos áttérést javasol a köldökzsinórral történő légzésről a tüdőlégzésre. Ha a köldökzsinór elmetszésére néhány perccel később kerül sor, a csecsemő átmenetileg két külön forrásból jut oxigénhez, és így szelíd az átmenet az egyik állapotból a másikba.³¹² Egy illusztráció a késői középkorból bábát ábrázol, amint egy csecsemőt - köldökzsinóját még nem vágta el - anyja hasára helyez.³¹³

Bartholomaeus Anglicus és Siennai Aldebrandin Leboyer tanácsához - a csecsemő félhomályos szobában szülessék - azt is hozzáfűzik, hogy ne érje erős fény a gyermeket héthónapos koráig, mert ez sértené gyenge szemét. Bartholomaeus művének 14. századi fordítója hozzáteszi, hogy „ebben a korban a gyermek különösen kedves és gyengéd gondozást igényel”. A szerzők elmagyarázzák, hogyan kell elvágni és elkötni a köldökzsinórt egy nem túlságosan durva gyapjúszállal, s megjegyzik, hogy megközelítőleg négyujjnyi széles rész maradjon, s azt is leírják, hogy mit kell a vágott felületre tenni. Többek közt a következő anyagokat lehet alkalmazni: nyál, csigahamu, porrá tört sárkányvér, valamint ártalmatlanabb porok, mint például a kömény vagy a turbolya. A köldökcsontot olívaolajba mártott pamutanyaggal kell bekötni. Bartholomaeus Anglicus javasolja még a csecsemő testének bedörzsölését rózsavízzel és sóval: tisztítja a bőrt és kellemes érzés a végtagoknak. Barbarinói Ferenc óva int attól, hogy sóval dörzsöljék a csecsemő orrát és száját. A Villanovai Arnoldnak tulajdonított mű hangsúlyozza, hogy a só legyen a lehető legfinomabb. Azt állítja, hogy a só védelmet nyújt a végtagoknak a hideg és a meleg ellen, és védi a bőrt a fertőzéstől. Mivel azonban a só fájdalmat is okozhat („mar”), némely forrás ugyanazon célból az olaj használatát javallja. Az indulatos és sovány csecsemőket - a szangvinikus és kolerikus vérmérsékletűeket (sanguineus vel cholericus) - olajjal kell kengetni, a többinél hatékonyabb a só. Bartholomaeus Anglicus javasolja a csecsemő ínyének bedörzsölését mézbe mártott ujjal - ez megnyugtatja, s étvágyát is javítja. Az első langymeleg fürdő után a csecsemőt rendszeresen kell fürdetni s testét olajjal kenni. A langyos fürdő tisztítja a csecsemőt és megóvja testét a „változástól”, azaz a túlságosan meleg vagy túlságosan hideg levegő ártalmától. Az orrlyukakat és a füleket olajba mártott kisujj bevezetésével kell kitisztítani (a körmök levágása után!).³¹⁴

Ha a barbár népek valóban hideg vízbe merítették az újszülött csecsemőt, hogy felbecsüljék alkatát és erősítsék testét, ez a szokás a középkorban eltűnt. A szentek életrajza említ egy esetet, amikor a csecsemőt egy hideg téli napon hideg vízbe tették, vagy egy másik esetben vizet és bort zúditottak az újszülött csecsemő arcába. De mindkét esetben azért jártak el így, hogy bizonyosságot szerezzenek arról, hogy a gyermek tényleg halott.³¹⁵ Ez nyilvánvalóan nem volt elterjedt szokás. Ha szemügyre vesszük a korabeli világitóeszközöket, az európai

³¹² F. Leboyer: *Birth without Violence* (London, 1975).

³¹³ D. Alexandre-Bidon és M. Closson, *op. cit.*, p. 64.

³¹⁴ Bartholomaeus Anglicus: *Liber de Proprietatibus Rerum* (Strasburg, 1905), bk. 6., ch. 4. (= *On the Properties of Things: John Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus* (Oxford, 1975), p. 298.); Arnold of Villanova, *op. cit.*, col. 664-5.; *Le Régime du corps de Maître Aldebrandin de Sienna*, pp. 74-5.; Bernard Gordon: *De Conservazione Vitae Humanae* (Lipscse, 1570), pp. 11-12.

³¹⁵ „tempore hyemis posuerunt puerum in aquam frigidissimam et nulla signa vitae perceperunt in eo”, *Acta Sanctorum*, Febr. 2., p. 731.; „projiciebant aquam et vinum in faciem, volentes scire utrum esset mortuus ut videbatur”, *ibid.*, Marc. 3., p. 205.

éghajlatot (legalábbis az északi országokét) és a lakóhelyek többnyire üvegezetlen ablakait, feltehető, hogy a nők általában félhomályos szobákban szültek, ahogyan a szerzők ajánlották, és az is lehetséges, hogy a szobát elsötétítették, ahogyan ez a 17. századi Angliában is szokás volt. Fémből készült mérleg nem volt a szülőszobában. Valószínűleg a bába serénykedett az újszülött körül az élet első napjaiban, s olykor még a keresztelési szertartásban is részt vett (az anya ugyanis nem lehetett jelen a szülés után egy héttel tartott szertartáson). Nogenti Gilbert (feltehetően 1064-ben született) önéletrajzában leírja, hogy anyja milyen nehezen szült, és hogy mindkettejük élete egy hajszálon függött. Miután az apa fogadalmat tett Szűz Mária oltáránál, hogy ha a gyermek élve születik és megéri a felnőttkort, Istennek szentelt az életét, a gyermek épségben megszületett. Cingár, szánalmas, satnya csecsemő volt, senki nem gondolta volna, hogy életben marad. Még aznap megkeresztelték, talán a bába is részt vett a keresztelőn.³¹⁶ Arról azonban nem ír, hogyan látták el a csecsemőt. Mindenesetre az olajozás és a fürdetés bevett szokás volt. A néhány napos csecsemő gondozásáról szóló szórványos leírások egyikében olvashatunk a bedörzsölésről, Peter Damian életrajzában, aki majd 11. század egyik jelentős reformere lett és szentté avatták. A szerző elmeséli a gyermek születésének és gondozásának körülményeit. Szülei szegénységben éltek és temérdek gyermekük volt. Úgy tűnik, a végeleáthatatlan anyai kötelességteljesítésbe befáradt és az újabb gyermek születésétől rettegő anya pathogén regresszióban szenvedett a terhesség során. A szülés után egyik felnőtt fia odament hozzá és azt mondta, hogy szégyenletes a sok éhes szájat még eggyel szaporítani, és a testvérek egy nap majd egymás közt marakodnak az örökségért. Mikor az anya meghallotta ezeket a szavakat, fájdalomában azt kiáltotta, hogy eljött a vég, majd mély levertségbe süppedt, és nem törődött a csecsemővel. A levertség nem fajult gyermekgyilkossági hajlammá, de az anya egyáltalán nem volt hajlandó ellátni a gyermeket. Egy lelkész felesége³¹⁷ mentette meg a kisbaba életét, mikor az már csaknem éhenhalt és megfagyott. A lelkész olajjal dörzsölte a kisfiú testét, és különféle balzsamokkal kengette, a tűz mellé prémet terített, s arra fektette a csecsemőt. A gyermek vérkeringése lassan-lassan helyreállt, teste visszanyerte melegét és természetes színét. Majd az asszony megróttá az anyát, elítélte természetellenes és keresztényhez méltatlan viselkedését, bepólyázta a csecsemőt és az anya karjába tette. Az anya engedelmesen szoptatni kezdte. Világosan kitűnik, hogy a gyermek elhanyagolása az anya öngyilkossági vágyát helyettesítette. Ismeretes, hogy a post partum depresszióban szenvedő anyák gyermekükkel szembeni viselkedésükben olykor a kóros szorongás és dühkitörés hosszan tartó tüneteit mutatják. Peter Damian azonban teljes árvaságra jutott gyermekkorában, s a szenvedés és elszigeteltség új korszaka vette kezdetét (erre még a későbbiekben visszatérünk). Életrajzírója szerint az anya - legalábbis attól a pillanattól kezdve, hogy a lelkész felesége a karjába tette a gyermeket, egészen halála napjáig - odaadó szeretettel gondozta fiát.³¹⁸ Egy baleset leírásából szereztünk tudomást arról a szokásról, hogy a csecsemőt közvet-

³¹⁶ *Analecta Bollandiana*, 14. (1895), p. 175.; Gilbert of Nogent: *Autobiographie*, szerk.: E. R. Labande (Párizs, 1981), bk. 1., ch. 3., pp. 18-21.; a szülőszoba besötétítése Angliában a 17. században, I. A. Wilson: „Participant or Patient? Seventeenth Century Childbirth from the Mother’s Point of View”, in: *Patients and Practitioners: Lay Perceptions of Medicine in Pre-Industrial Society*, szerk.: R. Porter (Cambridge, 1985), p. 134.

³¹⁷ A Gergely pápa reformjait megelőző korszakban a papok többsége nős volt. Peter Damian azok egyike volt, akik hajthatatlan szigorral léptek fel a papi nőtlenségi fogadalom megszegőivel szemben.

³¹⁸ *Acta Sanctorum*, Febr. 3., p. 416.; a post partum depresszióról I. T. Benedek: „The Psychology of Pregnancy”, in: *Parenthood, its Psychology and psychopathology*, szerk.: E. J. Anthony és T. Benedek (Boston, 1970), pp. 370ff; Anthony és Kreitman: „Murderous Obsessions in Mothers towards Their Children”, *idib.*, pp. 479-98.

lenül a szülés után meleg vízben megfürdették, legalábbis a városokban (Leboyer is ajánlja e gyakorlatot). Újszülött gyermekét egy asszony túlságosan forró vízben fürdette, és a gyermek - a szerző szerint - belehalt a fürdésbe, s csak egy szent könyörgő imája hozta vissza az életbe.³¹⁹ A 14-15. századi Itáliában, Franciaországban és Flandriában készült, Krisztus születését megjelenítő rajzokon és festményeken az újszülött gyermeket kerek tálnban fürdetik.³²⁰

Az újszülött csecsemő életbenmaradásáért - még szerencsés szülés után is - érzett aggodalmat tükrözi az az útmutató kézikönyv, melyet La Tour Landry lovagja írt leányainak. Nem szabad túlradó boldogságot éreznünk, ha gyermekünk születik - írja -, és semmi szín alatt ne ünnepeljük meg nagy pompával a születést. Ezt rossz néven veszi az Úr, és ez a gyermek halálát okozhatja.³²¹ Vajon a szülők büntudata nyilvánul meg ebben az attitűdben, tudván, hogy utóduk bűnben fogant? Talán arra kívánja felkészíteni az embereket, hogy egyforma lelki nyugalommal fogadják gyermekük születését és halálát, vagy valamely más érzelem készítette e kijelentésre? Úgy tűnik, ezekre a kérdésekre biztos választ már nem kapunk.

Fiúk és leányok

Kifejezték-e a férfiak és nők azt a kívánságukat, hogy inkább fiút szeretnének, mint lányt? Csalódottak voltak-e a szülők, ha leányuk született? Az ókori görög és római írókhoz hasonlóan a középkori orvostudományi és dialektikus művek szerzői is számba vették azokat a jeleket, amelyek - szerintük - lehetővé teszik a magzat nemének megállapítását.³²² S a nagyszerű tulajdonságokkal bíró, egészséges gyermek fogantatásához szükséges ideális körülményekre vonatkozó általános tanácsok mellett (az égitestek állása, például) arra is található utasítások, hogy miképpen lehet biztosítani fiú vagy leány születését. Például a terhes asszony üde arcbőre azt mutatja, hogy fiúval viselős - következésképpen a férfi magasabb rendű, mint a nő. A férfiak magasabbrendűségébe vetett hitet egyértelműen jelzi az a babonás elképzelés, hogy a fiúgyermek a méh jobb oldalán, a leány pedig a bal oldalán helyezkedik el. Így tehát a bal mell duzzanata, vagy a méh jobb oldalán levő magzat erőteljesebb mozgása szintén annak jele volt, hogy a gyermek fiú. Némely szerző úgy vélekedett, hogy a férj és feleség túlfűtött nemi érintkezése torz és ványadt fiú vagy lány születését eredményezi. Ez közvetlen visszatérés ahhoz az arisztotelészi és középkori tételhez, mely szerint a nő nem teljes férfi.³²³

³¹⁹ *Analecta Bollandiana*, 33. (1914), p. 170.

³²⁰ E. Bonney: „*Enfance divine et enfance humaine*”, in: *L’Enfant au Moyen Age: Littérature et civilisation* (Senefiance, 9.; Párizs, 1980), pp. 14-15.; A. Delva (szerk.), op. cit., p. 96.; D. Alexandre-Bidon és M. Closson, op. cit., p. 83. A háztartási eszközök közt, melyekről az egyik német uradalom szokásait követve egy asszony végrendeletileg rendelkezhetett, volt „egy kis edény, melyben gyermeket szokás fürdetni”: I. H. Fehr: *Die Rechtsstellung der Frau und der Kinder in den Weistümern* (Jéna, 1912), p. 73.

³²¹ *Le Livre du Chevalier de La Tour Landry*, szerk.: M. Anatole de Montaignon (Párizs, 1854), p. 109.

³²² Pl. Hildegard of Bingen, op. cit., pp. 17., 18., 77., 78.; I. még P. Dronke: *Women Writers in the Middle Ages* (Cambridge, 1984), pp. 177-8.

³²³ Bartholomaeus Anglicus, op. cit., bk. 6., ch. 3., 4., 7. (= John Trevisa’s Translation, pp. 294., 296., 298., 303.); *Tractatus Henrici de Saxonia*, Alberti Magni Discipuli de Secretis Mulierum (Frankfurt, 1615), pp. 95-6.; Aegidius Romanus. op. cit., bk. 2., pt. 1., ch. 17.; I. még D. Herlihy és Ch. Klapisch, op. cit., p. 554.

Aegidius Romanus úgy vélte, hogy a tél a fiúk nemzésének legalkalmasabb évszaka. Azoknak a nőknek, akik fiút akartak, a bábák azt javasolták, hogy főleg Szent Felicitashoz imádkozzanak. Természetesen különféle italok is voltak, melyek állítólag garantálták a fiúgyermek fogamzását. Az útmutató kézikönyvek szerzői beismerték, az is előfordulhat, hogy valaki lánygyermeket kíván. Mivel azonban a leány fogantatását biztosító javallat kizárólag a nőknek szólt, biztosan feltételezhető, hogy csak a nők akartak lányokat. A leányt kívánó nőt arra utasították, hogy szárítsa meg egy vadnyúl heréit, és havi ciklusa végén örölje porrá, készítsen belőle italt, lefekvés előtt igya meg, „aztán játszadozzék férjével”.³²⁴ Sienai Bernardino és más prédikátorok, mikor arra buzdították a gyermekeket, hogy tiszteljék szüleiket, mint ezt a Szentírás parancsolja, sok-sok utódot ígértek nekik, főleg fiúkat, akik majd egy nap apjukra fognak hasonlítani. Bernardino ugyanakkor megfeddte azokat az apákat, akik nem fogadták örömmel leányuk születését. Giovanni Morelli írja visszaemlékezéseiben, hogy szerfelett boldog volt, mikor az első gyermeke megszületett, mivel fiú lett.³²⁵ S Alberti az I libri della famiglia (A család könyvei) című művében a párbeszéd egyik résztvevője elmondja, hogy közvetlenül házasságkötésük után ő és felesége hogyan imádkoztak fiúgyermekért.³²⁶ Ha a városi jellegű késő középkori Itáliában leánygyermek született, a rokonok és barátok azzal vigasztalták a szülőket, hogy a lány biztosan gyönyörűszip lesz, s nem kell majd nagy hozományt adni vele, mely nagy terhet jelentene számukra.³²⁷ Ami pedig a királyi családokat illeti, a franciaországi IX. Lajost leánya születésekor nemcsak hogy vigasztalni és bátorítani kellett, hanem udvaroncai egyenesen félték közölni vele a hírt; a Kapeting dinasztia egyes tagjai még el is váltak feleségüktől, ha azok csak lányokat szültek.³²⁸ Wolfram von Eschenbach leírja, hogy amikor Parzival anyja a szülés után visszanyerte eszméletét, asszonytársaival tüzetesen megvizsgálta a csecsemő lábai között „a kicsi fütyit”. S a szerző még hozzáteszi: „A gyermeket csak babusgatni és dédelgetni lehetett, merthogy férfi nemi szervvel volt megáldva.”³²⁹ A szentek is együttéreztek azokkal a nőkkel, akik fiúgyermeket akartak. Egyszer egy asszony kiöntötte a szívét egy élő szentnek, elpanaszolta, hogy férje kezdi őt meggyűlölni. A szent megígérte neki, hogy pompás fiút fog szülni, és azt is, hogy a férje újra szeretni fogja - és ez így is lett.³³⁰ Spanyolországban egy asszony, Szent Domonkos és rendjének híve, neki könyörgött fiúért, aki majd egy nap csatlakozni fog a rendhez. Mikor a bábák közölték vele, hogy lánya született, az asszony tovább imádkozott, panaszkodott, zokogott - és csoda történt: a leányból fiú lett!³³¹ A halott csecsemőket szülő asszony egy női szentnek könyörgött, és megfogadta, hogy elzarándokol sírjához, és felajánlást tesz, tekintet nélkül arra, hogy az élve

³²⁴ Medieval Woman's Guide to Health, pp. 35., 169.

³²⁵ G. G. Coulton: Life in the Middle Ages (Cambridge, 1967), pt. 1., p. 224.; Herlihy és Klapisch, op. cit., p. 554.

³²⁶ Leon Battista Alberti: I Libri della Famiglia (The Family in Renaissance Florence), ford.: R. N. Watkins (Columbia, 1969), bk. 2., p. 212.

³²⁷ J. B. Ross: „The Middle Class Child in Urban Italy: 14th to Early 16th Century”, in: The History of Childhood, szerk.: L. deMause (New York, 1974), p. 206.

³²⁸ Lecoy de la March: L'Esprit de nos aieux: Anecdotes et bons mots (Párizs, 1892), p. 8.; G. Duby: Medieval Marriages: Two Models from 12th Century France (London, 1978), ch. 2.

³²⁹ Wolfram of Eschenbach: Parzival, bk. 2., 112., p. 39. A leírásnak erősen szexuális színezete van. Gyermekeit ölelve a királyné úgy érzi, visszakapta férjét.

³³⁰ Acta Sanctorum, Ápr. 3., p. 91.

³³¹ ibid., Aug. 1., p. 652.

születő gyermek fiú lesz-e vagy lány.³³² Egy nemesasszony, aki nehéz szüléssel, tizenöt napos vajúdás után egészséges leányt hozott a világra, hálatelt szívvel mondott köszönetet a szentnek.³³³ Amikor a leánycsecsemő volt halálos veszélyben közvetlenül a szülés után, vagy amikor szülei halottnak vélték, a szülők ugyanúgy bánkódtak és keseregtek, ugyanúgy fohászkodtak a szentekhez, mintha fiúgyermek lett volna.³³⁴ A késő középkori Itáliában egynémely családfő megállapította, hogy a lányok semmivel sem nyújtanak kevesebb örömet, mint a fiúk, még a hozomány gondja ellenére sem, és noha, ahogy mondani szokás, a lányok - a fiúktól eltérően - nem alapítanak családot, hanem feloszlatják a családot.

A 15. század elején a vagyonos firenzei és londoni kereskedőcsaládokban a családi naplóba rendszeresen bejegyezték minden egyes gyermek születési helyét és pontos időpontját. Alberti Libri della famigliájában a beszélgetés egyik résztvevője azt hangoztatja, hogy ezeket a feljegyzéseket a többi becses családi vagyontárggyal egyetemben gondosan meg kell őrizni. Előfordulhat, hogy majd valakinek szüksége lehet a bennük tárolt adatokra.³³⁵

A keresztelő

Azt a szokást, hogy a csecsemőt néhány nappal születése után megkeresztelték, a gyermekség negatív szemlélete táplálta. Az újszülött gyermek, aki bűnben született, mivel szülei nemi érintkezésének gyümölcse, s ennek velejárója az eredendő bűn óta a testi gerjedelem; és mivel a gyermek Ádám és Éva bűnének örököse, közvetlenül születése után meg kell tisztítani fogantatása és öröksége bűnétől. Ez a bűntől való megszabadítás kereszteléssel valósítható meg. Az „átmenet rítusa” során kegyelem és könyörület adatik a gyermeknek, és a gyermek befogadtatik a hívők szövetségébe. Szent Pál szavai szerint a keresztelés a lelki kiválasztottaké, s ennek alapja az a hit, hogy az ember, akit Isten a saját képére alkotott, arra rendeltetett, hogy képes legyen a bűn és a halál fölé emelkedni. A megkeresztelt felnőtt olyan, mintha meghalt és újjászületett volna. Újra éli Krisztus halálát és újjászületését, melyet Így valósult meg a misztikus üdvözülés. A 4. századtól kezdve azonban - bár a lelki újjászületés eszménye megmaradt - a hangsúly áttevődött az eredendő bűn alóli feloldozás mozzanatára. A 4. századtól ez a feloldozás már közvetlenül a születés után megadatott, más szóval a felnőttkori keresztelésből kisgyermekkorú keresztelés lett.³³⁶ Szent Ágoston döntő szerepet játszott az eredendő bűn - mint a csecsemő megkeresztelését szükségessé tevő örökölt bűn - fogalmának kialakításában. A keresztelés további összetevői az ördögűzés - a Sátán kiűzése -, A keresztelés a zsidó körülmetélési szertartást is helyettesítette. Attól a pillanattól kezdve, hogy a gyermek részesült a keresztség szentségében, akarata visszaadott, és nyitva állt előtte a jótétemények útja. A keresztelés után sem volt védett a bűn ellen, és szüksége volt a többi szentség nyújtotta kegyelemre is, de a keresztelőmedence jelképezte a

³³² Acta et Processus Canonizacionis Beate Brigitte, p. 282.

³³³ Acta Sanctorum, Júl. 1., p. 509.

³³⁴ ibid., Márc. 1.y, p. 586.

³³⁵ Alberti, op. cit., p. 123.; bővebben a leánygyermek születése okozta csalódottságról a késő középkori Toscanában, valamint egy örömteli reagálás esetéről, I. J. B. Ross, op. cit., p. 206.

³³⁶ A kisdetek keresztelésének szükségességébe vetett hit támogatására idézett újtestamentumi szövegrészek semmiképpen sem egyértelműek, I. Máté 19:14; Márk 10:13-17; Apostolok 16:33; Timótheus I 1:24.

választóvonalat az üdvözülés lehetetlensége és lehetősége között. Szent Ágoston hitte, hogy az a gyermek, aki a keresztelezés szentsége nélkül halt meg, a Pokol tüzére kárhoztatott.³³⁷ Ezt az álláspontot azonban a középkor nem vette át, és a 12. századtól kezdve így vélekedtek, hogy bár a keresztelezlen gyermek nem jut a Paradicsomba és nem élvezheti örökké Isten jelenlétének üdvösségét, de a Pokol kínjaitól sem kell szenvednie, mint a felnőtt korú bűnösöknek. Mivel a gyermek bűnei nem személyéhez kötődnek, hanem átörökítettek, hittek abban, hogy a gyermek a Pokol Tornácára kerül. A bűn tudatától megszállott egyházi emberek, mint például Nogenti Gilbert, még a 12. század elején is azt hitték, hogy a keresztelezlenül elhalálozó gyermek a Pokol kínjait fogja elszenvedni.³³⁸ Akkoriban már azonban az ilyen nézetek merőben szokatlanok voltak. Dante így írta le a Pokol Tornácát és lakóit az Isteni színjátékban:

Hiába volt itt hallgatózni többé,
Nem sírt hangos nyögés, csak gyenge sóhaj
reszketteté a levegőt örökké.
Kín nélküli fájdalom, csendes óhaj
s bár gyermek, asszony, férfi volt tömérdek,
e nagy tömegben semmi zokogó zaj.
A jó mester szólt hozzám: „Meg se kérded,
mily lelkeket látsz itten? Nos, kívánom,
tudd meg, míg tovább mennél: semmi vétek
nem volt szívükben; ámde, mert a vámon
nem mentek át, mely kapuja hitednek,
érdemük mind megtörik e hiányon.
Mert a kereszténység előtt születtek...

(Ford.: Babits Mihály)³³⁹

Az egyház szolgálói is, mint például III. Ince pápa, írtak az emberi sorsról, a fogantatástól az aggkorig tartó életútról. Kétséges, hogy tényleg számba vették-e a hús-vér kisgyermekeket. Az orvostudományi művek szerzői (az egyházi szerzőket is ideértve) más és más kontextusokban foglalkoztak a kisgyermekkel, és rendszerint eltérő módon szemlélték őket. Saját gyermekeikben a szülők bizonyára nem nyomorult bűnöst láttak. Sőt elenyésző számú világi embernek volt mélyreható ismerete a bűn, a kegyelem és a keresztelezés teológiájáról. Azonban mindenki hitt abban, hogy a keresztelezés nélkül elhalálozó gyermek nem üdvözül, és a halál tényén túl további sorscapásnak tekintették, ha a gyermek a keresztelezés előtt halt meg. A középkorban csak a különféle szekták kifogásolták a csecsemő megkeresztelezését. Jézus szavait evangéliumi szavait idézve a gyermeki ártatlanságról, elutasították a csecsemők megkeresztelezését, mivel a Jézus által a tisztaság jelképeként tekintett gyermekek sem voltak megkereszelve. Nem ők hozzák a bűnt a világba, hanem beleszületnek a bűnösök világába, és rájuk háramlik ártatlanságuk megőrzése. Mások azzal érveltek, hogy a csecsemőnek nincs tudomása az

³³⁷ Pl. St Augustine: De Peccatorum Meritis et Remissione, bk. 3., PL vol. 44., col. 177., 189.; De Anima et Ejus Origine, ibid., col. 481. Ágoston állásponta egyre merevebb lett, a De Libero Arbitrio c. művében elégedetlenségét fejezte ki a morálisan semleges kisdetek sorsát illetően, akiket még nem kereszteltek meg, és hitt abban, hogy Isten majd valamilyen módon kárpótolja őket (bk. 3., 68., in: Sancti Aureli Augustini Opera (Corpus Christianorum; Turnhout, 1970), pt. 2., p. 315.).

³³⁸ Apja törvénytelen fiára utalt, aki megkeresztelezlenül halt meg (Autobiographie, bk.1., ch.18., pp. 149-53.).

³³⁹ Dante: Isteni színjáték (The Divine Comedy, ford.: L. Binyon, New York, 1947, Pokol, 4. ének. L. még Thomas Aquinas: summa Theologiae, Prima Tertiae, q. 68., art. 3. (p. 88., note a).

üdvözülés szükségességéről, ennél fogva nem kérheti a kegyelmet és újjászületést, s azt sem fogja fel, hogy nevében mások milyen kötelezettséget vállalnak a szertartás során.³⁴⁰ A katolikus teológusok elismerték, hogy a kisdednek nincs sem szándéka, sem akarata, sem hite, de annál inkább meg voltak győződve arról, hogy keresztelese elengedhetetlen. Mivel végromlását - Ádám révén - születése idézte elő, csak a keresztelese által, mintegy újjászületve, üdvözülhet Krisztusban.³⁴¹

A szabályszerű keresztelese egy héttel a születés után történt. A 10. században a test medencébe merítését fokozatosan felváltotta a megkeresztelt csecsemő vízzel való leöntése, bár még a 13. században is voltak olyan papok, akik szívesebben merítették vízbe a teljes testet, attól félvén, hogy a ráöntés nem elegendő a keresztelesehez, így hát a keresztelesenek ez a formája nem tűnt el teljesen.³⁴² A keresztelese minden ábrázolásában a kisded meztelen, s a hideg nyilvánvalóan veszélyeztette a csecsemő egészségét (hiszen rájöttek már, hogy a csecsemőknek melege van szükségük). S a keresztelese víz sem volt szükségképpen tiszta.³⁴³ A katar eretnek egy némelyike - a keresztelese elleni teológiai érvek hangoztatásán kívül - azt is kijelentette, hogy a keresztelese árt a gyermeknek, ugyanis az sír a szertartás során. Egy katar eretnek szerint a hideg vízzel történő keresztelese okozza a gyermek halálát közvetlenül a keresztelese után.³⁴⁴ Egy csipet sót tettek a gyermek szájába, mellét és hátát megkenték olajjal. Idegenek vagy rokonok lehettek keresztszülők (compatres, commatres), de a gyermek apja vagy anyja nem. A keresztszülők kiemelték a gyermeket a medencéből, miután a pap megkeresztelte, válaszoltak a gyermek helyett, mondták a Hiszekegyet a gyermek nevében, mondták a Miatyánkot, elűzték a Sátánt, és ünnepélyesen megfogadták, hogy megtanítták a gyermeknek a keresztény hit alapelveit, és ha eljön az ideje, ennek szellemében nevelik a gyermeket. A Sátán kiűzése rituális bizonyoságtételként szolgált ahhoz a hithez, hogy a keresztelestlen gyermeket a Sátán kaparintotta a karmai közé. Az egyház tiltotta, hogy a papok fizetséget kérjenek a kereszteleseért,³⁴⁵ de ez bevett szokás volt, és nem volt könnyű megszüntetni. A gyóntató kézikönyvek azt is leszögezték, hogy ha a szülő másképpen nem kapja meg, ami jár neki, adja meg a papnak, amit az követel, „mint amikor odavetünk a kutyának egy csontot, hogy fulladjon meg bele”.³⁴⁶ Egy szent - régebben érsek volt - jócselekedetei közé tartozik a következő: Cologne-ban megkeresztelte egy szegény ember fiát, mert az embert nem talált

³⁴⁰ Az Arras ereknekek 1025-ből származó nézeteiről l. Gerardi I Cameracensis Episcopi Acta Synodi, PL vol 142., col. 1273-4.; arról a véleményről, hogy a keresztelese nem vezeklés a gyermek bűneiért, mert a gyermek büntelen, l. Registre de l'inquisition de Jacques Fournier, 1318-1325., szerk.: J. Duvernoy (Toulouse, 1965), vol. II., p. 245.; és R. I. Moore: The Origins of European Dissent (New York, 1977), pp. 100-1.

³⁴¹ A katolikus teológusok álláspontjáról l. Thomas Aquinas: Summa Theologiae, Prima Tertiae, q. 68., art.9., pp. 106-10.; Councils and Synods, vol. II., pt. 1., p. 68.; Corpus Iuris Canonici, szerk.: A. Friedberg (Lipsee, 1879), vol. II., Decretal Gregor, IX., bk. 3., tit. 42., ch. 1-6., col. 644-7.

³⁴² Pl. Thomas Chobham: Summa Confessorum, p. 93.; Les Statuts synodaux francais, vol. 1., s. 4., p. 140.; n. 7., p. 141.; s. 7., p. 54.; n. 5., p. 55.; Councils and Synods, vol. II., pt. 1., p. 452.

³⁴³ D. Alexandre-Bidon és M. Closson, op. cit., p. 75.; J. D. Mansi: Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio (repr. Graz, 1960), vol. XXXIII., col. 419-20.

³⁴⁴ J. Duvernoy: Le Catharisme: La Religion des Cathares (Toulouse, 1976), p. 145., n. 11.

³⁴⁵ Inter alia: Councils and Synods, vol. II., pt. 1., p. 68. Les Statuts synodaux francais, vol. 1., s. 8., p. 56.

³⁴⁶ Thomas Chobham, op. cit., pp. 397., 527.

olyan papot, aki ellenszolgáltatás nélkül elvégezte volna a szertartást. Az érsek még fehér köntöst is adott, a hagyományhoz híven ebbe bugyolálták a csecsemőt a szertartás idejére.³⁴⁷ A vagyonosabbak körében szokás volt, hogy a keresztszülők és a rokonok ajándékot küldtek az anyának: kalácsot, édességet, a szertartáshoz gyertyákat és fáklyákat, pompás kelméket és „születéstál”-nak nevezett, gazdagon díszített tálakat.³⁴⁸ (A satirikus irodalom leírja, hogyan illett vendégül látni az új anya nőrokonait és barátait, akik látogatóba jöttek és ajándékokat hoztak, és hogy ez milyen anyagi terhet, vesződséget jelentett a férjnek.) Abból a tényből, hogy a katar Perfectus a 14. század elején Montailou-ban megróttá azokat a parasztokat, akik - bár a katarokhoz hajlottak - nem utasították el a csecsemők megkeresztelését, és pénzük nagy részét keresztlési szertartásokra költötték, nemcsak a régióban élő parasztok vallási szinkretizmusa derül ki számunkra, hanem az is, hogy e parasztok a gyermek születését és megkeresztelését nagyon fontos, szertartást kívánó eseménynek tekintették.³⁴⁹ La Tour Landry lovagja intelmei ellenére teljesen egyértelmű, hogy a születés a társadalom valamennyi rétegében fontos esemény volt, az öröm forrása, jogcím az ünneplésre. (Ha ez nem így lett volna, a jó lovag valószínűleg nem érezte volna szükségét, hogy óvatosságra intse leányait.)

Az is kétségtelen, hogy az emberek hite szerint a megkeresztelt csecsemőknek jobb kilátásaik voltak az életbenmaradásra, mint a megkeresztetlen gyermekeknek, és hogy a keresztlés után a gyermekek kigyógyulnak betegsükből vagy fogyatékoságukból, egészségesek lesznek és szépek - noha ezek a hiedelmek hiányoztak az egyházi szertartásokból. Amennyire meg voltak győződve arról, hogy a megkeresztetlen gyermek könnyű prédája a betegségeknek és halálnak, legalább annyira hittek abban is, hogy a gyermeket ellophatják a tündérek. A néphit azt tartotta, hogy a tündérek olykor ellopták az újszülöttet és a saját gyermeküket csempészték a helyébe, s ezt könnyebb volt végrehajtani a gyermek megkeresztelése és névadása előtt.³⁵⁰ A keresztlés mellett az emberek amulettekkel és ráolvasásokkal védték az újszülött gyermeket. A csecsemő sorsa miatt ezekben a legelső napokban nemcsak a közép-korban és nemcsak olyan társadalmakban aggódtak, melyekben alacsony a higiénia szintje vagy fejletlen az orvostudomány. Még a 20. század utolsó negyedének nyugati világában is sokan érzik át ezt a szorongást. Magától értetődik, hogy az aggódás és a gyermek érdekében tett valamennyi lehetséges óvintézkedés azt jelzi, hogy a szülők életben akarták tartani gyermeküket.

Amikor elhagyott gyermeket találtak, és nem tudták biztosan, hogy megkeresztelték-e már, a papnak „feltételes keresztlést” kellett elvégeznie, a következő szavakkal kiegészítve: „Ha már meg vagy keresztelve, nem keresztellek meg téged.”³⁵¹ A firenzei menhelyeken megkeresztelték a lelencet, ha semmit sem tudtak családjáról, és ha a csecsemő kététhetesenél fiatalabb volt (mivel az volt a szokás, hogy a születés után néhány nappal keresztelték a gyermekeket). Egy másik szokás az volt, hogy zacskóban sót kötöttek az kitett gyermek nyakába,

³⁴⁷ Acta Sanctorum, Márc. 2., pp. 466., 479.

³⁴⁸ J. B. Ross, op. cit., p. 189.; I. Orogo, op. cit., p. 228.

³⁴⁹ E. Le Roy Ladurie, op. cit., pp. 501-2.

³⁵⁰ Az elcserélt gyermekekről I. J. C. Schmitt: Le Saint Lévrier: Guinefort, guérriseur d'enfants (Párizs, 1979), pp. 110-18.; nevük franciául 'changelins', németül 'Wechselbalg'. Gyermekekamulettek a művészetben, I. E. Bonney, op. cit., p. 14.

³⁵¹ Corpus Iuris Canonici, vol. II., Decretal Gregor, IX. bk. 3., tit. 42., ch. 2., col. 664.; Councils and Synods, vol. II., pt. 1., pp. 31., 70., 134., 453.; Thomas Chobham, op. cit., p. 97.

annak jeleként, hogy még nem keresztelték meg.³⁵² A Galeran címen ismert költemény elmondja, hogyan helyeztek egy zacskó sót a kitett leánycsecsemő bölcsőjébe, jelezvén, hogy még nem keresztelték meg a gyermeket.³⁵³ A zsinati határozatok alapján a papra hárult az a feladat, hogy derítse ki még a keresztelés előtt, hogy a gyermek törvényes házasság gyümölcseként született-e, de még akkor is kötelező volt a keresztelést elvégeznie, ha azt derítette ki, hogy a gyermek fattyú, és szülei büntetést érdemelnének.³⁵⁴

Az irodalmi művek olykor leírják a szabályszerű keresztelő szertartását. A főhőséről Raoul de Cambrai címet viselő epikus költemény három keresztelőt említ: Raoulét, Bernierét, a törvénytelen fiúét és Julienét, Bernier fiáét. Raoul apja halála után néhány hónapra születik, így boldogságuk ellenére anyja és az apa lovagjai visszafogottan viselkednek. A keresztelés azonban szertartásos esemény. Két báró viszi a gyermeket a templomba - anyja drága kelméből készített fehér keresztelő ruhába bugyolálta, s rajta skarlát színű takaró. A gyermeket Beauvais püspöke, az anya unokafivére kereszteli. Apai nagybátyja is jelen van, s a gyermek apja nevét kapja. Bernier keresztelését csak kurtán említi a költemény, merthogy ő törvénytelen gyermek, nevét sem az apjáról kapja. Bernier fiának keresztapja viszont megkülönböztetett személyiség, St. Gilles hűbérura, s nevét is róla kapja a gyermek. Julien keresztelésének története azonban a lelket jellemző „karakter” hangsúlyozza. Közvetlenül a keresztelő után a csecsemőt foglyul ejtik a szaracénok, az egyik katona örökbe fogadja, és odaadó szeretettel neveli. A gyermek bátor harcossá cseperedik, csatázik a keresztények ellen, fogságba esik. A keresztények táborában apja felismeri és kiszabadítja, keresztapja pedig megteszi örökösének. Julien azonban, a költemény egyik legpozitívabb alakja, szemernyi hálát sem érez örökbefogadója iránt, s apja, Bernier intézkedik, hogy az idős katona kiszabaduljon a fogságból. Julien még azt is kijelenti, hogy soha nem szerette nevelőapját, és hogy a szaracénok nehezteltek rá, mikor velük élt, amiért ő keresztények közt született. A keresztelőn kapott „karakter” hatására idegennek érezte magát a pogányok között és - bár nem kereszténynek nevelték - elidegenedett nevelőapjától.³⁵⁵

A keresztelő szertartás alkalmával a gyermek nevet is kapott. Volt, aki apja, vagy apai vagy anyai nagyszülei után kapta a nevét, vagy egy fivér vagy nővér után, vagy nem sokkal a születése előtt elhalálozott nagybátyja vagy nagynénje után, mások pedig közismert szentek vagy keresztzüleik nevét kapták.³⁵⁶

Eddig az olyan csecsemők keresztelőjével foglalkoztunk, kiknek élete - legalábbis a keresztelő idejéig - nem forgott közvetlen veszélyben. A szülés alatti vagy közvetlenül a szülés utáni csecsemőhalandóság magas arányszámának tudatában a papok tisztában voltak azzal, hogy a gyermek esetleg nem éri meg keresztelőjét. Aquinói Tamás többek között azzal magyarázta a csecsemőkeresztelés elodázásának tilalmát, hogy „életük veszélyben forog, és a keresztelés az

³⁵² R. Trexler: „Infanticide in Florence: New Sources and First Results”, *History of Childhood Quarterly*, 1/1. (1973), pp. 98-116.

³⁵³ Galeran, in: Ch. V. Langlois: *La Vie en France au Moyen Age* (Párizs, 1926), vol. 1., p. 9.

³⁵⁴ *Councils and Synods*, vol. II., pt. 1., p. 70., pt. 2., p. 988.

³⁵⁵ Raoul de Cambrai, P. Meyer és A. Longnon (Párizs, 1882), pp. 2-4., 10., 272., 176-7.

³⁵⁶ Ch. Klapisch-Zuber szerint a késő középkori Toscanában a városi nemesi kereskedő családok a legidősebb fiút általában az apai nagyapa után nevezték el. A leányokat többnyire anyai nagyanyjuk után. Az alsóbb osztályokban a gyermekeket ritkán nevezték el rokonról - általában közismert szentekről kapták nevüket („L'Attribution d'un prénom a l'enfant en Toscane a la fin du Moyen Age”, in: *L'Enfant au Moyen Age: Littérature et civilisation* (Senefiance, 9.; Párizs, 1980), pp. 75-85.). Halesowenben apjukról nevezték el a fiúkat (Z. Razi, op. cit., p. 15.).

egyedüli segítség, amit adhatunk nekik”.³⁵⁷ Ezzel igazolta a csecsemő halála után néhány nappal elvégzett keresztelői szertartás gyakorlatát. Mivel azonban fennállt a veszély, hogy a gyermek nem éri meg keresztelőjét, különleges rendszabályokat foganatosítottak arra az esetre, ha az újszülött gyermek életbenmaradása kétségesnek tűnt. Ilyen esetben bárki keresztelhetett (in articulo mortis) - világiak is, férfiak és nők egyaránt. Sőt ez a haldokló csecsemő közelében tartózkodó személynek nemcsak joga, hanem keresztyéni kötelessége is volt.³⁵⁸ Ha a gyermek élve született, de életbenmaradása valószínűtlennek tűnt, apja vagy bármely jelen levő férfirokona is megkeresztelhetette. Másrészt viszont ha a szülés során úgy látszott, hogy a csecsemő halva születik, a bába engedélyt kapott arra, hogy megkeresztelje a megszülető testrészt. A zsinati határozatok alapján összeállított szertartáskönyv felszólította papokat, hogy utasítsák az egyházkerületükben tevékenykedő bábákat e kötelességük teljesítésére, és legyen elegendő tiszta víz a sürgősségi keresztelő elvégzésére. A bábának vizet kell hintenie a szülőcsatornából láthatóvá váló testrészt, és a következő mondatot kell mondania: „Isten teremtménye, megkeresztellek téged az Apa, a Fiú és a Szentlélek nevében.” Ezt mondhatják bármely nyelven, még a szavak sorrendjét sem szükséges betartani - ha megfelelő célzattal mondják, a keresztelés kötelező érvényű. Aquinói Tamás szerint akkor is engedélyezhető a keresztelés, ha csak a fej születik meg, mert a fej a tudat székhelye. Azonban akkor is engedélyezték a keresztelést, ha csak egy kar vagy láb született meg.³⁵⁹ Ha a gyermek életben maradt, szülei a templomba vitték, mielőtt eléggé megerősödött a teljes keresztelőhöz; a pap megkenté szentelt olajjal, elűzte a Sátánt; a keresztszülők válaszoltak a gyermek nevében, megtagadták a Sátánt és fogadalmat tettek a gyermek keresztyén szellemű nevelésére.³⁶⁰

A keresztelés semmivel sem volt mellékesebb, mint a gyermek életének megmentése. Gondoljunk csak arra, a bábákat utasították, hogy amikor az anya meghal a vajúdas során, késsel nyissák fel az anya testét: nemcsak azért, hogy megmentésük a csecsemő életét, hanem azért is, hogy megkereszteljék, mert „ezt kívánja a könyörületesség”.³⁶¹ A szülők is elsődleges fontosságot tulajdonítottak fiuk vagy leányuk megkeresztelésének. Főleg azok a szülők aggódtak, akik már átélték megkereszteletlen gyermekük halálát, mint például egy apa, akinek gyermekei mind meghaltak a szülés folyamán, mielőtt megkeresztelhetnék volna őket.³⁶² Szám-

³⁵⁷ „secundo propter periculum mortis, quia non potest eis alio remedio subveniri, nisi per sacramentum baptismi”. Summa Theologiae, Tertia pars, q. 68., art. 3. (vol. 57., pp. 88-90.).

³⁵⁸ Burchard of Worms, op. cit., col. 733.; Councils and Synods, vol. II., pt. 1., pp. 31., 452., pt. 2., p. 988.; Les Statuts synodaux francais, vol. I., s. 4., pp. 141-3.; s. 7., p. 54.

³⁵⁹ Thomas Aquinas: Summa Theologiae, Tertia pars, q. 68., art. 11. (vol. 57., pp. 114-17.); „Baptême”, in: Dictionnaire de théologie catholique, szerk.: A . Vacant és E. Mangenot (Párizs, 1910), vol. II., col. 283-4.

³⁶⁰ Mansi, op. cit., vol. XXII., col. 981-2.; Councils and Synods, vol. II., pt. 1., p. 233.; R. Trexler: Synodal Law in Florence and Fiesole, 1306-1518 (Vatican City, 1971), p. 67. ; Thomas Chobham, op. cit., p. 96-7.

³⁶¹ Késsel vágják fel az anyát,
Hogy a gyermeket megmentésük,
És megkereszteljék:
Ezt kívánja a könyörületesség.

Myrc, op. cit., p. 4., továbbá l. pp. 5., 17., 18. Thomas Aquinas ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az anyát nem kell megölni a gyermek megkeresztelése kedvéért: „Et ideo non debet homo occidere matrem ut baptizet puerum” (Summa Theologiae, Prima Tertiae, q. 68., art. 11. (vol. 57., p. 116.).

³⁶² Acta Sanctorum, Júl. 1., p. 515.

talán olyan esetet találunk a Szentek életrajzában, amikor a szülők kétségek közt hányódván valamelyik szenthez imádkoztak azért, hogy gyermekük élve szülessék, és hogy legyen idejük megkeresztelni - „engedd, hogy megkereszteljük!”.³⁶³ Csodának tekintették és köszönetet mondtak érte a szentnek, a gyermek akár csak néhány napig élt, vagy akár csak néhány órát, és a szülők el tudták vinni a templomba, hogy a pap megkeresztelje. Még az is csodának minősült, ha nem tudták elvinni a gyermeket a templomba, és a szülőszobában jelen levő férfi vagy nő keresztelte meg, mert „a gyermek boldogan végezte be életét”.³⁶⁴ Még ha nem is tűnt egyértelműnek, hogy él a gyermek, elegendő volt, ha az egyik jelen levő asszony kijelentette, hogy a gyermek lélegzik, és sietve megkeresztelték.³⁶⁵ Hitték, hogy a megkeresztelt gyermekeknek, kiknek még nem volt alkalmuk bűn elkövetésére, biztos helyük van a mennyországban. Dante külön helyet jelölt ki számukra a Paradicsomban, s így írta le éneküket:

„mert ez mind oly lélek itt, aki meghalt,
mielőtt igaz érdeméhez ért lenn.
És ezt magadtól is észreveszed majd,
mert gyermekarcuk és hangjuk mutatja,
hogy látva meglásd, és hogy hallva meghalld.”

(Ford.: Babits Mihály)³⁶⁶

A középkori prédikátorok - vigasztalni akarván a szülőket, vagy megfeddni őket az elveszített gyermek szünni nem akaró gyászolásáért - folyton azt hajtogatták, hogy Isten könyörületesen bánt gyermekükkel, mikor eltávolította ebből a világból.³⁶⁷ Ez a felfogás több változatban is tovább élt az európai keresztény kultúrákban. Az ártatlan gyermek, aki megismerte az árvaságot és megpróbáltatásokat, s a halál megváltja szenvedéseitől, és a mennyországba jut, hogy ott az örök üdvösség részese legyen - visszatérő motívum a 19. századi európai irodalomban. Mint például Gerhard Hauptmann Hannales Himmelfahrt (Hannales mennybemenetele) című drámájában a gyermek haldoklásának valóságghű leírása, s halála és a Paradicsomba vezető út leírásában az érzelmek szertelen gazdagsága.³⁶⁸

A mai olvasó számára talán az a legszörnyűsebb, hogy azok az asszonyok, akik mindjárt a szülés után megölték gyermeküket, először megkeresztelték őket. Egyszerűen azért, mert ezt várták el tőlük. A gyermek keresztelése vagy nem keresztelése nagy szerepet játszott annak megítélésében, hogy megbüntessék-e a gyermekgyilkos anyát vagy megbocsássanak neki,³⁶⁹ s feltételezhető, hogy annak hitében, hogy a megkeresztelt gyermek a mennybe jut, ezek az

³⁶³ ibid., p. 501.

³⁶⁴ ibid., Márc. 1., pp. 290., 581., Márc. 2., p. 97.; *Analecta Bollandiana*, 9. (1890), p. 336.; *Acta et Processus Canonizacionis Beate Brigitte*, p. 157.

³⁶⁵ Ilyen esetet ír le naplójában a firenzei Lucca de Matteo (szerk.: G. Brucker: *The Society of Renaissance Florence*, p. 45.).

³⁶⁶ Dante: *Isteni színjáték*, Paradicsom, 32. ének.

³⁶⁷ *Select English Works of John Wycliffe*, szerk.: T. Arnold (Oxford, 1871), vol. III., p. 200.

³⁶⁸ R. Kuhn: *Corruption in Paradise: The Child in Western Literature* (London, 1982), pp. 109-11.

³⁶⁹ Y. B. Brissaud: „L’Infanticide a la fin du Moyen Age: Ses motivations psychologique et sa répression”, *Revue historique de droit français et étranger*, 50. (1972), pp. 229-56. Egyszer azzal vádoltak egy asszonyt, hogy megölte gyermekét. Nem egyházi, hanem világi törvényszék tárgyalta az ügyet, ám Lincoln püspöke elmarasztalta, mert mielőtt megölte, nem keresztelte meg a gyermeket. Lásd R. M. Wunderli: *London Church Courts and Society on the Eve of the Reformation* (Cambridge, Mass., 1981), p. 128., n. 76.

anyák elhitették magukkal, hogy gondoskodtak gyermekük lelki üdvéről. Ne üdvözl az a gyermek, aki megkereszteletlenül hal meg; az egyház tanítása szerint azonban inkább tisztátalannak kell tekinteni, mintsem szájalom tárgyának. A gyermekszülésben elhunyt nőt nem temethették el a templomokban, csak a templomkertben. S még ott sem, ha gyermeke in utero halt meg, mivel a magzat - bűnben fogant, menstruációs vérből táplálkozott, kereszteletlen - beszennyezte az anyát, akit csak azt követően temethettek el, amikor a gyermeket már eltávolították méhéből, és a temetőn kívül eltemették.³⁷⁰ A tisztátlanságtól félvén természetesen több kultúra is elfogadta az anya szülés utáni elkülönítésének szokását. Elterjedt gyakorlat volt több primitív társadalomban, így Kínában,³⁷¹ a bibliai Izraelben (Mózes V. könyve, 12:2-5), valamint az etiópiai zsidók körében mind a mai napig él. A középkori katolikus világban az új anyát nem különítették el a szülés után, hanem „templomi avatásra” kötelezték. Az egyházba való visszavétel során az anya hálát adott és áldásban részesült (a katolikus történészek hangsúlyozzák a szertartás e tényezőit), megtisztult a szennyől, és az egyház visszafogadta kebelébe.³⁷² A tisztaságot és tisztátlanságot megkülönböztetni kívánó egyházi

³⁷⁰ Mirk's Festial, p. 298.

³⁷¹ Kínában a szülés után száz napig tisztátalannak tartották az asszonyokat, I. M. Topley: „Cosmic Antagonism: A Mother-Child Syndrome”, in: Religion and Ritual in Chinese Society, szerk.: A. P. Wolf (Stanford, 1974), pp. 234., 237-8.

³⁷² A. J. Schulte: „Churching of Women”, The Catholic Encyclopedia (New York, 1908), vol. III., p. 761. K. Thomas szerint a világiak tekintették a szertartást rituális megtisztulásnak, ezzel szemben az egyház tanítása szerint ez csupán hálaadó szertartás volt. A szertartás inkább a tisztátlanság hiedelmének következménye volt, mintsem a hit forrása. L. K. Thomas: Religion and the Decline of Magic (Harmondsworth, 1973), pp. 42-3. Azt hiszem, a papok többsége - legalábbis a középkorban - a szertartást a megtisztulás aktusának is tekintette. L. III. Ince pápa nézeteit a nők tisztátlanságáról a terhesség és szülés idején (De Contemptu Mundi, PL vol. 200., col. 703-7., összefoglalva a szövegben ch. 1., n.28.); ezek alapján a nőnek a terhesség idején szünetelő menstruációs vére olyan rút és tisztátlan, hogy érintésétől a fa kiszárad, a fű kiég, a gyümölcs elvész. Ha a kutya belenyal, kitör rajta a veszettség, és ha menstruáló nővel való kapcsolatból gyermek származik, az bélpoklosnak születik. A menstruációs vér szennyezettsége miatt kényszerítették a nőt a szülés utáni megtisztulásra.

Igaz, Bede azt írja, hogy Gergely pápa szerint (St Augustine of Canterburynek írott levelében) közvetlenül a szülés után az asszony - hogy hálát adjon - beléphet a templomba, s ez nem tekintendő bűnnek, mivel Mózes V. könyvének tiltása (12:2-5) allegóriaként értelmezendő (Bede Ecclesiastical History, szerk.: B. Colgrave és R. Mynors (Oxford, 1969), p. 90.). A salernói orvosi tekintélyek által írt 'responsa' alapján a kisgyermek a születést követően még nem tud állni, ülni, menni és beszélni, mert - az állatoktól eltérően - anyja méhében menstruációs vér táplálta, s ez nehezen tisztul ki belőle, még az állatok a méhben tisztább táplálékon éltek (The Prose Salernitan Questions, szerk.: B. Lawn (Oxford, 1979), q. 228., p. 115.; l. még Bartholomaeus Anglicus, op. cit., bk. 6., ch. 4., valamint Summa de Magister Rufianus, szerk.: H. Singer (Aalen, 1963), p. 16. A 16. század második felében és a 17. században az anglikánok azt tartották, hogy az a nő, akit azzal vádoltak, hogy a szülés után nem vett részt templomi szertartáson, „nem adott hálát Istennek gyermeke születéséért”. A 15. században pedig azt mondták, hogy nem tisztult meg („non erat purificata”): I. A Series of Precedents and Proceedings, szerk.: W. H. Hale (London, 1847), no. 514., 696., 738., 812., 41., 57. A liturgia könyv szertartásáról „Ordo intrandi mulieres in ecclesiam post partum”, I. Abbé V. Leroquais, op. cit., vol. I., p. 89.

Az egyik krónikáiró szavai azt a laikus hitet tükrözik, hogy a nőknek a szülés után meg kell tisztulniuk: azt írja, hogy egy bizonyos nemesasszony a szülés után külön aludt a férjétől, mert „még nem jött el megtisztulásának ideje” („que intus parturierat, nec tempus purificationis ejus instabat”). Chroniques des Comtes d'Anjou et des Seigneurs d'Amboise, szerk.: L. Halphen és R. Pourpardin (Párizs, 1913), p. 99.

határozatok, valamint a megkeresztelten, illetve keresztetlenül elhalálozott gyermek sorsára vonatkozó egyházi nézetek elterjedtek és általánosan elfogadottá váltak a köznép soraiban. A szülők mindent elkövettek gyermekük megkereszteléséért, s vigaszt nyújtott számukra az a tény, hogy halála előtt sikerült megkeresztelniük a gyermeket. A megkeresztetlen gyermek halála nemcsak bánatot okozott, hanem félelmet is keltett, melyet a csecsemő további sorsát illető keresztény felfogás és a kereszténység előtti időszakból fennmaradt ősi szokások és hiedelmek elegye táplált.

A falusi lelkészek ténykedésének hibáit orvosolni szándékozó zsinati határozatoknak a lelkész kötelességeivel foglalkozó záradéka, mely az elhunyt hívek keresztény temetéséről rendelkezett, hangsúlyozottan kiemelte a terhesség vagy szülés során elhalálozott asszonyokat.³⁷³ Ez a záradék azt jelzi, hogy túlzott buzgalmukban a plébánosok olykor megtagadták a keresztény temetést, noha az egyház hivatalos állásfoglalása értelmében a terhesség és szülés folyamán meghalt asszonyok eltemetése csupán a templomban tiltott. Ha figyelmesen elolvassuk a gyónni szándékozónak feltett egyik kérdést (a 11. századi Wormsi Burchard „*Decretorum libri viginti*”-je alapján), kiderül, hogy Burchard korában, vagy ezt megelőzően (Burchard ugyanis régebbi szövegeket használt), a keresztetlen gyermeket olykor a szívébe döfött karóval temették el. A halála előtt megkeresztelt gyermeket egyik kezében egy serleg borral, a másikkal pedig szent ostyát tartalmazó serleggel temették el. Az egyház mindkét szokást elítélte, míg azonban kétévi vezeklést szabtak ki arra, aki karót döfött a keresztetlen gyermek szívébe (ha az anya és a gyermek együtt halt meg, néha mindkettőjüket karóval a szívében temették el), a megkeresztelt gyermek eltemetése serlegekkel a kezében mindössze tíznapos vezeklést vont maga után.³⁷⁴ E különbségtételnek jó oka volt: eltért ugyanis a két temetési szokás jelentősége. A megkeresztelt csecsemő nem keltett félelmet. Egy ősi pogány szokást ötvöztek keresztény rituális tárgyakkal, a gyermeket olyan dolgokkal temették el, amelyekről azt gondolták, hogy a túlvilágon a gyermek lelki üdvét szolgálják. A megkeresztetlen gyermek félelmet keltett az élők szívében, és azért döftek karót a csecsemő szívébe, nehogy az visszatérjen és ártsen nekik. Ősrégi és egyetemes a rettegés a halottak visszatérésétől - és főleg annak visszatérésétől, aki soha nem is tartozott az élők közösségéhez -, a keresztény értelemben sehová sem tartozó megkeresztetlen gyermek által kiváltott rettegést azonban nem más, mint maga az egyház táplálta. Ágoston merev álláspontja némileg mérséklődött a középkor derekán. A megkeresztetlen gyermek helyéül a Pokol Tornáca jelöltetett ki, úgy tűnik azonban, a keresztelés nélkül elhalálozottakkal szembeni magatartásformákat még mindig a negatív képzetek határozzák meg.³⁷⁵

³⁷³ J. D. Mansi, op. cit., vol. XX., col. 399.

³⁷⁴ Burchard of Worms, op. cit., col. 974-5.

³⁷⁵ Skócia észak-keleti részében még a 19. században is élt a megkeresztetlen gyermekek speciális temetésének gyakorlata, l. W. Gregor: *The Folklore of the North East of Scotland* (London, 1881), pp. 214-15.; a közvetlenül a születés után elhalálozott csecsemők nem tartoztak az élők közösségéhez, s a halottak közösségében sem volt helyük - a temetési szokásokról l. J. Pentikainen: *The Nordic Dead Child Tradition* (FF Communications, 202.; Helsinki, 1968), pp. 61-2., 354. - a különleges temetési szertartás célja az volt, hogy megakadályozza, hogy a halott gyermek visszatérjen és ártsen az élőknek. A halott csecsemőt a szentek sírhelyéhez vitték, hogy a gyermeket egy pillanatra felélesszék és megkereszteljék, lelkének üdvösségét így biztosítsák; Franciaországban egészen a 19. századig élt az a felfogás, hogy a megkeresztetlen gyermek átok. Ezekről l. J. Gélis: „*La Mort du nouveau-né et l'amour des parents: Quelques réflexions a propos des pratiques de répit*”, *Annales de démographie historique* (1983), pp. 23-31.

SHULAMIT SHAHAR

A SZOPTATÁS

Korunk orvosai és pszichológusai azt javasolják az anyáknak, hogy szoptassák gyermekeiket. Az anyatej aminosav-összetétele kedvezőbb hatású a csecsemő anyagcseréjére, mint a tehéntej: bár ez utóbbi az anyatejével azonos mennyiségű vasat tartalmaz, a felszívódás mértéke azonban kisebb. Ráadásul az elkészített tejjel szemben az anyatej védeltséget is biztosít számos betegség ellen. A szoptatás meghittsége szorosabbra fűzi az anya és a gyermek közti köteléket. Viszont - állítják az orvosok és a pszichológusok - ha az anya kelletlenül és csak a társadalmi elvárások miatt szoptatja gyermekét, ez szorongást és büntudatot vált ki, s mind az anya, mind a gyermek számára kellemetlen élménnyé teszi, majd tönkresilányítja a szoptatás aktusát. Ilyen esetekben ajánlatosabb a cumisüvegből való táplálás - a táplálásnak ez a módja is erősíti azt a kölcsönösen meghatározó pozitív anya-gyermek kapcsolatot, amely a gyermek első kötődése egy másik személyhez, s amely nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a gyermek bízzék önmagában és másokban.³⁷⁶ Tudomásunk szerint a szoptatós dajkaság intézménye, legalábbis a nyugati kultúrában, már nem létezik. De létezett a középkorban, és a pasztőrözés feltalálásáig a modern korban is. A tehén-, kecske- vagy birkatejjel táplált csecsemők esélye az életben maradásra csekély volt. Tudta ezt mindenki, így a korszak orvosi szakirodalmában ritkán található olyan fejtegetés, amely a csecsemő valamely anyaállat tejével történő táplálására vonatkozna. Csupán a didaktikus művek szerzői óvják az anyákat és a szoptatós dajkákat attól, hogy állati tejjel táplálják a csecsemőt. Mivel egynémely ókori bölcselővel összhangban a középkori szerzők úgy vélték, hogy a tej a spermához hasonló tulajdonságokkal bír és erősen befolyásolja a személyiség kialakulását, óvták az asszonyokat attól, hogy a csecsemőket a testi és lelki gyarapodásukat veszélyeztető tehén-, birka- vagy kecsketejjel táplálják. Gyóntató kézikönyvében Thomas Chobham azt írja, a régmúlt időkben a pogányok vadállatok tejével táplálták gyermekeiket, hogy ily módon állati kegyetlenséget oltsanak beléjük.³⁷⁷ Más szerzők is kiemelik, hogy az állati tej nemcsak betegséget okoz, hanem brutálissá is teszi a gyermeket.³⁷⁸ Annak ellenére azonban, hogy ez általánosan elfogadott nézet volt, és a nem anyatejjel táplált csecsemőnek alig-alig volt esélye az életben

³⁷⁶ *Obstetrics and Gynecology*, szerk.: D. N. Danforth (Philadelphia, 1982), p. 791; másrészt a pszichoanalitikusok, mint például M. Klein és D. W. Winnicott, az anyai szoptatást alapvetően meghatározónak tartják a gyermek jövőbeli lelki jóléte szempontjából.

³⁷⁷ „quod gentiles lacte ferarum filios suos fecerunt nutriré ut ex inde feritates contraherent”, Thomas Chobham: *Summa Confessorum*, szerk.: F. Broomfield (Párizs - Löven, 1963), p. 465.; az ókor filozófusainak nézeteiről I. R. Étienne: „La Conscience médicale antique et la vie des enfants”, *Annales de démographie historique* (1973), pp. 35-9.

³⁷⁸ J. B. Ross: „The Middle Class Child in Urban Italy: 14th to Early to 16th Century”, in: *The History of Childhood*, szerk.: L. deMause (New York, 1974), pp. 186-7.; D. Herlihy és Ch. Klapisch: *Les Toscans et leur familles: Une étude du Catasto Florentin de 1427* (Párizs, 1978), p. 555. Francesco of Barbaro, aki kézikönyvet írt a nőknek a 14. század elején, intelmeit főleg a gyermekeket saját házukba fogadó dajkáknak szánja. Azt írja, hogy az anyajuh teje kevésbé ártalmas, mint az anyakecske, a kutya vagy a disznó teje (*Reggimento e costume di Donne*, szerk.: G. E. Sansone (Turin, 1957), ch. 13., p. 195.

maradásra,³⁷⁹ ha más lehetőség nem adódott, a csecsemők állati tejet kaptak. Maga a tény, hogy ilyen figyelmeztetés szükségessé vált, azt jelzi, hogy a szerzők tudtak erről. III. Ince pápa azzal vádolta a zsidó asszonyokat, hogy olyan tejet árultak keresztény asszonyoknak, amellyel ők maguk nem voltak hajlandók saját gyermekeiket táplálni.³⁸⁰ Tekintet nélkül arra, hogy a zsidó asszonyok árultak-e tejet a keresztényeknek vagy sem, maga a tény, hogy állati tejet árultak csecsemők táplálására, azt mutatja, hogy valóban használtak állati tejet ilyen célra. A lelenházakban az alig néhány napos újszülötteket valószínűleg anyaállatok tejével elegyített péppel etették.³⁸¹ Szent Gilbert élettörténete elbeszéli, hogyan áldott meg a szent egy meddő asszonyt. Mikor az áldás gyümölcseként az asszony egészséges gyermeknek adott életet, a szent osztozott az anya boldogságában, és tehenet küldött neki, hogy táplálni tudja gyermekét.³⁸² Giorgio Vasari beszámol egy kéthónapos csecsemőről, aki kizárólag kecsketejen nevelkedett, miután anyja a pestisjárvány áldozatául esett.³⁸³ Bizonyos vidékeken valószínűleg elterjedtebb volt az állati tejjel vagy vízzel elegyített pép, mint más területeken. A 15. században Bajorország déli részén például így táplálták a néhány hónapos csecsemőket, míg a szomszédos területeken az anyai szoptatás volt az elfogadott.³⁸⁴ A gyomorbántalmak és a betegségek kockázata alighanem nagyobb volt a városokban, mint vidéken, ahol könnyebben lehetett friss tejhez jutni. Tudomásunk van egy különleges eszköz létezéséről, mely az állati tej elfogyasztására szolgált: simára gyalult kis tehénzarv, a végére apró lyukat fűrtak, és egy kétujjas kesztyűszerűséget erősítettek rá - ebből ivott a kised.³⁸⁵ A korszak elbeszélő költészetében visszatérő motívum a kecske, az ózsuta vagy az egyszarvú csodás megjelenése, s az ő tejük táplálja a csecsemőt, amikor szoptatásra nincs lehetőség.³⁸⁶ Másrészt viszont az egyik izlandi saga, Thorgisl története az anyatejtől való teljes függést bizonyítja. Az anyát kised gyermekével a karjai közt meggyilkolták. Az anya halott, a gyermek azonban tovább szopik a melléből. A temetés után az apa egy hosszú éjen át dermedten nézi gyermekét, majd „férfiaságát bizonyítandó”, cselekvésre szánja el magát. Mellbimbóján késsel metszést ejt, hogy vér lövelljen belőle. Mikor a kised szopni kezd, a sebből víz lövell, majd tej, s a gyermek jóllakik.³⁸⁷ A történet nemcsak az anyatejtől való teljes függést példázza egy olyan vidéken,

³⁷⁹ Az állati tejjel táplált csecsemők magas mortalitásáról a 19. században, a pasztörizálás kora előtt, l. G. Sussman: „Wet Nursing in 19th Century France”, *French Historical Studies*, 9. (1975), pp. 304-28., n. 18.

³⁸⁰ S. Grazel (szerk.): *The Church and the Jews in the 13th Century* (New York, 1966), p. 73. és n. 141.

³⁸¹ F. Piponnier: „Les Objets de l'enfance”, *Annales de démographie historique* (1973), p. 70.

³⁸² *Le Livre de Saint Gilbert*, szerk.: R. Foreville (Párizs, 1943), p. 81.

³⁸³ J. B. Ross, op. cit., p. 187.

³⁸⁴ J. Knodel és E. van de Walle: „Breast Feeding, Fertility and Infant Mortality: An Analysis of Some Early German Data”, *Population Studies*, 22 (1967), p. 119.

³⁸⁵ M. McLaughlin: „Survivors and Surrogates: Children and Parents from the Ninth to the Thirteenth Centuries”, in: L. deMause (szerk.), op. cit., n. 75.; D. Alexandre-Bidon és M. Closson: *L'Enfant à l'ombre des cathédrales* (Lyons, 1985), p. 145.; Daniel Mauche egyik 1510-ben készült szobra már cumisüveget ábrázol, melyből Miriam Cleopas tejjel (vagy vízzel) eteti gyermekét - l. M. Baxabdall: *The Limewood Sculptors of Renaissance Germany* (London, 1981), pl. 82.

³⁸⁶ M. Plouzeau: „Vingt regards sur l'enfaçonnet ou Fragments du corps puéril dans l'ancienne littérature française”, in: *L'Enfant au Moyen Age: Littérature et civilisation* (Senefiance, 9; Párizs, 1980), pp. 203-17.

³⁸⁷ *Origines Islandicae*, szerk. és ford.: G. Vigfusson és F. Y. Powell (Oxford, 1905), vol. 2., p. 649.

ahol az emberek egymástól elszigetelt kunyhókban éltek és vadászatból-halászatból, háziállatok nélkül tartották fenn magukat, hanem az apai szeretetet is, a gyermekért tett áldozatvállalást. Ugyanakkor tetten érhető a korabeli orvostudomány álláspontja is a tej és vér közti összefüggésről. Eszerint a menstruációs vér, amely a terhesség idején a magzatot táplálja, a szülés után átalakul az újszülött csecsemőt tápláló tejjé. Az artériákon és vénákon át az emlőkbe kerül és tejjé válik. Az emlők szerepe a vér tisztítása.³⁸⁸ Jóllehet a szerzők azt állítják, hogy Isten gyermekeik táplálására adományozta az asszonyoknak emlőiket,³⁸⁹ mégsem szoptott minden gyermek az anyja melléből. Voltak, akik állati tejen nevelkedtek, mások, főként a társadalom felsőbb rétegeiből, szoptatós dajkák tején.

A szoptatós dajkák

Sokféle középkori forrás ír a szoptatós dajkákról: az orvosi és didaktikai művek, a prédikátorok írásai, a gyóntató kézikönyvek, krónikák, a szentek életrajzai, memoárok, a munkavállalók bérének felső határát rögzítő szabályrendeletek, az adóbehajtási célból készített népszerűségi nyilvántartások, a keresztények és zsidók érintkezésének korlátozását célzó egyházi törvények, az epikus költemények, az udvari költészet, valamint a szatirikus irodalmi alkotások. Gond azonban, hogy ezek a források nem szolgáltatnak statisztikai adatokat, így nem határozható meg belőlük a szoptatós dajkák száma vagy a dajkaságba adott csecsemőknek a teljes lakossághoz viszonyított számaránya egy adott helyen és időszakban, mint ahogyan ez meghatározható a 18. század vonatkozásában. Ismeretes például, hogy a 18. században Hamburg 90 000 fős lakosságában a szoptatós dajkák száma mintegy 4000-5000-re tehető. A 18. század utolsó negyedéből származó párizsi adatok még pontosabbak. Párizs lakosainak száma akkoriban 800 000-900 000 volt, s évente hozzávetőlegesen 21 000 csecsemő született. Közülük 1000 csecsemőt szoptatott az anyja, s mintegy 1000 gyermeket bentlakó dajka. Az összes többi gyermeket dajkához küldték, s a dajkák saját házukban szoptatták őket (szám szerint 19 000 csecsemőt). Körülbelül 2000-3000 gyermeket a párizsi külvárosokban élő dajkák gondozásába adtak, a többit pedig távoli falvakba küldték.³⁹⁰ Hasonló számadatok a középkorból nem maradtak fenn - talán csak a késő középkori Firenzéből -, a forrásokból azonban kiderül a szoptatós dajkák szolgáltatait igénybe vevő nők társa-

³⁸⁸ Bartholomaeus Anglicus: *Liber de Proprietatibus Rerum* (Strasburg, 1505), bk. 5., ch. 34. - *De Mamilla*, bk. 6., ch. 3. - *De Creatione Infantis*; ch. 7. - *De Matre* (= *On the Properties of Things*: John Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus (Oxford, 1975), pp. 294-8., 302-3.; Arnold of Villanova: *De Regimine Sanitatis*, in: *Opera Omnia* (Basel, 1585), col. 666.; Hildegard of Bingen: *Causae et Curae*, szerk.: P. Kaiser (Lipcse, 1903), pp. 67., 111.; Albertus Magnus: *Quaestiones de Animalibus*, in: *Opera Omnia*, vol. XII. (Münster, 1955), bk. 18., q. 8., p. 301.

³⁸⁹ Thomas Chobham, *op. cit.*, p. 465.

³⁹⁰ M. Lindemann: „Love for Hire: The Regulation of Wet-nursing Business in 18th Century Hamburg”, *Journal of Family History*, 6. (1981), p. 385.; Párizst l. E. Badinter: *L'Amour en plus* (Párizs, 1980), p. 57.; Lyont l. M. Garden: *Lyon et les Lyonnais au XVIIIe siècle* (Párizs, 1970); kisvárosban élő családok csecsemőinek vidéki dajkához küldésére l. pl. A. Bideau: „L'Envoie des jeunes enfants en nourrice: L'Exemple d'une petite ville: Thoissey-en-Dombes 1740-1840”, in: *Hommage a Marcel Reinhard: Sur la population française au XVIIIe et au XIXe siècles* (Párizs, 1970), pp. 49-58.

dalmi hovatarozása, s megtudhatjuk e jelenség okait, valamint azt, hogy milyen körülmények között kerültek a gyermekek a dajkákhöz.³⁹¹

Az orvostudományi művek szerzői, a prédikátorok, a gyóntató kézikönyvek szerzői és, szinte kivétel nélkül, a világi didaktikai művek szerzői az anyai szoptatást részesítették előnyben. Akárcsak a modern idők orvosai és pszichológusai, mind testi, mind érzelmi okokból, az anyamellről való táplálást javasolták: „A legmegfelelőbb tej a kised számára az anyja teje.”³⁹² Az anyatejet tartották a legjobbnak a gyermek testi fejlődése szempontjából, az anyai táplálás pedig a táplálás legkívánatosabb módja, mert az anya és gyermeke között különleges kapcsolat létesül. Mint Bartholomaeus Anglicus írja: „Az anya kéjvágyban foganta meg gyermekét, kínok közepette szülte, szereti és csókolgatja.” A szeretetből adódóan az anyai szoptatás a lehető legjobb, s az anyai érzéseket is táplálja.³⁹³ Ilyen-olyan formában ez a felfogás ölt testet a legtöbb szerző alkotásában. A 14-15. századi művészetben, leginkább az itáliai műalkotásokon, újra és újra megjelenik a gyermeket szoptató Szűzanya - az eszményi anya a világ valamennyi asszonya számára. A szerzők óva intenek a testileg beteg és lelkileg romlott szoptatós dajkák tejétől. Tejük veszélyezteti a gyermek testi-érzelmi jólétét, mert a tejjel a dajkák betegségüket és káros hajlamaikat is továbbadják. De mindeme aggályuk ellenére a szerzők hosszan taglalják, milyen az ideális szoptatós dajka, és tanácsaik többsége rájuk vonatkozik. Beauvais-i Vincent, a mohamedán orvosi szaktekintélyeket idézve, a szoptatós dajkák ideális életkorát fejtegeti; az általa említett vélemények körültekintő értelmezése alapján azt javallja, a dajka életkora 15 és 40 év között bármikor megfelelő. A legtöbb nyugati szerző szerint azonban 25 évesnél ne legyen fiatalabb, és 35 évesnél ne legyen idősebb. Ne kezdje a szoptatást közvetlenül a saját szülése után, mert teje akkor még nem megfelelő, de szülése után túlságosan hosszú idő elteltével se: a szerzők azt tartották a legjobbnak, ha a szülés után két hónap telt el. A szoptatós dajka alkalmazása előtt a szülőknek meg kell győződniük arról, hogy a dajka szülése rendben ment-e, és nincs-e hajlama a vetelésre. A

³⁹¹ Mivel a középkorban a latin ‘nutrix’ szó egyaránt jelölte a dajkát és a gondozónőt, vagy a gyermeket szoptató nőrokont, őrizkedtem attól, hogy olyan forrásokból idézzek, melyekben a dajkára való utalás nem egyértelmű. Hasonlóképpen a ‘nutrire’ ige is utal a szoptatásra, etetésre és nevelésre, akárcsak az ‘educare’ ige. Olyan példák következnek, melyekben a ‘nutrix’ szó nyilvánvalóan nem a dajkára utal: Amikor Bernardino of Siena hároméves korában elvesztette az édesanyját, nagynénje gondjaira bízta, és lejegyezték, hogy „nutriciis disciplinae obsequens”, Acta Sanctorum, szerk.: J. Bollandus és G. Henschenius (Párizs-Róma, 1863-1940), Ápr. 1., p. 93.; és amikor Cornillon ötéves korában teljes árvaságra jutott, nővérével együtt egy zárdába küldték. A szerző azt írja az őket gondozó apácáról, hogy „Ipsa namque pascebat corpora sicut nutrix refeciebat, et mentes ut magistra”, ibid., p. 443.

Gondozónőre, nem pedig dajkára utalnak azok a didaktikus művek, melyek kijelentik, hogy a ‘nutrix’, akárcsak a tanító (‘magister’) és a szülők, nevelje keresztényi szellemben a gyermeket: I. pl. J. Bromyard: Summa Praedicatorum (Antwerpen, 1614), ch. 3., pp. 4-5. A ‘nutrire’ szó hol ‘szoptatás’, hol pedig ‘nevelés’ jelentése figyelhető meg abban a szövegben, mely leírja, hogy Bernard of Clairvaux anyja hogyan nevelte gyermekeit: „alienis uberibus nutriendos committere illustris femina refugiebat. Cum autem crevissent, quam diu sub manu eius erant, eremo magis quam curiae nutrieat”, PL Vol. 185., col. 227. Az ‘educare’ szó ‘szoptatás’ jelentésű használatára I. Acta Sanctorum, Márc. 11., p. 181.; Márc. 3., p. 522.; Thomas Chobham, op. cit., p. 465.

³⁹² „Lac autem infantibus convenientius est lac matris propriae”, Arnold of Villanova, op. cit., col. 666., további művek az anyai szoptatás magasztalásáról, I. L. E. Demaitre: „The Idea of Childhood and Childcare in Medical Writings of the Middle Ages”, Journal of Psychohistory 4. (1967-7).

³⁹³ Bartholomaeus Anglicus, op. cit. bk. 6., ch. 7. - De Matre - = John Trevisa’s Translation, p. 303.).

dajka legyen egészséges és tiszta, arcbőre legyen üde, melle nagy. A szoptatási időszakban tartózkodjék a fűszeres és savanyú ételek fogyasztásától, mint például a vöröshagyma és a póréhagyma. Ha a dajka tejhozama apadna, igya a következő italkeveréket: hüvelyes növény, rizsliszt, tej és cukor elegyét, némi ánizskapor hozzáadásával. Étrendjét teje összetétele - azaz hogy zsíros vagy sovány - határozza meg. Mivel a szoptatási időszak alatti nemi érintkezés a havivérzés visszaállása miatt a tej apadását és minőségi romlását eredményezi, a dajka teljes mértékben őrizkedjék a nemi aktustól. A szoptatás alatti teherbe esés a szopós csecsemőre nézve rendkívül veszélyes, mivel a terhesség idején az asszony jó vére biztosítja a magzat táplálékát, s a tejnek csak a rossz vér marad. A szoptatós dajka kerüljön minden feszültséget, mely a menstruáció visszaállítását okozhatná.³⁹⁴ Eképpen vélekedett Beauvais-i Vincent. Hasonló utasításokat közöl, illetve az ideális szoptatós dajka leírását adja a szerzők többsége. Sokuk véleménye, hogy a szoptatós dajka legyen szeretetre méltó, mert tulajdonságai a tejen keresztül átkerülnek a gyermekbe. Némelyik szerző jobban kedvelte az olyan dajkát, aki fiút szült, mint azt, aki leányt.³⁹⁵ Annak érdekében, hogy összhangba hozzák az anyai szoptatás elsőbbségét a dajkaság elfogadásával, némelyik szerző azt javasolta, hogy a szülők olyan szoptatós dajkát keressenek, amelyik vérmérsékletében és külsejében a lehető legjobban hasonlít az anyához, és a teje is hasonló.³⁹⁶

Az anyai szoptatással szembeni ambivalens attitűd a didaktikai művekben, a prédikátorok írásaiban és a gyóntató kézikönyvekben szembeszökőbb, mint az orvostudományi művekben. Az utóbbiak - az ókori, valamint a mohamedán tudós orvosokat követvén - az anyai szoptatás magasztalása után egyből a szoptatós dajkákat látták el tanácsaikkal. Ha nem arról lenne szó, hogy az anyai szoptatással szembeni ambivalencia teljesen egyértelmű másfajta művekben is, e visszásságot akár az is magyarázhatná, hogy a szerzők egyidejűleg elfogadták az anyai szoptatást helyeslő keresztény álláspontot is, valamint a szoptatós dajkák alkalmazását megokoló görög, római és mohamedán szerzők véleményét is. Előfordul azonban, hogy hasonló ambivalencia jellemzi a prédikátorok írásait és a gyóntató kézikönyvek szerzőinek műveit is, akik nem hivatkoztak a már említett orvostudományi művekre. Megfeddtek a gyermekük szoptatását elhárító asszonyokat, ugyanakkor jóváhagyták a szoptatós dajkák alkalmazását. Thomas Chobham nemcsak hogy elítélte ezeket az anyákat, hanem a szoptatástól való húzódozást egyenesen gyilkosságnak minősítette. Mindazonáltal azzal zárta fejtegetését, hogy „Ha az anya egyedül nem bírja az egész terhet magára vállalni, legalább akkor szoptassa és fürdesse a kisgyermeket, amikor tudja, s így nem válik olyanná, mint az az asszony, aki természetellenes módon viselkedik, és gyermeke közelébe sem megy.”³⁹⁷ Azaz az anya mellett ott van a szoptatós dajka is. Tegyük kísérletet e kettősség megmagyarázására.

³⁹⁴ Speculum Quadruplex: Speculum Doctrinale (Douai, 1624), col. 1091., dajkáknak a helyes szoptatásról és a szoptatás alatti szexuális kapcsolat veszélyeiről l. még Konrad of Megenberg, *Ökonomie*, szerk.: S. Krüger (Stuttgart, 1973; MGH Staatschriften, 111/5.), bk. 1/2., ch. 9., p. 81.

³⁹⁵ Hildegard of Bingen, op. cit., p. 160.; Arnold of Villanova, op. cit., col. 666.; Francesco of Barbaro, op. cit., ch. 13.; Aegidius Romanus: *De Regimine Principum* (Venice, 1505), bk. 2., pt. 2., ch. 15.; *Le Régime du corps de Maître Aldebrandin de Sienne*, szerk.: L. Landouzy és R. Pépin (Párizs, 1911), pp. 76-7.; Bernard Gordon: *De Conservatione Vitae Humanae* (Lipce, 1570), pp. 12-16.

³⁹⁶ Konrad of Megenberg, op. cit., bk. 1/2. ch. 9., pp. 78-9.

³⁹⁷ Thomas Chobham, op. cit., pp. 464-5. Megjegyzéseiből kitűnik, hogy ebben a szövegben nem az elhagyásra, hanem pusztán a szoptatás elutasítására utal.

Az irodalmi művekben a szoptatás az anyaság jelképe, és az emberi emlékezetben a mell szopása a gyermekkor és az anya-gyermek kapcsolat első szimbóluma. Az irodalmi művekben azonban a szoptatós dajka is megjelenik, olykor ugyanabban a műben, mint amelyik a szoptatást az anya és gyermeke közötti érzelmi kötelék szimbólumaként jeleníti meg. Így szólt és cselekedett Parzival anyja, amikor gyermekét várta:

„Melléről letépte a ruhát, lágy, fehér keblét piros ajkához vonta, az anyaság bölcsességével:
„Egy kised táplálói leszek. A kised már azóta készíti bennetek táplálékát, amióta érzem, hogy testemben él.”

S a szerző hozzáfűzi:

Az asszony meglepődéssel látta, hogy a szíve fölött nyugszik a táplálék, a tej az emlőkben, s néhány cseppet kipréselvé így szólt a Királynő: „Igaz szerelem gyümölcse vagy...”

A szülés után

A kicsiny barnás-rózsaszín bimbókat - azaz kicsiny keblei csecset - a fiúcska picit szájához szorította, mert ő, aki méhében hordta gyermekét, volt táplálója is, akárcsak a legmagasztosabb királynő, ki mellét Jézusnak kínálta.³⁹⁸

E szemelvényekben a szoptatás az anyaság legteljesebb kifejeződése, s a Szűzanya az ihletadó eszménykép. A középkor derekán a vallási irodalom művelői a költői képeket gyakran merítik a szoptatás fogalomköréből, amikor vallási élményeket vagy egyházi szokásokat kívánnak megjeleníteni. Látomásaikban az apácák és a nőmisztikusok a gyermek Jézust szoptatták; a szerzetesek és a férfimisztikusok pedig arról számoltak be, hogy látomásaikban Krisztus táplálta őket. Suger of St. Denis (Szent Dénes) úgy írt az őt gyermekként befogadó kolostorról, mint tápláló anyjáról.³⁹⁹ A Parzival szerzőjének megjegyzései azonban egyértelműen jelzik, hogy a társadalom felsőbb rétegeiben az anyai szoptatás korántsem volt magától értetődő.

A véráldozatával az emberiséget megváltó Krisztus egyik jelképe a kicsinyeit saját vérével tápláló pelikánanya.⁴⁰⁰ E jelkép az orvostudomány ama teóriáját idézi, mely szerint a tej megtisztított vér. A szoptató anya képzetéhez Krisztus és az áldozatvállalás képe társult. Raymond Lull irodalmi alkotásában, a Blanquernában a címadó hős egyszülött fiú, aki sok-sok évnyi imádkozás és reménykedés után született. Ám szülei, tehetős városiak, közvetlenül a születése után szoptató dajkát fogadnak fel, „testileg-erkölcsileg egészségeseget”.⁴⁰¹ Azokban az irodalmi művekben, amelyekben a jövő hős törvénytelen fiú⁴⁰² vagy anyátlan

³⁹⁸ Wolfram of Eschenbach: Parzival und Titurel, szerk.: E. Martin (Halle, 1900), bk. 2., 110-11., p. 38.; 113., p. 391. (Az angol fordítás: Parzival, ford.: H. M. Mustard és C. E. Passage (New York, 1961), pp. 62-3.).

³⁹⁹ Sancti Bernardi Opera Omnia, szerk.: J. Mabillon (Párizs, 1690), vol. I., ep. 322., col. 299.; Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis, szerk. és ford.: E. Panofsky (Princeton, 1946), pp. 30-1.; Hugh of Lincolnról mondták, hogy „minél jobban belekóstolt a mennyei tanítás édességébe, annál mohóbban szopott az Anyaszentegyház emlőiből” (Magna Vita Sancti Hugonis, szerk. és ford.: D. Douie és Dom. H. Farmer (Nelson Series; London, 1962), vol. I., p. 8.); l. még C. W. Bynum: Jesus as Mother: Studies in Spirituality of the High Middle Ages (Berkeley, 1982), ch. 4.

⁴⁰⁰ Legends of the Holy Rood, szerk.: R. Morris (EETS; London, 1871), pp. 172-3.; a művészetben l. még A Catalogue of Misericords in Great Britain, szerk.: G. L. Remnant (Oxford, 1969), pl. 12b, c, d; 27b.

⁴⁰¹ Blanquerna: A 13th Century Romance, ford.: E. Alison Peers (London, 1925), ch. 2., p. 38.

⁴⁰² Marie de France: Lais. szerk. A. E. E. Ewert (Oxford, 1965), Milun, pp. 110-13.

gyermek,⁴⁰³ teljesen természetes, hogy dajka szoptatja és neveli. S végezetül a szoptató dajka, más nőkkel egyetemben, az asszonycsúfoló, rosszmájú kitételekkel színezett szatirikus irodalmi alkotásokban is megjelenik. A feleség férj elleni fondorkodásában a dajka a szövetséges, aki azon lamentál, hogy majd megszakad a munkában, és hogy a másutt szolgáló dajkák élete mennyivel könnyebb és élvezetesebb. Azt bizonygatja, hogy a szoptató dajkának aludnia, pihennie, ennie és innia kell kedve szerint, hogy bőven legyen teje, ezenkívül nem árt, ha olykor ajándékokat is kap.⁴⁰⁴

Némelyik forrás közvetlen módon bizonyítja, hogy a szoptató dajkaság foglalkozásnak minősült. Voltak olyan keresztény asszonyok, akik hajlandók voltak elszegődni szoptató dajkának (és a középkorban voltak olyan zsidók, akik hajlandók voltak igénybe venni e dajkák szolgáltatásait), mint ez kitűnik a pápák, illetve Európa különböző országaiban a püspökök által kibocsátott rendeletekből, melyek célja a keresztények és zsidók kapcsolatainak korlátozása volt, s melyek felújították a keresztény dajkák alkalmazásának tilalmát.⁴⁰⁵ Hasonlóképpen egy 1350-ben Franciaországban kiadott, a különféle munkaterületeken alkalmazott munkások maximális bérét rögzítő dekrétum a dajkákat is említi.⁴⁰⁶

A krónikákból, naplókából, a szentek életrajzából és a késő középkori toszkán adóbehajtási kimutatásokból megtudhatunk egyet s mást a szoptató dajkákat alkalmazó nők társadalmi hovatartozásáról, és arról is, hogy milyen feltételekkel adták ki a csecsemőket a dajkáknak: hogy a dajka a szülők házában lakott-e vagy pedig a saját otthonában gondozta a gyermeket. Teljesen nyilvánvaló, megannyi bizonyíték tanúsítja, hogy a középkori társadalomban - mint minden más társadalomban is, mely igénybe vette ezt a szolgáltatást - a nemesi családok, illetve általában a városi lakosság felsőbb rétegei alkalmaztak dajkákat. Az már kevésbé egyértelmű, hogy e jelenség a városi középrétegekben is annyira elterjedt-e, mint Franciaországban és a Németalföldön a 18. században, sőt még a 19. század első felében is. E korszakban (a tehetősebb) pékek, mészárosok és selyemszövők családjában férjükkel együtt dolgoztak a nők is, s gyermekeiket dajkákra bízták. Azt sem tudhatjuk teljes bizonyossággal, hogy vajon e gyakorlat leginkább a késő középkorban és főleg Toscanában volt-e megszokott, vagy csupán arról van szó, hogy több adat maradt fenn ebből a régióból és ebből az időszakból, mint Nyugat-Európa más területeiről és korábbi időszakokból.

Az európai népesség legnagyobb hányadát kitevő parasztcsaládokban az asszonyok általában saját gyermekeiket szoptatták, kivéve azokat, akik dajkaként szolgáltak jómódú családoknál, még ha saját gyermekük életben volt is. A Pireneusokban megbúvó Montailou nevű falu asszonyainak egyike, szegények között is a legszegényebb, egy törvénytelen leány, Brune

⁴⁰³ The Vulgate Version of the Arthurian Romances, szerk.: H. O. Sommer (Washington, DC, 1910), vol. III., Le Livre de Lancelot del Lac, p. 22.

⁴⁰⁴ Les Lamentations de Mathieu, in: Ch. V. Langlois: La Vie en France au Moyen Age (Párizs, 1926), vol. II., pp. 254-5.; Les Quinze Joyes de mariage, szerk.: J. R. Rychner (Párizs, 1963), p. 67.

⁴⁰⁵ 1090-ben IV. Henrik a wormszi zsidókat azzal a kiváltsággal ruházta fel, hogy keresztény dajkákat alkalmazhattak. Lásd Regesten zur Geschichte der Juden in frankischen und Deutschen Reiche, szerk. J. Aronius (Berlin, 1902), p. 75. A következő példák a keresztény dajkák zsidók általi alkalmazásának tilalmát szemléltetik: S. Grazel, op. cit., pp. 106., 198., 204., 252., 296., 306., 320-2., 332.; J. D. Mansi: Sacrorum Consiliorum Nova et Amplissima Collectio (repr. Graz, 1960), vol. XX., col 399.; III. Ince egyik ediktumában azzal vádolja a zsidókat, hogy három nappal azután, hogy a dajkák megkapták a szent ostyát, megtiltották nekik a szoptatást, és arra kényszerítették őket, hogy tejüket a latrinába öntsék (S. Grazel, op. cit., p. 114.).

⁴⁰⁶ Ordonnances des Roys de France, szerk.: M. de Laurière (Párizs, 1729), vol. II., p. 370.

Pourcel, csak hosszas húzódozás után engedett szomszédja unszolásának és vitte el kisgyermekét egy asszonyhoz, hogy az megszoptassa, merthogy éppen látogatóban járt a szomszédnál és bőven volt teje. A faluban olyannyira szokatlan volt, hogy egy csecsemőt másik asszony szoptasson, hogy Brune attól félt, az idegen asszony teje kárt tesz a gyermekben. Még a vagyonos birkatenyésztő családokban is, mint például a Pierre családban, az anya maga szoptatta gyermekeit. Csak a falusi nők legelesettebbjei, akik házasságon kívül szültek, bízták néha a csecsemőt szoptató dajkára: ilyen volt Raymonde Arsen, aki egyik dajkától a másikhoz vitte törvénytelen leányát, amikor máshová szegődött. S természetesen akkor is dajkát kerestek a gyermeknek, ha az anya megbetegedett vagy meghalt.⁴⁰⁷ Saxo Grammaticus 12. századi *Gesta Denorum*-ában (A dánok története), mikor egy parasztasszony megpróbálja bekötözni az egyik katona sebeit, az megvetően elutasítja, mondván, hogy inkább térjen haza és szoptassa a leányát, merthogy jobban ért ahhoz, hogy húsát-vérét szoptassa, mint ahhoz, hogy egy idegen katona sebeit bekötözze.⁴⁰⁸ Angliában a 17. század első felében az anyai szoptatást csak a paraszti világban tartották természetesnek. A bíróság elé kerülő, fattyút szülő leányanyák közül azokat, akik nem szoptatták törvénytelen gyermeküket, különösen szigorú és megalázó büntetésre, vesszőzésre ítélték (akárcsak a visszaeső bűnösöket, vagy azokat, akik hazudtak az apa kilétét illetően). Az ítélet indoklásaképpen elhangzott, hogy „anyához méltatlan és természetellenes módon elapasztotta tejét, ezáltal nem tudja táplálni és nevelni gyermekét, akit így egy másik asszonynak kell szoptatnia és nevelnie”. Egy másik esetben a bírák megállapították, hogy anyához nem méltó és természetellenes, hogy az anya megszökött és ellátatlanul hagyta gyermekét.⁴⁰⁹ A bírák kemény ítéletet szabtak, mivel az olyan esetekben, amikor az anya elhagyta gyermekét, a gyermek felnevelése az egyházközséget terhelte, de az indoklás jelzi azt is, hogy a paraszti társadalmakban az anyák maguk szoptatták gyermekeiket. Nincs okunk feltételezni, hogy a középkorban ettől eltérő gyakorlat élt volna. Egy 14. századi kézirat kivételes illusztrációja otthona bejáratánál ülő, gyermekét szoptató asszonyt ábrázol. Férje a közelben áll, alighanem földműves, kezében a gyermek ikertestvére.⁴¹⁰

A városi munkások asszonyai is szoptatták gyermekeiket, megint csak azok kivételével, akik mint dajkák szolgáltak mások házában. Dániában a késő középkorban több céh szabályzata engedélyezte, hogy a szoptató anyák magukkal vigyék gyermekeiket a céh társasági összejöveteleire, de tiltották a nagyobb gyermekek részvételét.⁴¹¹ Az *Acta Sanctorum*-ban

⁴⁰⁷ *Registre de l'inquisition de Jacques Fournier, 1318-1325*, szerk.: J Duvernoy (Toulouse, 1965), vol. I., 77a, pp. 382.; vol. III., 257c, p. 162.; vol. II., 203d-204a, p. 415.; vol. I., 74b, p. 370.; 18a, p. 125. L. még B. A. Hanawalt: *The Ties that Bound: Peasant Families in Medieval England* (Oxford, 1986), pp. 161-2. Toscanában egy szolgálólány, akit gazdája teherbe ejtett, egy dajkához adta a gyermekét, lásd I. Origo: *The Merchant of Prato* (London, 1957), p. 167. Gazdája kiházásította a szolgálólányt, de a gyermeket, mivel hat hónappal az esküvő után született, dajkaságba adták, s a harmadik dajkánál meghalt. A szolgálólány a férjétől született gyermekét maga szoptatta.

⁴⁰⁸ *Saxonis Gesta Danorum*, vol. I., szerk.: J. Olrik és H. Raeder (Koppenhága, 1931), bk. 6., p. 161.

⁴⁰⁹ Idézi G. R. Quaipe: *Wanton Wenches and Wayward Wives: Peasants and Illicit Sex in Early Seventeenth Century England* (London, 1979), p. 219. L. még D. McLaren: „Fertility, Infant Mortality and Breast Feeding in the Seventeenth Century”, *Medical History*, 22. (1978), p. 387.

⁴¹⁰ Egy 14. századi kézirat: „*The History Book from the Creation of the World*”, *Bib. Nat.*, Párizs. Lásd R. Fossier: *Le Moyen Age* (Párizs, 1983), p. 45.

⁴¹¹ G. Jacobsen: „Economic Progress and the Sexual Division of Labour: „The Role of Guilds in the Late Medieval Danish City”, in: *Alltag und Fortschritt im Mittelalter* (Veröffentlichungen des Instituts für Mittelalterliche Realienskunde Österreichs, 8; Bécs, 1986), p. 227., n. 10.

(Szentek élete) mind a szentek gyermekkoráról szóló életrajzi részben, mind a nekik tulajdonított csodákat megjelenítő történetekben számos dajka is megjelenik, mindegyikük nemes és vagyonos középosztálybeli családok alkalmazottjaként. Csupán egyetlen olyan esetet ismerek, amikor alsóbb osztálybeli család vette igénybe dajka szolgáltatásait, s ez Sienai Szent Katalin családja. Az apa kelmefestő volt, felesége huszonöt gyermeket hozott a világra.⁴¹² Más asszonyok ugyanebből a társadalmi rétegből - egy 'magister' (kézműves céh tagja vagy valamiféle hivatalnok) felesége, egy szerzetesrendi hivatalnok felesége Nápolyban, vagy egy angol asszony, aki szolgálólányt tartott a házában - maguk szoptatták gyermekeiket.⁴¹³ Firenzében a 15. században mindennapos gyakorlat volt a csecsemők dajkaságba adása - míg a 14. században csak felsőbb körökben volt szokásos, a 15. századra elterjedt a középrétegekre is (olyan családokra, amelyekben az apa közjegyző, elismert mesterember, tisztos vagyonnal bíró kereskedő vagy kisbirtokos volt)⁴¹⁴ -, de a gyakorlat nem hatolt be az alsóbb néprétegek soraiba. Az alsóbb osztálybeli anyák maguk szoptatták gyermekeiket, a majdani szenteket - olvasható a Szentek életében.⁴¹⁵ Gondoljunk csak arra, hogy Peter Damian anyja maga táplálta gyermekét. Sok dolgozó osztálybeli anya nemcsak akkor fohászkodott a szentekhez, amikor gyermeke megbetegedett vagy balesetben megsérült, hanem akkor is, amikor teje elapadt vagy valamiféle szoptatási nehézség adódott.⁴¹⁶ Egy szűkösen élő asszony nem fogadhatott szoptatós dajkát a gyermekéhez, ha teje elapadt. Bolognában egy férfi, feleségével együtt valószínűleg a ferencesek harmadik rendjének híve, kitett leánycsecsemőre lelt egy kórház kapujában. A gyermeknek anyatejre volt szüksége - írja a szerző -, ám a feleség idősebb volt már, réges-rég túl a szülőképes koron. Szegények lévén nem kereshettek szoptatós dajkát az otthonukba fogadott gyermekhez, s olyan asszonyt sem találtak, aki keresztényi könyörületességből szoptatta volna a csecsemőt. Végül a férfi egy szenthez fohászkodott, és íme, csoda történt: az asszony mellébe tej lövellt, és szoptatni tudta a gyermeket... Egy másik történetben egy ifjú leánynak - írja a szerző - fiatal kora miatt nem volt teje, s szegény lévén, szoptatós dajkát sem fogadhatott, így egy szent segítségéért könyörgött.⁴¹⁷

Az is arra vall, hogy a nemesi származású asszonyok nem szoptatták gyermekeiket, hogy ha mégis a szoptatást választották, a szerzők érdemesnek tartották ezt megemlíteni, s választásukért meg is dicsérték ezeket az anyákat.⁴¹⁸ Azonban, mint már megjegyeztük, a 12. századtól kezdődően bőven találhatók bizonyítékok a nemesi családokban élő dajkák

⁴¹² Acta Sanctorum, Ápr. 3., p. 869.

⁴¹³ *ibid.*, Júl. 1., p. 499.; Acta et Processus Canonizacionis Beate Brigitte, szerk.: I. Collijn (Uppsala, 1931), p. 400.; The Vita Wulfstani of William of Malmesbury, szerk.: R. R. Darlington (London, 1928), p. 178.

⁴¹⁴ Ch. Klapisch-Zuber: „Blood Parents and Milk Parents: Wet-nursing in Florence, 1300-1530”, in: Women, Family and Ritual in Renaissance Florence (Chicago, 1985), pp. 132-63.

⁴¹⁵ Acta Sanctorum, Feb. 3., pp. 620-1.

⁴¹⁶ *ibid.*, Máj. 1., p. 354.; Ápr. 1., pp. 515., 311., 708., 501.; Ápr. 3., pp. 258., 244.; Máj. 5., p. 193.; Febr. 3., p. 357.; Aug. 1., p. 649.; Analecta Bollandiana, 9. (1890), pp. 337., 344.; Acta et Processus Canonizacionis Beate Brigitte, p. 148.

⁴¹⁷ Acta Sanctorum, Máj. 7., p. 471.; Máj. 4., p. 621.

⁴¹⁸ PL vol. 185., col. 227.; Analecta Bollandiana, 14. (1895), p. 175.; Acta Sanctorum, Ápr. 1., p. 483.; Júl. 1., p. 455.; Ápr. 2., p. 142.; Márc. 2., p. 181.

ténykedésére, Svédországtól Itáliáig szerte Nyugat-Európában.⁴¹⁹ Akárcsak Franciaországban a 18-19. században, a késő középkori Itáliában is a bentlakó dajkák bére magasabb volt, mint azoké, akik saját házukba fogadták a gyermekeket. A királyi család gyermekeit olykor az alsóbb rendű nemesség asszonyai szoptatták, akik - más dajkákkal ellentétben - feltehetően a saját gyermeküket is a királyi rezidenciába vitték, és együtt szoptatták a királyi gyermekkel. Alexander Neckhamról feljegyezték, hogy ugyanazon az éjen született, mint Anglia jövőendő királya, I. Richárd. Alexander anyja a jobb emlőjéből a királyfit szoptatta, baljából saját fiát. Az irodalmi művekben is lovagfeleségek szoptatják a hercegeket.⁴²⁰ Robert Curthose feleségének esetéből ismeretes (férje Normandia hercege, Hódító Vilmos fia), hogy a szoptatástól vonakodó asszonyok miképpen apasztották el tejüket. William of Malmesbury történész írja, hogy a szülés után a bába a tej bőséges belövellése miatt lekötötte az anya mellét, s valamivel később az anya megbetegedett és meghalt.⁴²¹ Néha még ma is alkalmazzák a tej elapasztásának ezt a módszerét.⁴²² A vagyonos városi lakosok olykor dajkát fogadtak otthonukba, mint például egy 13. századi toulouse-i aranyműves. Thomas Becketet, egy 12. századi roueni származású, Londonban élő kereskedő fiát is valószínűleg bentlakó dajka szoptatta.⁴²³ A késő középkori itáliai városokban - Firenzében, Genovában - és Katalóniában falusi és városi asszonyokat, illetve rabszolganőket alkalmaztak bentlakó szoptatós dajkaként. A rabszolganőt tulajdonosától lehetett bérbe venni, ha a tulajdonos felesége akkor éppen

⁴¹⁹ Inter alia: *ibid.*, Márc. 1., p. 659.; Máj. 7., p. 188.; Márc. 3., p. 504.; Ápr. 3., p. 248.; *Analecta Bollandiana*, 33. (1914), p. 174.; G. Brucker (szerk.): *Two Memoirs of Renaissance Florence: The Diaries of Buonaccorso Pitti and Gregorio Dati* (New York, 1967), p. 87.; *The Miracles of Simon de Montfort*, szerk.: J. O. Halliwell (Camden Society; London, 1849), pp. 85., 107.; Gilbert of Nogent olyan szoptatós dajkáról ír, akik anyja házában laktak, amíg a befogadott árva gyermeket szoptatták, és saját dajkáit is említi (*Autobiographie*, szerk.: E. R. Labande (Párizs, 1981), bk. 1., ch. 18., p. 156.; ch. 12., p. 84. A szokást a keresztény Európa közvetítésével skandináv országok is átvették: lásd D. J. Benedictow „The Milky Way in History: Feeding, Antagonism between the Sexes and Infant Mortality in Medieval Norway”. *Scandinavian Journal of History*, 10. (1985), p. 39. és n. 76.

⁴²⁰ „Cujus mater fovit Ricardum ex mamilla dextra, sed Alexandrum fovit ex mamilla sinistra”, Alexander Neckham: *De Naturis Rerum Libri Duo*, szerk.: T. Wright (Rolls Series; London, 1863), p. ix. Jó János francia király fiainak dajkáiról lásd Ph. Contamine: *La Vie quotidienne pendant la Guerre de Cent Ans: France et Angleterre* (Párizs, 1967), p. 165.; a dajkáról, akinek engedélyezték, hogy fiát Aragónia királyának udvarába vigye, amikor a király fiát szoptatta, l. *Archivo de la Corona de Aragón*, Canciller A. Reg. 1134., fo. 198. (erre Elena Lourie professzor hívta fel a figyelmem); azokról a nem kisnemesi származású asszonyokról, akik Anglia hercegeit szoptatták, lásd N. Orme: *From Childhood to Chivalry: The Education of the English Kings and Aristocracy, 1066-1530* (London, 1984), p. 12.; irodalmi példákat l. L. Gautier: *Chivalry*, ford.: D. C. Dunning (London, 1965), p. 39.

⁴²¹ „deceptam ut dicunt, obstetricis consilio quae pro affluentis lactis copia, puerperae mammas stricta praeceparat illigari fascia”, William of Malmesbury: *De Gestis Regum Anglorum*, szerk.: W. Stubbs (Rolls Series; London, 1889), p. 461. Thomas Chobham csak annyit ír, hogy tönkreteszik a tejet, amit „Isten adott nekik” (op. cit., p. 465.).

⁴²² *Obstetrics and Gynecology*, p. 790.

⁴²³ *Acta Sanctorum*, Márc. 1., p. 738.; a Thomas Becket több életrajzában is olvasható történet egy ‘nutrix’-ot említ: valószínűleg - bár nem bizonyos - dajka volt és nem gondozónő. L. William Fitzstephen: *Vita Thomae in: Vita Sancti Thomae Cantuariensis Archiepiscopi et Martyris*, szerk.: I. A. Giles (Oxford, 1845), vol. I., p. 182.; és ugyanannak a történetnek két további és hasonló változata két másik életrajzban: *ibid.*, pp. 5., 94.

nélkülözni tudta. Itáliában a lelenc- és árvaházak vezetői többnyire szintén rabszolgákat alkalmaztak. Ha a rabszolganők gyermekei röviddel a születésük után nem haltak meg, akkor gazdájuk parancsára szinte kivétel nélkül valamennyien lencházba kerültek.⁴²⁴

Más szülők a dajka házába küldték gyermekeiket. Minél közelebb lakott a dajka, annál magasabb volt a bére. A gyermekeket otthonukba fogadó vidéken élő dajkák kapták a legalacsonyabb bért, esetenként a bentlakó dajka bérének felét. Általában közvetlenül születésük után adták dajkaságba a csecsemőket. A 15. század elején Antonio Rustici firenzei kalmár azonnal születésük után dajkához küldte mind a tizenöt gyermekét. Mások, mint például Christophano Guidini sienai közjegyző gyermekei, otthon élvezhették az anyai szoptatás kurta - kéthetes-egy hónapos - időszakát, és csak azután kerültek dajkaságba.⁴²⁵ A szoptatásra gyermekeket befogadó asszonyok feltehetően két gyermeket szoptattak egyszerre - a magukét és az idegen gyermeket. A két gyermeket szoptató asszonyok is feltűnnek az irodalmi alkotásokban. Marie de France költeményébe, A kőrifában (Le Fresne) a kolostor vezetője a kőrifá ágai közt kitett leánycsecsemőre lel, leányához viszi, aki sajátja mellett a másik gyermeket is szoptatja.⁴²⁶ A 15. század elején Itália északi és középső vidékein a dajkák iránt nagyobb volt a kereslet, mint a kínálat, és az apák még a gyermek születése előtt próbáltak dajkára szert tenni, és megállapodást kötni a férjjel vagy a közvetítővel. Alberti könyvében, az „I Libri della Famigliá”-ban (A család könyvei) az egyik beszélgetőtárs, férj és apa, egy fiatal, nőtlen férfinak ecsetelvén a gyermeknevelés megpróbáltatásait, arról beszél inter alia, hogy kellő időben milyen fontos szoptató dajkát találni, majd hozzáteszi: „Tudod, milyen ritka a jó dajka, és milyen kapós.” Jellemző, hogy a nőtlen férfi, aki ilyen problémával még nem került szembe és akinek mi sem könnyebb elméletek fabrikálásánál, hosszan fejtegeti az anyai szoptatás előnyeit. Kijelenti, hogy ha majd megnősül, ő nem fog dajkát alkalmazni, kivéve persze, ha a felesége megbetegszik, vagy elapad a teje, és nem egyszerűen csak azért, hogy mentesítse az asszonyt gyermekével szembeni kötelessége alól, és több szabad időhöz juttassa. Teljesen természetes - állítja -, hogy az anya nagyobb odaadással, buzgalommal, kitartással és szeretettel fogja nevelni gyermekét, mint egy idegen asszony, aki ezt csak pénzért teszi. A gyermek gondozása növeli az iránta érzett szeretetet.⁴²⁷ A gyermeküket maguk szoptató nemesasszonyokat dicsérő szerzőkhöz hasonlóan Christine de Pisan, egy középosztálybeli olasz család leánya azt írja „Livre des trois vertus” (A három erény könyve) című művében, hogy anyja olyannyira szerette őt, hogy maga szoptatta.⁴²⁸ Ez azt sejteti, hogy a 14. század második felében Észak-Itália városi középrétegei - gyermekként Christine de Pisan is ide

⁴²⁴ J. Ross, op. cit., p. 189. és n. 39.; Ch. Klapisch-Zuber, op. cit., pp. 140-1.; J. Heers: *Esclaves et domestiques au Moyen Age dans le monde méditerranéen* (Párizs, 1981), pp. 200-2.

⁴²⁵ J. Ross, op. cit., pp. 187-91. A dajkaságba adott gyermekekről a szentek életrajzában, I. *Acta Sanctorum*, Márc. 3., p. 207.; *Lpr.* 1., p. 513.; Márc. 3., pp. 330.; 199., 182.

⁴²⁶ Marie de France: *Lais*, p. 40.

⁴²⁷ Leon Battista Alberti: *I Libri della Famiglia* (The Family in Renaissance Florence), ford.: R. N. Watkins (Columbia, 1969), pp. 51-4.; a dajkák iránti nagy keresletről Itália északi és középső részében, I. még J. Ross, op. cit., p. 189. és n. 38.; R. Trexler: „Infanticide in Florence: New Sources and First Results”, *History of Childhood Quarterly*, 1. (1973), p. 100.

⁴²⁸ M. Laigle: *Le Livre des trois vertus de Christine de Pisan et son milieu historique* (Párizs, 1912), p. 156. Christine de Pisan Velencében született 1364-ben, és hétéves sem volt még, amikor apja Párizsba ment, hogy V. Károly udvarában orvosként és asztrológusként szolgáljon, Christine és anyja pedig a Bologna melletti családi házba költözött.

tartozott (vagy könyve írása idején a 15. századi Párizs nemesi köreibe) - az anyai szoptatást a kivételes szeretet megnyilvánulásaként értelmezték.

Mint már megjegyeztük, Európa más országaiból kevesebb ismeret áll rendelkezésünkre a dajkákról, de ténykedésük kétségtelenül nemcsak Toscanára korlátozódott. Az a tény, hogy a dajkaság egyik legádázabb ellenzője a 13. századi angol férfiú, Thomas Chobham volt, azt jelzi, hogy a jelenség a korabeli Angliában is létezett. S a dajkák létének bizonyítékai nemcsak az angol nemesi otthonokba vezetnek,⁴²⁹ hanem a módos középosztály házatájára is. Margery Kempe, a majdani misztikus, a 14. századi vagyonos kalmár, Bishop's Lynn felesége lett, és tizennégy gyermeket hozott a világra. Mégis serfőzdét nyitott, sőt még malmot is vett, hogy búzáat őröltessen. Mégpedig azért - írja -, mert rengeteg idővel rendelkezett, s mert képtelen volt elviselni azt a gondolatot, hogy a városban más nő is öltözhet olyan elegánsan, mint ő. Ha maga szoptatta volna gyermekeit, aligha lett volna ideje ilyesfajta gazdasági tevékenységekre.⁴³⁰ Walesi Gerald szerint a 12. század végén az angol falusi lelkészek feleségei és ágyasai is igénybe vették a dajkák szolgáltatásait: többek között azt írja e papokról elítélően, hogy - akárcsak a teljes klérus - semmibe veszik a nőtlenség tilalmát, és nyomorúságos otthonaik „kisdedekkel, bölcsőkkel, bábákkal és dajkákkal vannak telezúfolva”.⁴³¹ Mivel a leírást tartalmazó könyv némiképp satirikus, a szerző feltehetően kissé túloz. Ámbár ha nem lett volna tudomása a korabeli háztartásokban fellelhető dajkákról, nyilván nem taglalta volna, hogyan alkalmazták őket a lelkésznék is. A 12. századi világi törvényhozás már utal az olyan halálnemre, amikor a gyermek - mert közös ágyban aludtak - egy felnőtt (férfi vagy nő) testének súlya alatt lelte halálát, mikor szoptatás vagy tanítás céljából őt a felnőtt gondjaira bízták.⁴³² Az anyák és dajkák 13. századi zsinata a megfojtás veszélye miatt óv attól, hogy a csecsemővel bárki is egy ágyban aludjék.⁴³³ Nem tudjuk, hogy ezek a figyelmeztetések csak a bentlakó dajkáknak szóltak-e, vagy azoknak is, akik saját otthonukba vitték a gyermekeket. A haveringi úriszék 1401. évi feljegyzései őrzik egy tímár keresetét az uradalomhoz tartozó Romford nevű kisváros egyik lakosa ellen. A városlakó fiát a tímár felesége szoptatta, s a gyermek halálakor a tímár 22 pennyt követelt a temetési költségek fejében. Nem egészen világos, hogy vajon a csecsemőt azért adták dajkaságba, mert az anyja meghalt, vagy mert nem volt teje, vagy pedig azért, mert a gyermekek dajkaságba adása már bevett szokás volt. A 16. század második felétől kezdődően fennmaradt egyházközségi feljegyzések figyelmes tanulmányozása világosan mutatja, hogy e korszakban voltak olyan asszonyok, akik csecsemőket fogadtak otthonukba, főleg londoni lakosok megbízásából.⁴³⁴

⁴²⁹ Például *The Miracles of Simon de Montfort*, pp. 85., 107.

⁴³⁰ *The Book of Margery Kempe*, 1436, szerk.: W. Butler-Bowdon (London, 1936), pp. 27-9., l. még a 48. pontot Thomas Becket dajkájáról.

⁴³¹ *Gerald of Wales: Gemma Ecclesiastica*, szerk.: J. S. Brewer (Rolls Seres; London, 1862), vol. 2., 1/2., p. 277.

⁴³² *Leges Henrici Primi*, szerk.: L. J. Downer (Oxford, 1972), p. 270.

⁴³³ *Councils and Synods with Other Documents relating to the English Church*, szerk.: F. M. Powicke és C. R. Cheney (Oxford, 1964), vol. II., pt. 1., p. 204.; valamint pp. 274., 351., 410., 432., 457., 520., 648.

⁴³⁴ M. K. McIntosh: *Autonomy and Community: The Royal Manor of Havering, 1200-1500* (Cambridge, 1986), pp. 174-5. és n. 124.; D. McLaren, op. cit., a 17. századdal foglalkozik, példát hoz arra, hogy a 15. század végén dajkához küldték a csecsemőket (n. 42.).

A 14. századi Párizsban munkaközvetítők ajánlották a szolgálókat és dajkákat a megbízóknak, s mindkét féltől fizetséget kaptak fáradozásukért. A francia munkavállalók legmagasabb bérét rögzítő 1350. évi rendelet alapján egy szobalány bére maximum 30 shilling volt egy évben, egy dajkáié 50 shilling, a gyermeket a saját otthonában ellátó dajkáié pedig 100 shilling.⁴³⁵ Ez közvetett bizonyítékul szolgálhat arra, hogy Franciaországban a 14. század közepén még nem volt általánosan elterjedt szokás, hogy a gyermekeket a dajka otthonába küldjék. Gondoljunk csak arra, hogy a 17-18. századi Franciaországban, illetve a késő középkori Toscanában a bentlakó dajkák kaptak magasabb fizetést. Felmerül a kérdés, hogy az 1350-es rendelet értelmében miért kaptak csak feleannyi fizetést, mint a gyermeket az otthonukba fogadó dajkák. E rendelet átmeneti korban született, az 1348-as „Fekete Halál” után, amikor a lakosság megfogyatkozása miatt a földek gazdátlanává válása és a megnövekedett munkaerőigény eredményeképpen jelentősen javultak mind a vidéki, mind a városi munkások gazdasági körülményei. Lehetséges, hogy mivel a csecsemők dajkaságba adása még nem volt megszokott, az olyan esetekben, amikor a dolgozó családnak nem volt feltétlenül szükséges a kiegészítő jövedelem, csökkent a kínálat és emelkedtek az árak. A jelenség azonban létezett (ezt mutatja az is, hogy a rendeletben szó esett a bérekről), s arra is van adatunk, hogy ismert városi családok a környező falvakba küldték kisgyermeküket. Megenbergi Konrad is bizonyosságul szolgál arra, hogy a korabeli Németalföldön létezett e gyakorlat: bentlakó dajkákról ad számot, illetve arról, hogy a német fejedelemségekben a 14. század közepén a szülők dajkák házába küldték gyermekeiket.⁴³⁶

A dajkaság következményeinek felmérésekor két kategóriát és ezek szükségszerű velejáróit kell figyelembe vennünk: az első a csecsemők bentlakó dajkák gondjaira bízása és e dajkák elhagyott gyermekeinek a sorsa; a második pedig a csecsemőknek a dajka házába küldése és a dajka ott élő saját gyermekeinek a sorsa. Nem kétséges, hogy szerencsésebb volt az a gyermek, akit bentlakó dajka táplált. A dajka csak egy gyermeket szoptatott, és munkáltatója figyelemmel kísérhette, hogy megfelelően táplálja-e a rábízott csecsemőt és gondosan betartja-e az utasításokat. Imigyen ír a szüzesség dicséretét zengő mű szerzője, aki a szülés kockázataira és a gyermeknevelés nehézségeire is rávilágított: „Még akkor is, ha gazdag vagy és dajkát alkalmazol, anyaként mindent, amit a dajka tesz, felügyelned kell.”⁴³⁷ (Megjegyzendő, hogy szándéka szerint e szöveg inkább leíró, mint előíró jellegű.) A szülők házában lakó dajka külön élt a férjétől, így a szoptatási időszak alatt rendszerint nem esett teherbe, és feltehetően a teljes szoptatási periódusban - mintegy két évig - szoptatta a gyermeket. A dajka által szoptatott gyermek érzelmi kötődése anyjához valószínűleg esetenként más és más volt. A források arra is adnak példát, hogy az anyák részt vettek gyermekük gondozásában és nevelésében. Vadstenai Katalin élettörténetében olvasható egy motívum, amely más szentek életrajzában is újra és újra megjelenik: a kisgyermek elutasította a dajka mellét, mert az asszony vétkezett. Az igazság az lehetett, hogy a csecsemő nehezen tudott szopni a dajka emlőjéből. (A jelenség nem volt ismeretlen a korban: „Előfordul, hogy a dajka vérmérséklete nem felel meg a kisedének”⁴³⁸ - írja az egyik szerző, valószínűleg nemcsak biológiai jellegű

⁴³⁵ Ordonnances des Roys de France, vol. II., p. 370.

⁴³⁶ B. Delmaire: „Le Livre de famille de Borgnes (Arras, 1347-1538): Contribution a la démographie historique médiévale, Revue du Nord, 65. (1983), pp. 305-6.; Konrad of Megenberg, op. cit., bk. 1/2., ch. 9., pp. 81-2.

⁴³⁷ Hali Meidenhad, szerk.: F. Furnivall (EETS, London, 1922), p. 51.

⁴³⁸ „potest esse quod complexio nutricis complexioni, parvuli sit cintraria”, Thomas Chobham, op. cit., p. 465.

nehézségre utalván, hanem a gyermek és a dajka érzelmi összeférhetetlenségére is.) A dajkát elküldték, Katalint az anyja szoptatta, míg újabb dajkát nem találtak.⁴³⁹ Alighanem az is előfordult, hogy az anya is és a dajka is szoptatta a csecsemőt (nagy valószínűséggel ikrek esetében). Egy strasburgi fametszet 1483-ból kisdedet szoptató anyát ábrázol, ikertestvére a bölcsőben fekszik, a közelben levő ágyban pedig két dajka.⁴⁴⁰ Olykor mind az anya, mind a dajka tanúságot tett a jövőbeni szent kanonizálását tárgyaló bizottság előtt, beszámoltak a gyermek betegségeiről, közös imáikról, fogadalmukról.⁴⁴¹ Mikor villám sújtotta Aquinói Tamásék családi kastélyát, anyja azonnal abba a szobába sietett, ahol a gyermek aludt dajkájával, hogy meggyőződjék róla, nem esett baja. Egy krónika a 12. század második feléből arról ad hírt, hogy a nemesi származású csecsemőt dajka szoptatta, de bölcsője éjszaka az anyja ágya mellett volt.⁴⁴² Erikson és mások felfogása szerint a kisgyermekkor első szakaszában, mintegy az első tizenöt hónapban, a legfontosabb az alapvető bizalom megteremtése a gyermekben, ez az önazonosság és az önbizalom alapja, s ez teszi a gyermeket képessé arra, hogy későbbi élete során bizalmon alapuló kapcsolatokat létesítsen. Ugyanakkor általánosan elfogadott nézet, hogy a csecsemő több személlyel is létesíthet ilyen kapcsolatokat, és semmi sem jelzi egy kizárólagos elsődleges kapcsolat biológiai szükségletét. Ha az érzelmi kötelék erős, több ember is osztozhat az anya szerepén a gyermek érzelmi károsodása nélkül. Így az anya és a dajka megoszthatták a feladatokat egymás között. Az anya, a dajka, valamint a gyermek hozzáállásán és személyiségén egyaránt múlt, hogy az érzelmi kapcsolat megteremtését milyen mértékben koronázta siker. Másrészt viszont míg az egyik dajka erősen kötődött az általa táplált kisgyermekhez, a másik közömbös, netán ellenséges volt - vagy azért, mert elveszítette saját gyermekét, vagy mert idő előtt kellett elválasztania. Ha a csecsemő erősen kötődött a dajkához, és anyjával való kapcsolata lazább volt, kétségkívül nehéz időszaknak nézett elébe, mikor a dajka távozott, mivel minden valószínűség szerint előfordult, hogy kizárólag a dajka nevelte a gyermeket. A Szentek életrajzában olvashatunk egy dajkáról, aki jó ideig sikerrel titkolta az anya elől - hogy ne nyugtalanítsa - a csecsemő karján levő születési rendellenességet.⁴⁴³ Ha az anya legalább egyszer-egyszer maga szoptatta volna a gyermeket, észrevette volna a fogyatékosságot. Hogy a gyermek mennyire tudott úrrá lenni a dajka távozása okozta érzelmi károsodáson, az neveltetésétől, egyéni érzékenységétől függött, s attól, hogy a rákövetkező évben hogyan bántak vele. Az is előfordult, hogy a dajka - gondozónőként - a házban maradt. A források gyakran utalnak három-öt éves gyermekekre, sőt felnőttekre dajkákra (nutrix).⁴⁴⁴ Mivel azonban ezt a szót egyaránt használták a szoptató dajkák és a gyermekgondozónők jelölésére, nemigen derül ki, hogy ezek az asszonyok voltak-e korábban az általuk nevelt gyermekek szoptató dajkái.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Acta Sanctorum, Márc. 3., p. 504.; l. még, például, Robert de Chaise-Dieu gyermekkorának történetét (PL, vol. 171., col. 1507.).

⁴⁴⁰ Lásd L. Demaitre, op. cit., p. 473. és n. 62.

⁴⁴¹ Acta Sanctorum, Ápr. 3., p. 248.; *Analecta bollandiana*, 33. (1914), p. 174.

⁴⁴² Acta Sanctorum, Márc. 1., p. 659.; *Gervase of Tilbury: Otia Imperialia*, MGHS vol. 22., p. 390.

⁴⁴³ *The Miracles of Simon de Montfort*, p. 107.

⁴⁴⁴ Acta Sanctorum, Júl. 1., p. 517.; Sept. 5., p. 699.; Szept. 7., p. 540.

⁴⁴⁵ Példa arra, hogy egy asszony dajkaként, majd gondozónőként szolgált egy árva gyermek mellett, l. *Registre de l'inquisition de Jacques Fournier*, vol. 1., 18a, p. 215.; E. Le Roy Ladurie: *Montaillau: village occitan de 1294 a 1324* (Párizs, 1975), p. 305 és n. 3.; a 13. században Earls of Leicester családjában is ugyanaz az asszony szolgált leányuk dajkajaként és gondozónőjeként, és náluk maradt a leány felnőttkoráig (lásd M. Labarge: *A Baronial Household of the Thirteenth Century* (New York, 1966), p. 45.

Említettük már, hogy az orvostudományi és a didaktikai művek szerzői az olyan szoptatós dajka alkalmazását ajánlották, aki néhány hónappal korábban szült. Ha a rábízott gyermek szoptatását születe után néhány hónappal kezdte, mi lett vajon a saját gyermekével? Számos Európán kívüli országban olykor az anya szomszédai vagy nőrokonai szoptatták a gyermeket - tudomásunk szerint ez Európában ismeretlen volt. Margaret Mead megfigyeléseiből tudjuk, hogy a szamoák és az új-guineai manuk közt az volt a szokás, hogy az új anyához látogatóba érkező szoptatós anya vendéglátója gyermekét is megsoptatta. Ha az anya teje elapadt, valamelyik nőrokon szoptatta a gyermeket, vagy ha az anya látogatóba ment családjához, és a férje nem engedte, hogy magával vigye a gyermeket, távollétében az apa egyik nőrokona táplálta a csecsemőt.⁴⁴⁶ Néhol az a szokás élt, hogy ha két anyának egyszerre született gyermeke, akkor egymás gyermekét szoptatták, hogy szoros kapcsolat szövődjön a két család között, s felcseperedvén a gyermekek fogadott testvéreknek tekintették magukat.⁴⁴⁷ Úgy tűnik, a középkori Európában ez másként volt. Gondoljunk csak arra a házaspárra, akik magukhoz vettek egy elhagyott leánycsecsemőt, és nem találtak olyan asszonyt, aki szoptatta volna, és Brune of Montailou is milyen viszolygással fogadta, hogy idegen asszony szoptassa a gyermekét. Ha egy elhagyott gyermek olyan szerencsés volt, hogy anyatejhez jutott, akkor az a tej olyan asszonytól származott, aki kevesebb fizetségért szoptatta, mint amennyit az anya kapott munkaadója házában, és igen valószínű, hogy a gyermek nem részesült gondos ellátásban. Még szánandóbb volt a gyermek sorsa, ha lelenházban helyezték el. Hiábavaló azon merengnünk, hogy érzelmi fejlődését tekintve milyen következményekkel járt az alig néhány hónapos csecsemő sorsára hagyása, ugyanis az ilyen gyermek esélye az életben maradásra igen csekély volt. A családnál lakó dajkák gyermekének sorsa nem érdekelte az orvostudományi és didaktikai művek szerzőit. Ezekről az anyáktól azt várták, hogy ne aggódalmaskodjanak gyermekük miatt, mivel - ahogyan Beauvais-i Vincent írja - a dajka kerülje az izgalmat, mert az a menstruáció újraindulását idézheti elő. Alberti könyvében is azt kívánja a családfő, hogy a dajka legyen „derűs” teremtés.

Ami pedig a dajka házába adott gyermekeket illeti, szinte teljesen ki voltak szolgáltatva a dajka kénye-kedvének. A didaktikus művek szerzői azt tanácsolják a szülőknek, hogy rendszeresen látogassák gyermekeiket és gyakran ellenőrizzék a dajka egészségi állapotát - ez is azt jelzi, hogy nem minden szülő vesződött ilyesmivel.⁴⁴⁸ Olyan szülőkről is tudunk, akik többé-kevésbé rendszeres kapcsolatot tartottak fenn a dajkával és gyermekükkel; és olyanokról is, akik csak hébe-hóba keresték fel őket, s csak távolról, megbízottaik közvetítésével ellenőrizték a dajkát; és olyanokról is tudunk, akik a szoptatási időszak alatt egyetlen egyszer

⁴⁴⁶ M. Mead: *Growing up in New Guinea* (New York, 1953), ch. 4.; Mead: *Coming of Age in Samoa* (London, 1929), pp. 21-2.; e szokásról egy indián törzsnél, I. E. Erikson: „*Hunters across the Prairie*”, in: E. Erikson: *Childhood and Society* (New York, 1963), p. 120.

⁴⁴⁷ Musa Alami életrajzírója említi ezt a témát: a 20. század elején Jeruzsálemben az volt a szokás, hogy a bába összehozott két egyidőben szülő anyát - lehetek bár különböző vallásúak és társadalmi helyzetűek -, hogy egymás gyermekét szoptassák. Úgy vélték, ezzel barátság szövődik a két család között. Amikor a gyermekek felnőttek, fogadott testvéreknek tekintették egymást. Musa Alami fogadott fivére egy utcabeli zsidó fűszeres fia volt. L. Sir Geoffrey Furlonge: *Musa Alami: Palestine is my Country* (New York, 1969), p. 6.; arról a szokásról, hogy a gyermeket - a feleségek egyenjogúságának kifejezéséeként - az apa többi felesége szoptatta az észak-ghanai tallensi törzsből, I. J. Goody: *The Development of the Family and Marriage in Europe* (Cambridge, 1983), p. 70.

⁴⁴⁸ Vincent of Beauvais, op. cit., col. 1091.; L. B. Alberti, op. cit., p. 54.; D. Herlihy és Ch. Klapisch, op. cit., p. 559.

sem látogatták meg gyermeküket.⁴⁴⁹ A legmostohább körülmények között a törvénytelen gyermekek és az anyátlan árvák éltek, valamint az apátlan árvák, ha anyjuk visszatért a szülői házba. Naplójában Giovanni Morelli beszámol apja, Pagolo sorsáról: 1355-ben született, és mindjárt születése után dajkaságba adták. Anyja nem sokkal ezután meghalt, apja pedig - már felnőtt gyermekei voltak - semmiféle érdeklődést nem tanúsított iránta: tíz-tizenkét éves koráig a dajkánál hagyta, s egyetlen egyszer sem látogatta meg. A dajka-gondozónő kíméletlen asszony volt, irgalmatlanul ütötte-verte a gyermeket. Pagolo még felnőttkorában is éktelen haragra gerjedt, amikor eszébe jutott dajkája, a legbestiálisabb asszony, akit csak ismert.⁴⁵⁰ Mivel ezek a dajkák együtt éltek a férjükkel, sokuk teherbe esett, s a rájuk bízott csecsemő másik dajkához került. Így a csecsemők olykor egyik dajkától a másikhoz vándoroltak. 1385-ben a sienai Guidini családban ikrek születtek. Egyiküket két hétig az anya szoptatta, majd dajkához került, s ott élt két hónapig, mígnem a dajka teherbe esett. Ekkor a fiúcskát hazavitték, majd tizenegy nappal később egy másik dajkához, ott volt tizenhat hónapig, míg ez a dajka is teherbe nem esett. Ikertestvérét anyjuk szoptatta öt hétig, majd egymás után három dajkához került, hat, kilenc, illetve három hónapra. Két dajka esett teherbe, míg szoptatta.⁴⁵¹ Magától értetődik, hogy ilyen körülmények között meglehetősen nehéz bizalmat ébreszteni a gyermekben a mindig ugyanazzal a személlyel való pozitív és folyamatos kapcsolat révén.⁴⁵² Még ha a gyermek ugyanannál a dajkánál maradt is, ki tudja, hogyan bánt vele a dajka, mennyi empátiával, és hogyan osztotta meg tejét és figyelmét saját gyermeke és a rábízott között? Köztudott, hogy az anyai szeretet nem korlátozódik a biológiai anyára: a dajkák és az örökbe fogadó anyák is szerethetik a gyermeket, s akad - elvéve - egy-egy példa arra is, hogy a középkori dajkák önzetlen szeretettel gondozták a rájuk bízott csecsemőt. A később szentté avatott Sienai Ambrosius testi fogyatékossgal született, és közvetlenül születése után egy város szélén lakó dajkához került, aki odaadó szeretettel gondozta.⁴⁵³ Nehezen hihető azonban, hogy ez a példa tipikus lenne, mert feltehetően nem anyai érzelmeik késztették arra a dajkákat, hogy mások gyermekét szoptassák, hanem hogy ezáltal némi keresethez jussanak - s e törekvésüket valószínűleg férjük is támogatta. Azt sem tudhatjuk biztosan, hogy a dajka férje és a családban élő nagyobb gyermekek hogyan bántak a befogadott csecsemővel. A férjet a kiegészítő jövedelem érdekelte (hiszen a gyermek az ő beleegyezésével - ha ugyan nem unszolására - került a dajkához). Másrészt viszont, felesége

⁴⁴⁹ Acta Sanctorum, Márc. 1., p. 330.; J. Ross, op. cit., p. 190.

⁴⁵⁰ D. Herlihy és Ch. Klapisch, op. cit., p. 561.

⁴⁵¹ J. Ross, op. cit., pp. 188., 191-2.,; valamint Ch. Klapisch-Zuber, op. cit., pp. 145-6.

⁴⁵² Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy Maimonides jelezte, hogy a gyermek ártalmára válhat, ha az általa már megismert dajka helyett másik szoptatja. Az elvált asszonyt is kötelezni kell arra, hogy tovább szoptassa gyermekét:

„Az elvált asszonyt nem kell kényszeríteni, hogy szoptasson, hacsak a volt férj nem fizet neki azért, hogy szoptassa a gyermeket. Ha nem hajlandó, az apának adja a fiát, és az gondozza. Ez csak az olyan esetre vonatkozik, amelyben nem szoptatta olyan hosszú ideig a gyermeket, hogy az felismerte volna. De ha a gyermek - még ha vak is - felismeri őt, veszélyes lenne s ezért már nem szabad elvenni az anyától. Az anya kötelezhető arra, hogy fizetségért huszonnégy hónapig szoptassa a gyermeket. (Mishneh Torah le-Rambam (Book of Women) Hilkhoh Ishut (Matrimonial laws), p. 127.).

Gondoljunk csak arra, hogy Erikson szerint az élet első tizenöt hónapjában az elsődleges cél az alapvető bizalom kiépítése.

⁴⁵³ Acta Sanctorum, Márc. 3., p. 182.

jövedelmét biztosítandó, arra kényszerült, hogy tartózkodjék a házasársi kapcsolattól, nehogy felesége teherbe essen és a szoptatás abbahagyására kényszerüljön. Lehet, hogy a férj nehezelt az idegen csecsemőre.⁴⁵⁴ Néhány pszichológus - például John Bowlby - szerint helyrehozhatatlan kárt tesz a gyermekben, ha élete első éveiből (két és fél éves koráig) teljesen hiányoznak a meghitt, gyengéd emberi kapcsolatok. Ha ezekben a korai években nem fejlődik ki a gyermekben a másokkal való kapcsolatteremtés képessége és nem kap szeretetet, akkor a normális emberi kapcsolatok létrehozásának képessége a jövőben még inkább elsorvad.⁴⁵⁵ Más pszichológusok megfigyelések alapján cáfolják ezeket a következtetéseket: azok a gyermekek, akik életük első éveit intézetben töltötték, ahol nélkülözték az állandó és szeretetteljes emberi kapcsolatokat, majd később örökbe fogadták, szeretettel és biztonságban nevelték őket, társadalmi beilleszkedésükben - állítják e pszichológusok - semmiféle jelentős eltérést nem mutattak. Tehát az a bánásmód volt a meghatározó tényező, amelyben két és fél éves koruk után, az intézet elhagyását követően részesültek.⁴⁵⁶ Másrészt viszont az is nyilvánvaló, hogy ha a rákövetkező években a gyermekek hiányt szenvedtek volna, az helyrehozhatatlan kárt tett volna bennük: szeretet nélküli és szeretni képtelen emberekké váltak volna. Ez utóbbi következtetés alapján kijelenthetjük, hogy a gyermek személyiségétől és a hazatérése utáni bánásmódtól függött, mennyire sikerült kompenzálnia a dajka házában elszenvedett deprivációt. Az anyának és a gyermeknek a legjobb esetben is át kellett élnie az alkalmazkodás nehéz időszakát, mivel ekkor ismerkedtek egymással. Ám a csecsemő érzelmi életére tett hatáson túlmenően az is kétségtelen, hogy a dajkaságba adott csecsemők életkilátásai rosszabbak voltak, mint az otthon nevelkedett gyermekekéi. Garden tanulmányából a 18. század végén dajkaságba adott lyoni gyermekekről⁴⁵⁷ és egyéb, a 18. századi Párizsról és Rouenről írott tanulmányokból tudjuk, hogy rendkívül magas volt a dajkák házába küldött csecsemők halálozási aránya.⁴⁵⁸ Toscanában a középkor végén különösen magas volt a firenzei lelencház, illetve magánszemélyek által dajkaságba adott csecsemők mortalitása.⁴⁵⁹ Nem ismeretes, hogy a természetes halálesetekkel összehasonlítva hány csecsemő lett gyilkosság vagy halált okozó gondatlanság áldozata. A lelencház nem mindig tekintette kötelességének, hogy fizessen a szoptatós dajkának, s az ily módon gondozásba adott csecsemők jelentős része valószínűleg nem természetes halállal halt meg. Kedvezőbb bánásmódban részesültek a tehetősebb családok törvényes utódai, mivel a szülők jobban megfizették és szigorúbban felügyelték a dajkákat, gyermeküket pedig gyakran meglátogatták.⁴⁶⁰

⁴⁵⁴ J. Ross, op. cit., p. 191.

⁴⁵⁵ J. Bowlby: *Attachment and Loss* (New York, 1973), vol. II., ch. 2., 4.

⁴⁵⁶ B. Tizard és J. Rees: „The Effects of Early Institutional Rearing on the Behaviour Problems and Affectional Relationship of For-year-old Children”, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 16. (1975), pp. 61-73.; L. J. Yarroe: „Historical Perspectives and Future Directions in Infant Development”, in: *Handbook of Infant Development*, szerk.: J. D. Osofsky (New York, 1985), pp. 900-5.

⁴⁵⁷ M. Garden, op. cit., pp. 134-40.

⁴⁵⁸ E. Badinter, op. cit., pp. 113-16., 130-1.; a dajkák által szoptatott csecsemők magas mortalitási aránya a 17. századi Angliában, I. R. H. Houlbrooke: *The English Family, 1450-1700* (London, 1984), p. 113. és n. 24.

⁴⁵⁹ A 18. századi lyoni lelenházakban is magas volt a halálozási arányszám. Olykor a dajkáknak kiadott gyermekek mintegy 75 %-a meghalt. (M. Gardner, op. cit., p. 134.)

⁴⁶⁰ A dajkák bérééről I. J. Ross, op. cit., p. 141.; G. Brucker (szerk.): *The Society of Renaissance Florence: A Documentary Study* (New York, 1971), p. 2.; Ch Klapisch-Zuber, op. cit., pp. 136-7. Az ellenőrzésről: *ibid.*, pp. 144-5.

Ha a dajka teherbe esett vagy megbetegedett, elvették tőle a gyermeket. Sok más családhoz hasonlóan a már említett Guidini család is ezt tette. A dajkák amiatt is nyugtalankodtak, hogy a csecsemő halála esetén számot kellett adniuk a szülőknek. Egyszer egy dajka magához hívatta az anyát, mert a három hónapos csecsemő nem volt hajlandó sem szopni, sem bármiféle folyékony táplálékot magához venni, és öt napig magas láza volt. Az anya azonnal odasietett.⁴⁶¹ Egy másik dajka Velencében a 15. század elején megüzente az anyának, hogy a házban pestis ütötte fel a fejét. Az anya jött is azonnal, elvitte a gyermeket, másik dajkát keresett, s az új dajka a családhoz költözött.⁴⁶² Egy másik esetben, mikor a leánycsecsemő megbetegedett, és úgy tűnt, a halálán van, a dajka a szülők házába vitte, az anya karjába tette, majd sietve távozott.⁴⁶³ Ám minden ellenőrzés és a dajkával való kapcsolattartás ellenére is a mortalitás kétségkívül magasabb volt a dajka házába vitt gyermekek körében, mint az otthon táplált gyermekek esetében, s ezt az észrevételt néhány didaktikus mű szerzője egyértelműen meg is fogalmazta.⁴⁶⁴ Mindezek ellenére a késő középkori Toscanában és más vidékeken is sok szülő adta dajkaságba a gyermekét: a dajkák bére alacsony volt, s az anya megszabadult a gyermeknevelés nyűgétől és felelőségétől.

A szoptatásra rájuk bízott csecsemőt a házukba fogadó dajkák kisgyermekének életkilátásai jobbakk voltak, mint azokéi, akiket anyjuk elhagyott, mert bentlakó dajkaként a családhoz költözött. Azonban ha az anya hosszú ideig szoptatta a rábízott csecsemőt, saját gyermekét nem tudta két évig szoptatni. Margarete Datini, aki szorgosan kereste nőrokonai számára a dajkákat, azt írta egyik levelében, hogy az olyan dajkában nem lehet megbízni, akinek saját kisgyermek van: „Ha egyéves gyermekük van, nem hiszem, hogy ne adnának neki egy kicsit a tejükből.” Nehéz lenne ennél nyersebben megfogalmazni, hogy a szoptató dajka milyen árat kényszerült fizetni e rendszer működéséért.⁴⁶⁵ A firenzei apák nem rejtették véka alá, hogy jobban kedvelik az olyan dajkát, akinek meghalt vagy lelencházba került a gyermeke; a rabszolgánokat pedig egyenesen kényszerítették rá, hogy lelencházba adják gyermekeiket.

Vajon miért adták oda az anyák gyermekeiket egy idegen asszonynak, hogy az szoptassa, akár a szülői házban, akár a saját házában? Az anyai szoptatást magasztaló didaktikus művek szerzői közül egy sem vádolta azzal a nőt, hogy azért nem szoptatják gyermeküket, mert visszataszítóknak, egyhangúnak, sőt állatiasnak tartják a szoptatást, ahogyan ezt néhány nő a 18. században kijelentette.⁴⁶⁶ Azt sem vetették a szemükre, hogy azért nem hajlandók mellről táplálni gyermeküket, mert szívesebben töltik idejüket más foglalatossággal vagy kedvteléssel, vagy mert nem akarják tönkretenni az alakjukat. Az a néhány nő, aki kinyilvánította szoptatással szembeni ellenérzését, hajadon volt (legalábbis azok, akik az irodalmi művekben hangot adtak nézeteiknek), és ellenérzésük szorosan összefüggött a házassággal, illetve az utódnemzéssel szembeni fenntartásaikkal.⁴⁶⁷ Az egyik szerző felsorolja azokat az objektív okokat, amelyek miatt egyes nők nem tudták szoptatni gyermekeiket: betegség, fájdalom a mellben, befelé fordult mellbimbó. A szemrehányások azonban általában magának a szopta-

⁴⁶¹ Acta Sanctorum, Márc. 3., p. 207.

⁴⁶² *ibid.*, Ápr. 1., p. 513.

⁴⁶³ *ibid.*, Márc. 3., p. 199.

⁴⁶⁴ Konrad of Megenberg, *op. cit.*, bk. 1/2., ch. 9., pp. 81-2.

⁴⁶⁵ I. Origo, *op. cit.*, p. 200.

⁴⁶⁶ E. Badinter, *op. cit.*, pp. 83-4.

⁴⁶⁷ M. Bogin (szerk. és ford.): *The Women Troubadours* (London, 1976), p. 144.

tásnak az elutasítására, azaz az anyai kötelességek elhanyagolására és a természet ellen való viselkedésre vonatkoztak. Ha a szerzők részletekbe bocsátkoztak, akkor azt fejtegették, hogy a nők túlságosan törekenynek és büszkének vélik magukat ahhoz, hogy a szoptatással járó megpróbáltatásokat elviseljék.⁴⁶⁸ Ez arra utal, hogy a szoptatós dajka alkalmazása osztályjelleget öltött. Bizonyára olyan nők is voltak, akik azért nem szoptattak, mert nem volt tejük, vagy mert szülés után ilyen-olyan betegség - a mell gyulladása, fájása, duzzanata - kínozta őket.⁴⁶⁹ Ikorszülés esetén az anya kétségkívül nehezen tudta mindkét csecsemőjét egyszerre szoptatni. Ismeretes, hogy a tejelválasztás megindulása olykor szülés utáni depressziót vált ki, s ennek következménye a szoptatás megszakítása. Peter Damian anyjának történetéből tudjuk, hogy a középkorban egyes nők ilyen betegségben szenvedtek. Az anya gyermekágyi halála esetén természetesen feltétlenül szükség volt dajkára. Mindezen tényezők együttese sem magyarázza azonban, hogy a felsőbb osztályok ilyen széles körben alkalmaztak szoptatós dajkákat. S mivel a középkorban e szokás, tudomásunk szerint, csak a társadalom felsőbb köreiben terjedt el (a dolgozó osztálybeli leányanyák kivételével, akiket a szegény és a nélkülözés tartott vissza gyermekük felnevelésétől), nem merültek fel gazdasági megfontolások - a feleség munkájáról való lemondás -, melyek oly fontos szerepet játszottak a 18. századi kereskedők és kézművesek döntéseiben. A dajka alkalmazása olyan többletkiadás volt, amelyet nem ellensúlyozott a feleség munkája, és ezt a kiadást egyes családfők anyagi tehernek tekintették. Amikor a toszkán családapák a késő középkorban adócsökkentési kérvényt nyújtottak be, gyakran hivatkoztak a dajkákra fordított állandó kiadásokra.⁴⁷⁰

A dajkák alkalmazásának egyik legfőbb oka alighanem a terhességek gyakorisága volt. A szoptatási időszak alatt a házastársak nem tartózkodtak a nemi kapcsolattól, s a többség nem élt a fogamzásgátlás lehetőségével. A gyermeküket szoptató nők terhességei között hosszabb időszak telt el, mint azon nők terhességei között, akik nem szoptattak (ez magyarázatot adhat arra, miért szoptattak egyesek tizennyolc hónapig), ám a szoptatás semmi esetre sem védte valamennyiüket a további terhességektől.⁴⁷¹ Mint már említettük, a korabeli felfogás szerint a szoptatási időszak alatti nemi érintkezés ártalmas a szoptatásra, mert a havi vérzés visszaállását, ezáltal az anyatej minőségi romlását, csökkenését, olykor elapadását vonhatja maga után. A szoptatás alatti terhességet még ártalmasabbnak tartották, mert úgy vélték, a nő jó vére a magzat tápláléka, és a csecsemő táplálékául - anyatejként - csak a rossz vér marad. A korabeli orvosi magyarázat természetesen téves, de a szakmabelieknek igazuk volt abban, hogy a terhes nő általában nem sokáig folytathatja a szoptatást. A szoptatós anya, akkor is, ha nem terhes, több kalóriát igényel, ha terhessége során nem jutott elegendő zsírhoz, és több fehérjére, vitaminra, ásványi sóra van szüksége. Még a gazdagok sem jutottak elegendő mennyiség-

⁴⁶⁸ Bernard Gordon, op. cit., p. 12.; Vincent of Beauvais, op. cit., col. 1091.; Thomas Chobham, op. cit. p. 465.

⁴⁶⁹ Acta Sanctorum, Márc. 2., p. 99.; Jún. 4., p. 380.; Júl. 1., p. 507.; Le Livre de Saint Gilbert, p. 55.; Medieval Woman's Guide to Health, p. 160.

⁴⁷⁰ G. Brucker: The Society of Renaissance Florence, p. 19.

⁴⁷¹ Lásd j. Knodel: „Breast Feeding and Population Growth”, in: Population Studies Center: University of Michigan (gépirat, 1977); C. A. Corsini: „Is the Fertility Effect of Lactation Really Substantial?”, University of Florence (gépirat, 1977); D. McLaren, op. cit.

ben olyan táplálékhoz, amely mindezt tartalmazta volna.⁴⁷² A nem terhes szoptató anyák is gyakran hiányt szenvedtek ezekben, és amikor egy nő teherbe esett, a tej mennyisége valószínűleg csökkent, és nem tudta folytatni a szoptatást. Mivel a felsőbb osztálybeliek körében általánosan ismert volt az az orvosi nézet, hogy az anyatej apadása a némi érintkezés következménye, és az is köztudott volt, hogy a nő a szoptatási időszak alatt is teherbe eshet, és akkor abba kell hagynia a szoptatást, ezért akik megtehették, már előre - vagy nem sokkal a szülés után - lemondtak a szoptatásról, és dajkára bízták gyermeküket. S mivel nem szoptattak, nem éltek a gyermeküket szoptató és ritkábban teherbe eső nők (időleges és megbízhatatlan) születésszabályozó eszközével. Ennek következtében a gyermeküket dajkára bízó gazdag városi, illetve nemesi származású asszonyok egynémelyike szinte teljes mértékben kihasználta biológiai lehetőségeit: 10, 17, sőt 19 gyermeknek adtak életet. A nemesi otthonokban olykor egyszerre több dajka is tevékenykedett, valószínűleg azért is, mert a gyermekek közt olyan kicsi volt a korkülönbség, hogy egyidejűleg két gyermeket kellett szoptatni.⁴⁷³ A csecsemők dajkaságba adása mentesítette a nőket második biológiai kötelességük alól, és a szülések között némi pihenőt biztosított számukra. Némelyik nő csak akkor adta gyermekét dajkaságba, amikor újból teherbe esett. Sienai Szent Katalin anyja közölte leánya életrajzírójával, hogy Katalin volt az első olyan gyermeke (25 gyermeket szült), akit maga szoptatott az elválasztásig, s ezért őt különösen szerette. Gyakori terhességei miatt - közölte - az előző gyermekeit nem tudta szoptatni, Katalint viszont egy évnél is tovább szoptatta, mert akkor hosszabb volt a két terhesség közti időszak.⁴⁷⁴ (Katalinnak ikerhúga is volt, akit dajkaságba adtak, és nem sokkal később meghalt, s miután Katalint elválasztották, újabb húga született.) A már említett Guidini családban nemcsak az 1385-ben született ikreket adták dajkaságba, hanem a többi négy gyermeküket is. Csak a hetedik és egyben utolsó gyermek, egy leány, részesült az anyja tejéből, egy teljes évig, haláláig, mert ez alatt az időszak alatt az anya nem esett teherbe.⁴⁷⁵ Az Acta Sanctorumban olvashatunk egy asszonyról, aki tizenhárom gyermeket szült, s egyiküket sem tudta maga szoptatni. Feleségére neheztelve a férj kénytelen-kelletlen felfogadott egy dajkát. (Valószínűleg nem tartozott a vagyonos emberek közé, akiknek a dajka a társadalmi rang szimbólumává vált.) A házaspár egy szenthez fordult segítségért, s „csoda” történt: az anya szoptatni tudta tizennegyedik gyermekét. Könnyűszerrel megfejthetjük e csodát: mivel az anya nem esett teherbe a szoptatás idején, továbbra is tudta szoptatni az utolsó gyermeket.⁴⁷⁶ Tudvalevő, hogy a nyugati társadalmakban az utóbbi néhány évszázadban a legidősebb fiú bizonyos előjogokat élvezett, a szülők meglehetősen sokat investáltak bele, míg a leányoknak kevesebb kiváltság jutott osztályrészül. Ennélfogva azt bizonyítja az a tény, hogy a középkorban általában a legkisebb fiút vagy leányt szoptatta az anyja, nem pedig a legidősebbet, hogy - legalábbis a vizsgált periódusban - a gyakori szülések miatt alkalmaztak szoptató dajkákat. Ha teljesen szabad választásuk lett volna, okkal

⁴⁷² Ismeretes, hogy még a középkor közepén és végén is vas- és fehérjehiányos vérszegénységben szenvedtek a nők, pedig az étrend vasban és fehérjében gazdagabb volt, mint korábban (mert húst, zöldségfélét és babot is fogyasztottak) (V. Bullough és C. Campbell: „Female Longevity and Diet in the Middle Ages”, *Speculum*, 55. (1980), pp. 317-25.).

⁴⁷³ L. pl. M. Labarge, op. cit., pp. 45., 47.

⁴⁷⁴ „Narrabat siquidem quod propter frequentes conceptiones nullum ex filiis potuerat proprio lacte nutrire; hanc autem ideo usque ad finem nutritivum quia quousque tempus nutrimenti ejus completum est, non est conceptio subsecuta” (Acta Sanctorum, Ápr. 3., pp. 569., 868.)

⁴⁷⁵ J. B. Ross, op. cit., p. 187.

⁴⁷⁶ Acta Sanctorum, Márc. 3., p. 522.; és l. még ibid., Ápr. 3., p. 248.

feltételezhető, hogy az anyák a legidősebb gyermeket szoptatták volna a szükséges ideig. A dajkával járó költségek miatt adócsökkentésért folyamodó férfiak arra hivatkoztak, hogy a dajkára azért van szükség, mert az anya beteges, teje elapadt, vagy újból teherbe esett.⁴⁷⁷

A középkorban az egyház volt a házassági ügyek feltétlen irányítója. Az anyai szoptatást gátló gyakori terhességek megelőzésére két módszer jöhetett számításba: a szoptatás idején a házastársi kapcsolatok szigorú tiltása, vagy a fogamzásgátlás (főleg a coitus interruptus) engedélyezése. Az egyház egyik módszert sem volt hajlandó fontolóra venni. A házasság monogám, s a házasfelek kölcsönös elkötelezettsége (debitum) legyen visszatartó erő a házasságtörő vagy kicsapongó viselkedéssel szemben.⁴⁷⁸ Így az egyház nem követelte a szoptatási időszak alatt a házastársi érintkezés szüneteltetését, mint ez több más kultúrában szokás volt.⁴⁷⁹ A fogamzásgátló módszerek alkalmazását pedig súlyos bűnnek tekintették és feltétel nélkül tiltották.⁴⁸⁰ A későbbi korok szoptatási gondjaival foglalkozó Jean Flandrin rámutatott arra, hogy az egyházi szerzők számára nem volt ismeretlen a házastársi köteleességek és a csecsemő anyai szoptatáshoz való joga közötti ellentmondás (azaz a feleség és az anya szerepének összeférhetetlensége). S ebből eredt az egyházi szerzők következetlensége: egyfelől az anyai szoptatás ösztönzése, másfelől a dajkák létjogosultságának a tudomásulvétele. Mivel nem ragaszkodtak egyértelműen a szoptatási periódus alatti házastársi kapcsolatok megszakításához, tudták, hogy a feleség újból teherbe eshet, ezért - kelletlenül ugyan - tudomásul vették a dajkák alkalmazását. Ez a belső ellentmondás különösen szembeszökő a dajkaság egyik legádázabb ellenzője, Thomas Chobham fejtegetéseiben. Szemernyi empátiát sem tanúsított azok iránt az asszonyok iránt, akik azt állították, hogy a gyermeknevelés meghaladja erejükét: „Az asszonyok azt hangoztatják, hogy gyengék és nem tudják vállalni a terhet; hát a coitus és a szülés alatt nem voltak gyengék?” - teszi fel a kérdést. Néhány sorral lejjebb azonban megerősíti a dajkák szükségességét: „Ha valaki teljes egészében nem tudja magára vállalni a terhet, legalább akkor szoptassa és fürdesse a csecsemőt, amikor képes rá, és akkor nem lesz olyan, mint aki a természetből idegen módon viselkedik és a közelébe sem megy a gyermekének.”⁴⁸¹ Az „amikor képes rá” annyit tesz, hogy mielőtt újra teherbe esik. A második lehetőség - a fogamzásgátlás alkalmazása - fel sem merült. Az élet szentségének kinyilatkoztatásával a zsidó vallás már a kereszténységet előlegezte. A talmudi bölcsek engedélyezték a szoptatós anyáknak a fogamzásgátlás alkalmazását.

⁴⁷⁷ D. Herlihy és Ch. Klapisch, op. cit., pp. 556-7.; G. Brucker: *The Society of Renaissance Florence*, p. 19.

⁴⁷⁸ Lásd S. Shahar: *The Fourth Estate: A History of Women in the Middle Ages* (London, 1983), pp. 70-2.

⁴⁷⁹ Nambikwara indiánjai Közép-Braziliában (Claude Lévi-Strauss tanulmányozta őket) a hároméves szoptatási periódus alatt tartózkodtak a szexuális kapcsolattól. Egykor ugyanezt tették az Egyesült Államokban élő dakotai sziú indiánok is (C. Lévi-Strauss: *Tristes Tropiques: An Anthropological Study of Primitive Societies in Brazil*, ford.: J. Russel (New York, 1969), p. 273.; E. Erikson, op. cit., p. 19.

⁴⁸⁰ J. Noonan: *Contraception: A History of Its Treatment by the Catholic Theologians and Canonists* (Cambridge, Mass., 1965), ch. 5. és pp. 212-35.

⁴⁸¹ Thomas Chobham, op. cit., pp. 464-5.; az egyház ambivalens álláspontja a következő évszázadokban, végül döntése a házastársi köteleességek teljesítése érdekében, I. J. L. Flandrin: *Families in Past Times* (Cambridge, 1979), ch. 4. és pp. 203-31.; id., „L'Attitude a l'égard de l'enfant et les conduites sexuelles dans la civilisation occidentale: Structures anciennes et évolution, *Annales de démographie historique* (1973), pp. 143-205.

„Az asszonyok három csoportja használhat abszorbenst [lent vagy kártolt gyapjút] a házastársi kapcsolatban: a kiskorú feleség, a várandós és a szoptatós anya. A kiskorú feleség azért, mert teherbe eshet és életét veszítheti. A várandós anya azért, mert magzata halszerű szörnnyé korcsosulhat. A szoptatós anya pedig azért, mert máskülönben idő előtt kellene elválasztania gyermekét, és ez a gyermek halálához vezetne.” (Niddah 45a)

A férfi coitus interruptusa is engedélyezett, míg felesége szoptat. („Huszonnégy hónapon át bévül csépel, a magot kint szórja: így szól R. Eliezer.” /Yebamoth 34b/) ⁴⁸² Míg a szoptatási időszak alatti fogamzásgátlást egyik egyházi szerző sem engedélyezte, voltak, akik azt tanácsolták a szülőknek, hogy a szoptatás alatt tartózkodjanak a házastársi kapcsolattól: Nagy Gergely pápa a 6. század végén, ⁴⁸³ Chartres-i Ivo a 12. század elején, ⁴⁸⁴ valamint katolikus és protestáns szerzők a 16-17. században. ⁴⁸⁵ Ám ezek pusztán javaslatok voltak, csak néhány forrásban lelhetők fel, s az sem kétséges, hogy a gyakorlathoz nem sok közülük volt. A középkor derekán és végén csupán a dajkáktól várták el egyértelműen, hogy a szoptatás alatt tartózkodjanak a házassélettől, mintha ők és férjük valamely más fajhoz tartoztak volna. Mikor egy firenzei dajka teherbe esett, és terhességét eltitkolva tovább szoptatott, a szülők éktelen haragra gerjedtek, mert gyermekük terhes asszony tején élt, s ez undorító és ártalmas az egészségre. ⁴⁸⁶

A dajkaság intézménye természetesen nem a középkori keresztény Európa találmánya. Nem ismeretes, hogy más kultúrákban mennyire terjedt el a gyakorlat, de azt tudjuk, hogy létezett már Egyiptomban is, a fáraók korában (Exodus, 2. 2:7); a bibliai Izraelben (Genezis 35:8; Királyok II. könyve 11:2; Krónika II. könyve 22:11); Görögországban és Rómában; az angolszászok és a vikingek korában; az Arab-félszigeten Mohamed korában. Az sem bizonyos, hogy az invázió előtt valamennyi germán asszony szoptatta volna a gyermekét, mint erről Tacitus tudósít. ⁴⁸⁷ E kultúrák mindegyikében voltak olyan asszonyok, akik dajkára bízták gyermeküket, mert nem volt tejük, mert megbetegedtek vagy teherbe estek, vagy -

⁴⁸² The Talmus, szerk.: I. Epstein, ford.: I. W. Slotki (London, 1948), pp. 311., 215., valamint p. 62. Meg kell jegyeznünk, hogy ez az engedély nem található sem Maimonides 'Mishneh Torah'-jában, sem Yaakov Ben Asher 'Arba'ah Turim'-jában, a 14. század első feléből, bár engedélyezték a szoptatás alatti nemi kapcsolatot. L. Arba'ah Turim: Even ha-Ezer (repr., Jeruzsálem, 1963), Hilkhoh Priah u-revia, 47-1; Hilkhoh seder ha-onah, 25-2.

⁴⁸³ Nagy Gergely kijelentése válasz Canterbury első érseke, Szt. Ágoston kérdésére. A Libellus Responsionumként ismert kérdések és válaszok Bede Ecclesiastical History of the English People című művében található, szerk.: R. Colgrave és R. Mynors (Oxford, 1969), p. 92. Egyes szakértők kétségbe vonják, hogy a kérdéseket valóban Ágoston fogalmazta meg és a válaszokat Gergely pápa. A (Gergelynek tulajdonított) válasz azt mondja, hogy a férj ne közeledjen feleségéhez, amíg a gyermeket el nem választják. A szerző elítéli a gyermekek dajkához adásának szokását, és annak tulajdonítja, hogy az emberek nem hajlandók lemondani a szexuális kapcsolatról a szoptatás ideje alatt, ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a gyermeküket dajkaságba adó asszonyok megtisztulásukig tartózkodjanak a nemi kapcsolattól. Azaz elismeri, hogy a csecsemő dajkaságba adása már néhány héttel a szülés után lehetővé teszi a házastársi kapcsolat újramegzését.

⁴⁸⁴ Ivo of Chartres: Epistola 155, PL. vol. 162., col. 158.

⁴⁸⁵ J. L. Flandrin: Families in Past Time (Cambridge, 1979).

⁴⁸⁶ Lásd a 19. jegyzetet. Francesco of Barbaro azt írja, hogy ha a dajka „a férjével kíván lenni”, tájékoztassa erről az anyát, és segítsen új dajkát keresni (op. cit., ch. 13., p. 182.).

⁴⁸⁷ Lásd J. Goody, op. cit., pp. 37., 68-70. Az orvosi művek klasszikus szerzői, akik nem kifogásolták, hogy a szabad nők tartózkodjanak gyermekük szoptatásától, l. R. Etienne, op. cit.

leginkább - azért, mert társadalmi köreikben ez volt a szokás, s ezt ellenszegülés nélkül elfogadták. Teljesen magától értetődik, hogy valamennyi társadalomban, amelyben dajkákat alkalmaztak, a megbízás az apa kívánsága szerint történt, noha a dajkaság korabeli ellenzői kizárólag a nőket bírálták (mindössze egyetlen szöveget találtam, amelyben a szerző az apát is megfeddte.⁴⁸⁸) Klapisch családi naplótát feldolgozó tanulmányából kitűnik, hogy Toscanában az apa a dajka férjével tárgyalt (nem pedig - mint általában szokásos - az asszonnyal), és az apa írta alá a férjjel kötött szerződést. A gyermek látogatása és a dajka ellenőrzése is az apa feladata volt, s ő határozta meg, mikor történjék az elváltatás és mikor kerüljön haza a gyermek. A középkori társadalmaknak még az egyház attitűdjéből eredő nehézségekkel is szembesülniük kellett. Nem az egyház hozta létre a dajkaság intézményét, de megszüntetésére sem tett semmiféle hathatós erőfeszítést. S a történelem távlatából visszatekintve, az is a dajkaság intézményét erősítette, hogy az egyház tiltotta a többnejűséget és az ágyasságot (a férfi könnyebben tartózkodik a házastársi kapcsolattól, ha másik felesége vagy hivatalos ágyasa van), és hogy szigorúan tiltotta a fogamzásgátlást, kiváltképp a házasság keretein belül. Az anyai szoptatást dicsérő prédikációk nem tudták megakadályozni, hogy a csecsemők dajkákhöz kerüljenek. Siker koronázta az egyház erőfeszítéseit abban, hogy módosultak az Izrael, Róma, a kelta és germán népek által meghonosított házassági törvények és a családi viselkedési normák. A poligámia és a hivatalos ágyasság megszüntetésén túl az egyháznak sikerült gyökerestül kiirtania az örökbe fogadás - Rómában közkeletű - szokását, és helyette bevezetnie a keresztszülők által képviselt lelki szülő fogalmát, s ezzel a lelki kapcsolatok új rendszerét. Az egyház tiltotta a válást, s a tiltást kiterjesztette a már említett kultúrákban elfogadottnál távolabbi vér szerinti rokonok házasságkötésére, hogy ezzel erősítse az exogámia szélsőséges formáját, illetve a családszerkezet teljes megváltoztatását. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé, hogy azzal a tényezővel vagy azokkal a tényezőkkel is foglalkozzunk, amelyek az egyházat e változtatások bevezetésére készítették.⁴⁸⁹ Számunkra az a lényeg, hogy az egyház a kánonjogban rögzítette az összes változást, és a házassági törvény áthágása bűnnek minősült. Az egyház nyilvánvalóan nem tudta kivédeni az általa létrehozott normáktól való elhajlásokat (mindig is léteztek házasságon kívüli szexuális kapcsolatok, melyekből olykor törvénytelen gyermekek születtek; a férfiak valószínűleg éltek a coitus interruptus lehetőségével; s a vérfertőzés tilalmának sem lehetett szigorúan érvényt szerezni). Az egyház azonban kísérletet tett arra, hogy betartassa e törvényeket, és erre minden rendelkezésére álló eszközt felhasznált.⁴⁹⁰ Az anyai szoptatás kérdésében azonban nem így járt el. Az anyai szoptatást támogatta, másrészt viszont figyelmen kívül hagyta azt a dajkaságot

⁴⁸⁸ Konrad of Megenberg, op. cit., bk. I/2., ch. 8., p. 78. A dajkák zsidók általi alkalmazásáról a középkorban, l. n. 30. és Arba'ah Turim: Even ha-Ezer, Hilkhot Priah u-revia, 2-1., Mishneh Torah la-Rambam, Sefer Nashim, Hilkhot Ishut, 821., pp. 125-7.

⁴⁸⁹ A házassági törvények és normák említett módosításai, melyeket az egyház nemcsak etikai és doktrinér okokból vezetett be, hanem stratégiai megfontolásból is, mert kedvezően hatottak az egyházi öröklésre és az egyházi vagyon felhalmozódására, ennek átfogó magyarázatát l. J. Goody. op. cit.

⁴⁹⁰ Az egyház harca a nemességgel a vérfertőzés, bigámia és válás tilalmának érvényesítése miatt, l. G. Duby: *Medieval Marriage* (Baltimore-London, 1978); id., *Le Chevalier, le femme et le pretre* (Párizs, 1981); 1065 és 1215 között hetedfokig tiltották a vérrokonok házasságát; tiltották az elhunyt rokonával való házasságkötést (így a bibliai levírátus - sógorházasság - törvényével ellentétben a férfinak minden körülmények között tilos volt feleségül vennie fivére özvegyét). A házasságkötés a spirituális rokonok - keresztszülők és keresztyermek - között is tilos volt. 1215-ben a Negyedik Lateráni Zsinaton enyhítették a vérfertőzés tilalmát és a rokonházasságokat csak negyedfokig tiltották egyértelműen.

szükségessé tevő sarkalatos tényezőt, hogy az emberek házastársi kapcsolatot létesítettek az egyház - olykor nem túlzottan lelkes - beleegyezésével, és fogamzásgátlást (mely tökéletlen módszer ugyan, de késleltethette volna a következő terhességet) nem alkalmazhattak. Ilyeténképpen az egyház kockára tette a csecsemők életét, és ellentmondott önnön alapelvének: az élet szentségének. Ördögi kör ez a javából, s ezért valaki mindig nagy árat fizetett; súlyos társadalmi kérdéseket vetett fel, melyekről az egyház nem vett tudomást.

A gyermekeiket szoptató dajkákra bízó asszonyok a társadalom felső rétegeibe tartoztak. Még hozzávetőlegesen sem tudjuk, a parasztasszonyok miként cselekedtek volna, ha a vidék társadalmi és gazdasági berendezkedése lehetővé tette volna, hogy a nemesasszonyokhoz és a városokban élő jómódú asszonyokhoz hasonlóan viselkedjenek. Lehetséges, hogy a parasztasszonyok azért nyújtották hosszabbra a szoptatási időszakot, mert tudták, hogy a szoptatás ideiglenes fogamzásgátlás, mely meghosszabbíthatja a terhességek közötti időszakokat.⁴⁹¹ Azok a társadalmi osztályok fosztották meg kicsinyeiket az anyai szoptatástól, amelyek fokozatosan elfogadták az egyház házasságra vonatkozó törvényeit, míg a paraszti társadalomban, mely nem fogadta el ezeket a törvényeket, sem a szexuális magatartásformák egyházi normáit, az anyák maguk szoptatták gyermekeiket (még terhességük idején is, amíg tehették).

Ariès és néhány követője⁴⁹² azt állítja, hogy a középkorban az emberek érzelmi védekező mechanizmust fejlesztettek ki magukban, nehogy a kelleténél szorosabb érzelmi kapcsolatba kerüljenek kisgyermekeikkel, kiknek esélye az életben maradásra meglehetősen csekély volt. A csecsemőt nem fogadták be otthonukba és szívükbe. Az újszülöttet dajkaságba adó anyák nyilvánvalóan nem kötődtek gyermekükhöz. Ennek oka azonban nem az érzelmi védekezés volt, hanem az, hogy nem ők táplálták - így nem is ismerték - gyermeküket. Az anyai érzés nem állandósult és rögzült viselkedésforma, mely a körülményektől függetlenül automatikusan mindig és ugyanúgy jelentkezik. Az anyaság az anyai ösztönön alapuló készségek és érzelmek együttese, de semmi esetre sem nyilvánul meg ugyanolyan formában minden körülmények között. Ez nem azt jelenti, hogy az anyai ösztön nem létezik, mint Badinter állította. Senki sem vonta még kétségbe a nemi ösztön létét, a táplálkozás ösztönét vagy az életösztönt. Mégis mindig voltak olyan társadalmak, s bennük olyan nők és férfiak, akik az önmegtartóztató életmódot választották és lemondtak a szexualitás élményéről; vannak olyan kultúrák, amelyekben az emberek bizonyos időközönként böjtölnek, s olyanok is, amelyekben adott körülmények között az egyénnek öngyilkosságot kell elkövetnie. Ezek az ösztönök is ugyanúgy léteznek, mint az anyai ösztön, mely különböző formákban és eltérő intenzitással nyilvánul meg, s nemcsak a nők egyéni eltérései miatt, hanem a társadalmi szerkezetben, a viselkedési normákban és a különböző társadalmak értékeiben meglévő eltérések miatt.

A középkorban az emberek tisztában voltak a csecsemő és egy másik emberi lény közötti elsődleges kapcsolat jelentőségével, és tudták, hogy e kapcsolat megalapozása és a szeretet megerősítése a táplálás során valósul meg. Idézzük csak fel Bartholomaeus Anglicus sorait, vagy Alberti könyvéből az egyik beszélgetőtárs szavait. Novarei Fülöp még áttetszőbben

⁴⁹¹ A mellbimbó ingerlése a csecsemő szopása során az ovulációt gátló prolactin hormon termelését idézi elő. Fríziában a 18. és 19. században a nők hosszú ideig szoptattak, s a terhességek közötti átlagos intervallum harminc hónap volt. Bajorországban, ahol a csecsemőket korán elválasztották és tejjel vagy vízzel elegyített lisztes péppel táplálták, a terhességek közötti átlagos intervallum huszonegy-huszonkét hónap volt. Lásd R. A. Houlbrooke, op. cit., p. 128.; G. Sussmann, op. cit.; Franciaországban még a 19. század végén is léteztek dajkák, l. F. Fay-Sallos: Les Nourrices a Paris au XIX siecle (Párizs, 1980).

⁴⁹² D. Herlihy és Ch. Klapisch, op. cit., p. 588.

fogalmazott. Nem veszi ugyan figyelembe a dajka alkalmazásával járó problémák teljes körét (mindenekelőtt a dajka saját gyermekének sorsát), fejtegetéseiből azonban kiviláglik, hogy teljesen mellékesnek tartja, hogy az első érzelmi kapcsolat a dajkához vagy az anyához fűzi-e a gyermeket. Isten háromféle ismerettel és szeretettel ruházta fel a kisgyermekeket - írja. Az első kettő magából a kisgyermekből ered, a harmadik pedig az őt tápláló személyből. Az első ismeret és szeretet az, hogy a csecsemő felismeri és szereti az őt szoptató személyt - az anyát vagy a dajkát. Gyakorta előfordul, hogy a csecsemő nem hajlandó más asszony melléből szopni. A második ismeret és szeretet azt jelenti, hogy felismeri azokat a személyeket, akik dédelgetik, játszanak vele, karjaikban hordozzák - a csecsemő szereti őket és örömét leli bennük. A csecsemőt tápláló személyek ismerete és szeretete a természetből ered, a könyörületességből, és abból, hogy ezek a személyek nevelik a gyermeket. Fontos, hogy ez így legyen - írja a szerző -, mivel a csecsemőkorban a gyermekek olyan piszkosak és kellemetlenek, és mikor már kicsit nagyobbak, olyan rosszak és akaratosak, hogy ha ez nem így lenne, senki sem vállalkozna felnevelésükre. A szeretet a táplálás során alakul ki.⁴⁹³

Úgy tűnik, az anyai szoptatás bőséges magasztalása ellenére sem tartották rossz anyának azt a felsőbb osztálybeli anyát, aki dajkára bízta a gyermekét, sőt el is küldte otthonról. Tudomásunk szerint ugyanez vonatkozott azokra a nőkre is, akik gyermeküket elhagyván dajkának szegődtek. Ez általánosan elterjedt szokás volt, és mint tudjuk, az emberek (kevés kivétellel) hajlandók magától értetődőnek tekinteni koruk és lakhelyük uralkodó szokásait. Az anyák többnyire nem azért bízták dajkára a gyermeküket, mert hiányzott belőlük az anyai érzés vagy mert gyermeküket nem tartották értéknek, hanem azért, mert ez bevett szokás volt a korban. Azt se feledjük, hogy a felsőbb osztálybeli leányok fiatalon mentek férjhez és szültkék első gyermeküket (és férjüknél is fiatalabbak voltak). Kétségtelen, hogy nehezen tudtak volna szembeszegülni a fennálló gyakorlattal. Mivel nem tartották őket rossz anyának, feltehetően nem is érezték szégyent vagy büntudatot. Talán egyikük-másikuk gyötrődött amiatt, hogy el kellett válnia újszülött gyermekétől - az elfogadott társadalmi viselkedésmód és az érzelmek között ellentmondás feszült.

A fejlődés útja, mint tudjuk, nem egyenes vonalú és folyamatos, mint ahogyan a társadalom gyermekek iránti attitűdjének kedvező irányú változása sem. A középkort a 19. századtól elválasztó évszázadokban a gyermekek dajkaságba adása Európa valamennyi országában áttért a középosztályokra, és néhol (így Franciaországban, a Németalföldön) a városi munkásságra is. Mivel a középkorban a városi lakosság kisebb számú volt, és mivel a középrétegekben valószínűleg, a dolgozó osztályon belül pedig minden bizonnyal több asszony szoptatta a saját gyermekét, az anyai szoptatás jótéteményét nemcsak a városi gyermekek nagyobb hányada élvezhette, hanem vidéken is kevesebb gyermeket adtak lelenházba, választottak el idő előtt, vagy kényszerítettek arra, hogy anyja tején idegen gyermekekkel osztozzék.

⁴⁹³ Philip of Novare: *Les Quatres Ages de l'homme*, szerk.: M. de Bréville (Párizs, 1888), ss.2-3., pp. 2-3.; ugyanez a felfogás - hogy lehetetlen nem szeretni az általunk nevelt gyermekeket - tükröződik abban a törvénykompilációban, melyben az árva gyermekek neveléséről esik szó („domini autem non possunt odio habere quos nutrierunt, immo eos diligent per sincere dilectionis nutrirunt”, idézi E. J. Tardif: *Coutumiers de Normandie* (Slatkine repr.; Genf, 1977), vol. I-II., p. 12.

SHULAMITH SHAHAR

A GYERMEKKOR SZAKASZAI

A személyiség fejlődésével foglalkozó pszichológusok a gyermekkor több szakaszát különböztetik meg. A megismerés fejlődését tanulmányozó Jean Piaget a születéstől a serdülőkorig tartó időszakot négy szakaszra osztotta, ezen belül az első szakaszt több alegységre:

(a) „csecsemőkor”: a születéstől 18 hónapos - kétéves korig, a beszéd és a gondolkodás kialakulását megelőző szakasz. 1. Reflex vagy örökletes szakasz, melyben megjelennek az első táplálkozási ösztöntörekvések és az első érzelmek; 2. az első motorikus szokások, az első irányított észlelések és az első differenciált érzelmek korszaka; 3. (a beszéd kialakulását megelőző) szenzo-motoros intelligencia és az elsődleges affektív fixációk korszaka.

(b) „kisgyermekkor”: 2-7 éves korig, az intuitív intelligencia, a spontán interperszonális érzések és a társas kapcsolatok korszaka, melyben a gyermek a felnőttöz viszonyítva alárendelt szerepet tölt be.

(c) „a gyermekkor középső szakasza”: 7-től 11-12 éves korig, a konkrét intellektuális műveletek (a logikai gondolkodás kezdete), a morális és társas együttműködés korszaka.

(d) „serdülőkor”: az absztrakt intellektuális műveletek, a személyiség kialakulásának a korszaka, affektív és intellektuális belépés a felnőttek társadalmába.⁴⁹⁴

A pszichoanalitikai iskola én-pszichológiai irányzatához tartozó Erik Erikson, a személyiségfejlődés általános modelljét feltárva, az emberi lét nyolc szakaszát különbözteti meg. A születéstől húszéves korig tartó periódus a következő szakaszokat foglalja magában: (a) „csecsemőkor” - születéstől 15 hónapos korig; (b) „kisgyermekkor” - 15 hónapos kortól két és fél éves korig; (c) „a játék kora” - két és fél éves kortól hatéves korig; (d) „iskoláskor” - hatéves kortól a nemi éréstig; (e) „ifjúkor” - húszéves korig. Erikson minden szakaszban leírja a fejlődés élettani és lélektani jellemzőit, és a freudi felosztással párhuzamban az orális, anális és genitális szakaszokat, kiemelve, hogy a gyermek az egyes szakaszokban milyen lényeges dolgot sajátít el, hogy magabiztos és kiegyensúlyozott egyénné fejlődjen. Így az első szakasz legfontosabb aspektusa az alapvető bizalom elsajátítása (mely abból ered, hogy a csecsemő bíz azokban, akik őt táplálják), ez az önazonosság és önbizalom alapja, ezáltal tud majd kölcsönös bizalmon alapuló kapcsolatokat teremteni későbbi élete folyamán. A csecsemő és táplálója között kialakult kapcsolat tartalma összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint a táplálás módjának technikai részletei. A második szakasz legfontosabb tényezője az autonómia kialakulása - az én mint különálló személyiség tudata. E szakasz nevelési célja az, hogy a gyermek hozzá szokjon és alkalmazkodjon a társadalom elvárásaihoz, anélkül hogy elveszítené alapvető bizalmát vagy magabiztosságát. S ugyanígy tárgyalja Erikson a következő fejlődési szakaszokat is, melyek mind-mind hozzájárulnak a fejlődés szabályszerű menetének elősegítéséhez. A fejlődés menete egységes, a nevelési módszerek azonban kultúránként eltérők. A módszerek a társadalom értékeiben és céljaiban gyökereznek, s ezek az értékek és célok is befolyásolják az adott kultúra által kívánatosabbnak vélt, s ezért a nevelés útján is támogatott tulajdonságokat és sajátosságokat.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Jean Piaget: *Six Psychological Studies* (New York, 1967), 5-6. o.

⁴⁹⁵ E. Erikson: „Eight Stages of Man”, in: *Childhood and Society* (New York, 1963)

A középkori orvostudományi művek, a didaktikus és morális értekezések szerzői is megkülönböztették a gyermekkor és általában az emberi élet szakaszait. Többnyire három szakaszra osztották fel a gyermekkor: (a) infantia - születéstől 7 éves korig, kisgyermekkor; (2) pueritia - 7-12 éves korig (a lányok esetében), 14 éves korig (a fiúknál); (3) adolescentia - 12 vagy 14 éves kortól a felnőttkorig. A legtöbb szerző a serdülőkort követő szakaszt a juvenus elnevezéssel illeti.⁴⁹⁶

A gyermek viselkedését és eredményeit a korosztályának megfelelő normatív elvárások alapján értékelték.⁴⁹⁷ Amikor egy gyermek elérte az egyik fejlődési szakasz végét és a következő elejét, a szerzők gyakran használták az „elérte a határt” kifejezést; amikor a gyermek

⁴⁹⁶ A prédikátoroknak írt kézikönyvek szerzői, akik külön prédikációt szántak a férfiaknak és a nőknek, valamint a különböző társadalmi osztályoknak, külön prédikációt írtak a fiúknak, a fiatal férfiaknak, sőt a kisgyermekeknek is. E prédikációk némely megjegyzése inkább a szülőknek szólt, nem pedig a gyermekeknek. Humbert de Romans például a gyermekkor második szakaszának is szentelt egy prédikációt (Sermo LXXXVII ad pueros); prédikációt a diákoknak (Sermo LXII ad omnes scholares), s külön prédikációt az énekiskolai kisgyermekeknek (Sermo LXIV ad scholares de cantu), a gimnáziumba járó nagyobb gyermekeknek (Sermo LXIII ad scholares in grammatica... qui pro magna parte sunt pueri); valamint mindenféle diáknak (Sermones LXV-LXX); l. De eruditione praedicatorum (Barcelona, 1607), 86-7. o.; valamint R. Fluck: „Guillaume de Tournai at son traité De Modo Docendi Pueros”, Revue des sciences religieuses, 27. (1953), főleg a 349-56. o.

Veronai Ratherius már a 10. században külön fejezeteket szentelt a kisgyermekeknek (De parvulis), a fiúknak (De pueris) és a serdülőknek (De adolescentibus); l. Praeloquiorum Libri Sex, PL vol. 136., col. 203-10; a görög és római hagyományok hatására a kora középkori szerzők is megkülönböztették a gyermekkor e három szakaszát, Nagy Gergely (540-604) és Sevillai Izidor nyomán, kiknek művei a tudós szerzők mértékadó forrásául szolgáltak a következő évszázadokban. L. J. de Ghellinck: „Juventus, gravita, senectus”, in: Studia Mediaevalia in Honour of R. J. Martin (Bruges, 1948), 39-59. o.; P. Riché: L'Enfant dans le Haut Moyen Age, Annales de démographie historique (1973), 95. o.

Példák a középkor középső századaiból: Sienai Aldebrandin a 13. században az emberi lét négy szakaszát különböztette meg: (1) adolescentia: születéstől 25 vagy 30 éves korig, ebben a korban az ember meleg és nedves; (2) juvenus: 40 vagy 45 éves korig, meleg és száraz; (3) senectus: 60 éves korig, hideg és száraz; (4) senium: halálig, hideg és nedves. De ennél továbblép és hozzáfűzi, hogy az adolescentia négy egységre tagolásával az emberi lét hét szakaszra is felosztható: (1) a születéstől a fogak kibújásáig - megközelítőleg 2 éves korig: infantia; (2) a fogak megjelenésétől 7 éves korig: dentium plantativa; (3) pueritia: 7 évestől 14 éves korig; (4) adolescentia. L. Le Régime du corps de Maître Aldebrandin de Sienne, ed. L. Landouzy és R. Pépin (Párizs, 1911), 79. o. Aegidius Romanus az első fejezetet a gyermekek születéstől 7 éves korig tartó nevelésének szenteli; a másodikat a 7-14 éveseknek; a harmadik fejezetet a 14 évesnél idősebbeknek. L. Aegidius Romanus: De Regimine Principum (Vence, 1505), bk. 2. pt. 2. ch. 15-17. Bernard Gordon is 7, illetve 14 éves korra teszi a szakaszhatárokat (l. L. E. Demaitre: Doctor Bernard de Gordon: Professor and Practitioner (Toronto, 1980), 12. o. n. 55.); egy másik művében kisebb egységeket különböztet meg 4 és 12 éves korban - De Conservatione Vitae Humanae (Lipce, 1570), 2., 29. o.

Az angol és az újlatin nyelvekben a (fiú és leány) kisgyermekeket jelölő rokon értelmű szavak kialakulására, a fiúkra és lányokra, valamint a gyermekkor különböző szakaszaira vonatkozó szavak kialakulására l. Hilding Back: The Synonyms for „Child”, „Boy”, „Girl” in Old English (Lund, 1934); I. Pauli: „Enfant”, „garçon”, „fille” dans les langues romanes: Essai de lexicologie comparé (Lund, 1919), vii-xvi. o.; l. még W. A. Christian: Apparitions in Late Medieval and Renaissance Spain (Princeton, 1981), 216-17. o.

⁴⁹⁷ Acta Sanctorum, ed.: J. Bollandus és G. Henschenius (Párizs - Róma, 1863- 1940), márc. 1., 289-90. o.; l. még ápr. 2., 159. o.

félúton volt az adott fejlődési szakaszban, a szerzők úgy fogalmaztak, hogy „elérte a közepét”.⁴⁹⁸ Úgy vélték, a gyermeknek minden fejlődési szakaszban más és más anyagi és szellemi táplálékra van szüksége, és az elvárt követelmények legyenek életkorának megfelelők. Nem csak a didaktikus művek szerzői tudtak arról, hogy vannak olyan mozgás- és viselkedésformák, melyek egy adott életkorban jellemzőek a gyermekekre, s nem csak ők ismerték fel, hogy a gyermek minden szakaszban eljut a testi és értelmi fejlettség egy bizonyos szintjére, és hogy mindegyik életkornak megvan a maga megkülönböztető sajátossága. Mikor az egyik szerző arról ír, hogy egy kislány kenyeret szel, ilyen megjegyzést fűz hozzá: „amúgy gyermeki módra, a térdén”. Egy közismert mondás pedig azt tartja, hogy nem él soká az a gyermek, aki olyat mond vagy tesz, ami nem illik életkorához (más szóval: koravén).⁴⁹⁹

A gyermekkor különböző szakaszait tárgyaló szerzők mind szót ejtenek az egyes szakaszok megkülönböztető jegyeiről, ezen belül a fejlődés jellemző vonásairól, s a második és harmadik szakasról írván hosszan taglalják a gyermek és a serdülő helyzetét, jogait és kötelességeit. A gyermekkor első szakaszában a legtöbb szerző két kisebb szakaszt különböztet meg, néhányan pedig a második és harmadik szakaszokat is kisebb egységekre bontják. A gyermek- és a serdülőkor jól elhatárolt szakaszainak a felismerését tükrözi az a tény - *inter alia* -, hogy Firenzében a 15. század első évtizedeiben különbséget tettek a gyermekek vallásos társasága (melybe a tízévesnél fiatalabb gyermekek tartoztak) és a tizenkilenc évesnél idősebb fiatalokat tömörítő vallásos társaság között. Ez utóbbi korosztályról úgy vélekedtek, hogy „a fiúk közt korosak, az érett férfiak körében pedig fiatalok.”⁵⁰⁰

A gyermekkor első szakasza (*infantia*)

Bartholomaeus Anglicus nem osztja ugyan kisebb egységekre a gyermekkor első szakaszát, ám Sevillai Izidort követi abban, hogy felsorol néhány, az élet első hét hónapjára jellemző vonást: a csecsemő puha, gyenge, „folyékony” (*fluida*) és fogatlan. Ebben a szakaszban állandó, bensőséges és gyengéd törődésre van szüksége.⁵⁰¹ A legtöbb szerző az első kisebb szakasz végét kétéves korra teszi, amikor a gyermeknek már kibújtak a tejfogai, már kimondta az első szavakat, megtette az első lépéseket. Ezt tartják az elválasztás megfelelő korának, s úgy vélik, ezentúl a gyermek kevésbé van kitéve a csecsemőkor első szakaszára jellemző betegségeknek.⁵⁰² Ez utóbbi megállapítás azt a felismerést tükrözi, hogy kétéves kortól

⁴⁹⁸ „ad metas adolescentiae perduxisset postquam, igitur metas pueritiae excessisset”, *Acta Sanctorum*, márc. 1., 290. o.; „deinde intervallo temporis exacto, cum iam inter pueritiam adolescentiam eaque medius esset”, *Acta Sanctorum*, febr. 3., 109. o.; és l. még *The Life of St Anselm, Archbishop of Canterbury* by Eadmer, ed.: R. Southern (Nelson Series; London, 1962), 39. o.

⁴⁹⁹ *Acta Sanctorum*, ápr. 2., 803. o.; Francesco Datini említi a közmondást feleségének írott levelében (l. I Origo: *The Merchant of Prato* (London, 1957), 163. o.)

⁵⁰⁰ R. Trexler: *Public Life in Renaissance Florence* (New York, 1980), 368-71. o.

⁵⁰¹ Bartholomaeus Anglicus: *Liber de Proprietatibus Rerum* (Strasburg, 1505), bk. 6., 1. fej. (- *On the Properties of Things: John Trevisa's Translation of Bartholomaeus Anglicus* (Oxford, 1957), 291-2. o.; *Sancti Isidori Liber Numerorum*, PL vol. 83., col. 188.

⁵⁰² Vincent of Beauvais: *Speculum Quadrplex: Speculum Doctrinale* (Douai, 1624), col. 1031-4., Arnold of Villanova: *De Regimine Sanitatis*, in: *Opera Omnia* (Basel, 1585), col. 664-9. (ezt a 14. század első felében alkotott művet tévesen tulajdonították Villanovai Arnoldnak); Konrad of Meigenberg: *Ökonomik*, ed.: S. Krüger (Stuttgart, 1973; MGH Staatschriften, 111/5), bk.1/2, 13. fej.; Aegidius Romanus, op. cit., bk. 2., pt. 2., 15. fej.; Bernard Gordon: *De Conservazione Vitae Humanae*, 17-26. o.; és l. még L. E. Demaitre, op. cit. 465-6. o.

kezdődően némileg csökkent a mortalitás. Conchesi Vilmos/William 12. századi filozófus szerint az első kisebb fejlődési szakasz vége ötéves korra tehető, mert attól kezdve a gyermek már megfelelően tud beszélni, míg kisebb korában eleinte teljesen képtelen a beszédre, majd pedig beszéde hibás és helytelen.⁵⁰³ A prédikátorok és a gyóntató kézikönyvek szerzőinek a megjegyzéseiből az a gyermekségszemlélet bontakozik ki, mely szerint az első szakasz hétéves korig tart, mert az emberi lény még magatehetetlen és teljes mértékben a felnőttektől függ, s a szerzők arra buzdítják a szülőket, hogy rendesen lássák el gyermekeiket, akikért hétéves korukig teljes felelősséggel tartoznak. Arra is figyelmeztetik őket, hogy felelősségre vonhatók az egyház által és Isten színe előtt, ha bántódás éri gyermeküket.⁵⁰⁴ A világi emberek az életük során kiszolgáltattott hat szentség egyikében a gyermekkor első szakaszában részesültek: a csecsemőket röviddel születésük után megkeresztelték. A konfirmáció kérdésében az egyházjogászok véleménye megoszlott: mikor konfirmáljanak - hétéves kor előtt vagy után? Néhányan azt vallották, hogy ennek a születést követő első évben kell megtörténnie. Raymond Lull viszont azt követelte, hogy e szentséget csak akkor szolgáltassák ki, amikor a gyermek már elérte azt a kort, hogy a keresztelésen fel tudja mérni a keresztszülők érte vállalt elkötelezettségének a súlyát. Mások szerint a gyermek tizenkét éves kora előtt nem részesülhet e szentségben. Sokan csak ebben az életkorban - vagy még később - részesültek benne (és mások soha), olykor azonban hétévesnél fiatalabb gyermekeket is konfirmáltak.⁵⁰⁵

A második szakasz (pueritia)

A legtöbb szerző meghatározásában hétéves korra tehető a második szakasz eleje, mert ettől kezdve képes a gyermek arra, hogy megfelelően kifejezze magát, különbséget tegyen jó és rossz között, és választani tudjon köztük. Elérte „a választás és megfontolás éveit” (annis discretionis). A középkori tudós szerzők a római felfogást követték abban, hogy a kifejező-képesség a gyermekkor második szakaszának megkülönböztető jegye, s ebből az következik, hogy az önkifejezés képtelensége a kisgyermekkor egyik jellemző vonása. Ebben a szakaszban a gyermeket az infans elnevezéssel illetik, „mivel beszédre képtelen”, nem azért mert a

⁵⁰³ „Honorius Augustodunens”, De Philosophia Mundi, PL vol. 172., bk. 4., ch., 18., col. 91.

⁵⁰⁴ Például Thomas Chobham: Summa Confessorum, ed.: F. Broomfield (Párizs-Löven, 1963), 466. o.

⁵⁰⁵ Az egyházi zsinatok határozataival összhangban Angliában a 12. és 13. században a papokat arra utasították, hogy tájékoztassák a szülőket kötelességeikről, hogy gyermekeik részesüljenek e szentségben a születésüket követő egy éven és egy napon belül (Counsils and Synods with other Documents relating to the English Church, ed.: F. M. Powicke and R. Cheney (Oxford, 1964), vol. II., pt. 1., 71., 453. o.); Bartholomew of Exeter szerint is ennek minél hamarabb kell megtörténnie (Bartholomew of Exeter: Bishop and Canonist, with text of Bartholomew’s Penitential, ed.: D. A. Morey (Cambridge, 1937), 99., 266. o.); a legtöbb kánonjogász csak 7 éves korra javasolta (R. Metz: „L’Enfant dans le droit canonique medieval”, in: Recueils de la Société Jean Bodin, vol. 36/2 (Brüsszel, 1976), 60-1. o.)

Raymond Lull megjegyzéseit l. Doctrine d’enfant, ed.: A. Llinarès (Párizs, 1969), 24. fej., 70-1. o. A szöveg a 14. század utolsó negyedében született, („Rámon Llull”, Obres (Palma, 1906), vol. I., 1-199. o.); még életében lefordították franciára. Minden idézet a francia fordításból való.

Azokról, akik a szentségben csak felnőttkorukban részesültek, l. Les Statuts synodaux français du XIIIe siècle, ed.: O. Pontal (Párizs, 1971), vol. I., 54., 142. o.; Gerald of Wales olyan emberekről ír, kiknek szülei elodázták a konfirmációt, s így soha nem részesültek e szentségben: Gemma Ecclesiastica, ed.: J. S. Brewer (Rolls Series, London, 1962), vol. 21/2., 45-6. o.

kifejezésre képtelen, hanem mert e szakaszban a gyermek - bár nem érti teljesen - a felnőttek beszédét utánozza.⁵⁰⁶ Az orvostudomány elismert nagyságaival egyetértésben a korabeli elképzelés szerint összefüggés van a tejfogak kihullása és a maradandó fogak megjelenése, illetve a beszédtanulás között. A gyermeteg módon viselkedő fiataalt olykor „infans”-nak titulálták, s ezt az elnevezést időnként olyan felnőltre is alkalmazták, aki valamiféle okból nem tudta magát rendesen kifejezni.⁵⁰⁷ Voltak természetesen olyan szerzők is, akik ezeket a jellemző vonásokat valamivel idősebb vagy fiatalabb korosztályokra vonatkoztatták. Bernard Gordon azt állítja, hogy a gyermekkor második szakaszában egy kisebb egység is található, mely tizenkét éves korban veszi kezdetét. Ezt megelőzően morális okokból nem ajánlatos a gyermeknek bizonyos klasszikus műveket olvasnia, ám tizenkét éves kortól - vélték - már képes dönteni élete irányáról. Novarei Fülöp néhány egyházjogással összhangban azt állítja, hogy a kisebb egység tíz - tíz és fél éves korban kezdődik. Novarei Fülöp szerint a gyermek csak ettől a kortól kezdve tud választani a jó és rossz között.⁵⁰⁸ Mivel a korabeli felfogás azt tartotta, hogy a gyermek hétéves korától kezdve tudja magát megfelelően kifejezni, ebben a korban már el lehet jegyezni. A 12. század második felétől azonban az ebben az életkorban kötött eljegyzést már nem tekintették házasságra kötelező érvényűnek. Mikor a fiúk elérték a tizennégy éves kort, s a lányok a tizenkettőt, azaz a gyermekkor második szakaszának a végét, maguk dönthettek arról, hogy elfogadják vagy elutasítják a házasságot gyermekkorukban eljegyzett partnerükkel. S a törvény is előírta, hogy ha a vőlegény tizennégy, a menyasszony pedig tizenkét évesnél fiatalabb, a már megkötött házasság sem kötelező érvényű és semmissé nyilvánítható, ha az ifjú pár így kívánja, amikor eléri ezt az életkort.⁵⁰⁹ A szerzők többsége a hétéves kort tartotta az iskolakezdés vagy mesterségtanulás alkalmas idejének, ideértve az egyházi pályára való felkészülést is. Mivel a gyermekségről negatív képet kialakító szerzők szerint az a gyermek, aki testileg is, értelmileg is fejlett, már hétéves korától kezdve jobban hajlik a bűnre, s a szülőknek, keresztszülőknek és tanároknak kötelessége - hangsúlyozzák a didaktikus művek szerzői -, hogy ettől a kortól kezdve keresztény szellemben neveljék a gyermeket, tanítsák fegyelemre és erkölcsre. S mivel a gyermek már képes a bűnre, némely teológus úgy vélte, a gyermekeknek már ettől a kortól kezdve gyónniuk és vezekelniük kell, mert még a tizennégy évesnél fiatalabb gyermek is képes lopni, hazudni, hamisan tanúskodni, káromkodni, tiszteletlenül viselkedni szüleivel, a papokkal és feljebbvalóival, valamint képes szexuális bűn elkövetésére. Mások azt javasolták, hogy ebben a szentségben csak a tizennégy - lányok esetében tizenkét - évesnél idősebbek részesülhessenek. Hasonlóképpen abban is eltértek a vélemények, hogy tizennégy (illetve lányok esetében tizenkét) éves kor alatt a gyermekek magukhoz vehetik-e az oltáriszentséget vagy részesülhetnek-e az utolsó kenet szentségében.⁵¹⁰

⁵⁰⁶ Bartholomaeus Anglicus: *Liber de Proprietatibus Rerum*, bk. 6., ch. 1. (= John Trevisa's Translation, 291-2. o.); Konrad of Megenberg, op. cit. bk. 1/2., ch. 13., p. 88., l. még R. Metz, op. cit. p. 18.

⁵⁰⁷ S. Nagel és S. Vecchio: „Childhood, Speech and Silence in Medieval Culture”, *Quaderni Storici*, 57/a, 19/3 (1984), n. 99.

⁵⁰⁸ Bernard Gordon, op. cit., p. 2.; Philip Novare, *Les Quatres Ages de l'homme*, ed.: M. de Erévillle (Párizs, 1888), p. 5.; R. Metz, op. cit. pp. 12-27.; a Villanovai Arnoldnak tulajdonított szöveg szerzője szerint a pueritia szakasza 6 éves korban kezdődik (op. cit., col. 668.).

⁵⁰⁹ *Corpus Iuris Canonici*, ed.: A Friedberg (Lipscse, 1879), vol. II., bk. 4., tit. 2., ch. 1-14., col. 672-9.; R. Helmholz: *Marriage Litigations in Medieval England* (Cambridge, 1974), p. 98.

⁵¹⁰ Thomas Chobham, op. cit., pp. 92-5., 152-3.; *Corpus Iuris Canonici*, vol. II., col. 824.; *Les Statuts synodaux francais*, vol. I., p. 184.; *Les Statuts synodaux de Jean de Flandre éveque de Liege*, ed.: E. Schoolmeester (Liege, 1938), p. 20.; l. még R. Metz, op. cit. pp. 61-7.

A világi törvényeknek megfelelően a tizennégy és tizenkét év alatti fiúk, illetve lányok nem viseltek büntetőjogi felelősséget. Bracton angol jogtudós szerint a szándékosság hiánya védi a gyermeket. Bíróság elé lehet állítani a gyermekeket, de a bírák, s néha a városi vezetők is, felhatalmazást kaptak arra, hogy maguk döntsenek a büntetésről, és gyermekek esetében ugyanazt a büntetést általában nem azzal az ítélettel sújtották, mint ha felnőttek követték volna el: a gyermekek szokásos büntetése a vesszőzés volt. Gyermekre csak rendkívüli körülmények között rótták ki a teljes büntetést. Ahogyan Beaumanoiri Fülöp írja a 13. század végén:

„Olykor egy tíz-tizenkét éves gyermek is lehet romlott és gonosz... és ha egy ilyen gyermek szabad akaratából vagy valamely más személy megbízottjaként gyilkosságra vetemedik, ki kell végezni. Ne büntessék azonban végtaglevágással, vagy lopás bűnéért ne végezzék ki, hanem kora miatt részesüljön kegyelemben.”⁵¹¹

Bírósági jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a gyilkosságot elkövető gyermekekre olykor a legfőbb büntetést mérték, azonban az is előfordult, hogy elnézően bántak velük, nemcsak lopás, hanem gyilkosság ügyében is.⁵¹² Ezt az elnéző magatartást a gyilkosságot elkövető gyermekek esetében az egyház is elfogadta. Aquinói Tamás azt írja, hogy egy gyermek nem képes úgy cselekedni, mint egy felnőtt, tehát a törvény nem lehet ugyanaz gyermek és felnőtt esetében, és sok minden megengedhető a gyermekeknek, amit a törvény tilt a felnőtteknek, sőt amiért megvetéssel sújtja a felnőtteket. A gyóntatóatyák szertartáskönyve alapján a tizennégy év feletti fiatalokat vezeklésre kötelezték szexuális tévelygéseikért, de ez a vezeklés enyhébb volt, mint amit a felnőttekre róttak ki ugyanezért a bűnért. Hasonló jellegű bűnök elkövetése miatt a tizennégy éven felüliekkel is megértőbben bántak, ha még nem voltak házások, vagy még nem érték el huszadik életévüket. Úgy tűnik tehát, hogy még a gyermekkori gyónások szorgalmazói és a gyermekek által elkövethető bűnök felsorakoztatói sem ítélték meg olyan szigorral a gyermekek bűneit, mint a felnőttekét. III. Sándor pápa a 12. század második felében törvényben rögzítette, hogy a tizennégy évesnél fiatalabb fiúk (illetve tizenkét évesnél fiatalabb leányok) törvény által nem vonhatók felelősségre. Utódai a hagyományra hivatkozva kijelentették, hogy III. Sándor csak rendkívüli esetekre utalt, és hogy az említettnél fiatalabb gyermekek vezekelhetnek, bár ez ne legyen olyan szigorú, mint amire a felnőtteket kötelezik ugyanolyan bűnért. Sőt a tizennégy évesnél fiatalabb fiú esküjét nem tekintették érvényesnek, és az apának jogában állt az esküt semmissé nyilvánítani.⁵¹³

⁵¹¹ Bracton on the Laws and Customs of England, szerk. és ford.: S. Thorne (Cambridge, Mass., 1968), vol. 2., p.384. és n. 15.; Philip of Beaumanoir, Coutumes de Beauvaisis, szerk.: A. Salmon (Párizs, 1899-1900), vol. I., s. 560., p. 268.

⁵¹² Példák gyermekek kivégzésére, illetve a gyermekekkel szembeni elnézésre I. E. Cohen: „Youth and Deviance in the Middle Ages”, in: History of Juvenile Delinquency, szerk.: A. G. Hess és P. F. Clement, ch. 1., nn. 12., 20., 29.; I. még B. M. Bowsky: A Medieval Italian Commune: Siena under the Nine, 1287-1355 (Berkeley, 1981), pp. 20-21.

Philip of Beaumanoir nézeteihez hasonló más jogtudósi vélemények, I. J. Iver: „La Suspension des actions en période de minorité en France et son effacement progressif, XIIIe-XIVe siècles”, in: Recueils de la Société Jean Bodin (Brüsszel, 1976), vol. 362., p. 188.

⁵¹³ Thomas Aquinas: Summa Theologiae (London, 1966-74), Prima Secundae, q. 96., art. 2. (vol. 28., p. 122.); Secunda Secundae, q. 88., art. 5. (vol. 49., pp. 242-4); Corpus Iuris Canonici, vol. II., bk. 5., tit. 23., ch. 1-11., col. 824-5.; enyhébb penitencia kiszabása fiatal emberekre „természetellenes kéjvágy tetteért” I. Bartholomew of Exeter, op. cit. 69., pp. 235-6.; maszturbáció bűnéért: J. Benton: „Commentary to L. deMause’s article: „The Evolution of Childhood”, History of Childhood Quarterly, 1/4 (1974), p. 587.; 14 éves kor alatt tett érvénytelen eskü vagy fogadalom, I. szintén Bartholomew of Exeter, op. cit., 78., p. 244.

Az orvostudományi és a didaktikus művek szerzői e korcsoportnak még számos megkülönböztető jegyét felsorolták. Bernard Gordon 14. századi tudós az erőteljes testmozgást (futás, ugrás stb.) és a fiúk közt szokásos civódást vélte a hét-tizennégy éves korosztály jellemzőjének. Ezért „a megrázkódtatás korának” nevezte.⁵¹⁴ Bartholomaeus Anglicus szerint a gyermekkor második szakaszában a fiúk gondtalanok, és elvetnek minden komoly témát; kizárólag a jelenre gondolnak, a jövővel mit sem törődnek, leginkább játszani szeretnek társaikkal, fittyet hánynak a felnőttek dicséretére vagy dorgálására, az általuk elképzelhető legnagyobb veszedelem pedig a vesszőzés büntetése. Hajlamosak a heves hangulatváltozásra, az egyik percben sírnak, a másikban nevetnek. Nem tudnak titkot tartani, mindent kifecsegnak. Harsányak és izgágák, csak akkor vannak nyugton, amikor alszanak. Mohón vágnak mindenre, amit csak látnak, és azt erőszakosan követelik. Egykettőre összepiszkolják magukat, és rúgkapálnak, visítoznak, mikor anyjuk lecsutakolja és átöltözteti őket. Testük zsenge, hajlékony, mozgásuk könnyed. Még nem erősek, nem bírják a testi megpróbáltatásokat. Szeretnek ágyban heverészni, mindig éhesek, csak azt nézik mit lehet befalni. Néha betegre eszik magukat. Meztelenségüket nem szégyellik, és egy lehulló almáért keservesebben zokognak, mint örökségükért, s általában jobban szeretik az almát az aranynál.⁵¹⁵ A leányoknak szentelt fejezetben Bartholomaeus Anglicus - Arisztotelészt visszahangozva - leírja testi jellemzőiket: hajukat, nyakukat, arcukat, testi felépítésüket, hangjukat. A lányokat még tisztának tekintti, ám figyelmeztet a „női” tulajdonságok kialakulására: a nők arcátlanok, ingerlékenyek, gyűlölködők, irigyek, türelmetlenek, állhatatlanok, könnyen elcsábíthatók, zsémbesek, ragaszkodnak minden ostoba szeszélyük teljesítéséhez. A lányokat úgy kell nevelni, hogy megelőzzük e jellemző vonások kifejlődését.⁵¹⁶ Mintha Bartholomaeus Angelicus kevére a tizenkét-tizennégy éves fiúk és a hétéves vagy kisebb gyermekek viselkedésformáit. Úgy véli, ez a korcsoport még romlatlan, mindazonáltal helyesli a hétéves kortól kezdődő szigorú nevelést, mivel ebben a korban a gyermekek már hajlanak a bűnre. Leírása nem túl hízelgő, de azt jelzi, a szerző világosan látja s némileg elnéző módon szemléli a gyermekekre jellemző viselkedésmódokat és attitűdöket. A gyermekkori viselkedéssel foglalkozó középkori szaktekintélyek, sőt korunk pszichológusai is osztják azt a nézetet, hogy létezik „normális” viselkedésmód, mely tipikus egy adott korcsoportban; például hogy négyéves korában a gyermek eltekereg otthonról és eltéved; nyolcévesen azt követeli, hogy engedjék az utcán biciklizni stb. Valamennyi szerző tizenkét éves korra teszi e szakasz végét a lányok, és tizennégy éves korra a fiúk esetében - ezt az életkort tekintették a serdülőkor kezdetének.⁵¹⁷

⁵¹⁴ Bernard Gordon megjegyzéseit l. L. E. Demaitre, op. cit., p. 466.

⁵¹⁵ Bartholomaeus Anglicus: Liber de Proprietatibus Rerum, bk. 6., ch. 5., De Puero (= John Trevisa's Translation, pp. 300-1.); más szerzők is e kor sajátosságának tekintették az alma szeretetét és a hirtelen átmenetet a sírásból a nevetésbe. L. pl. Dan Michel's Ayenbite of Inwyt or remorse of Conscience, szerk.: R. Morris (EETS; London, 1886), pp. 94., 208.

⁵¹⁶ Bartholomaeus Anglicus: Liber de Proprietatibus Rerum, bk. 6., ch. 6., De Puella (= John Trevisa's Translation, pp. 301-2.)

⁵¹⁷ Úgy tartották, a leányok menstruációja 12-13 éves korban kezdődik, néha valamivel korábban vagy később: Medieval Woman's Guide to Health, szerk. és ford.: B. Rowland (London, 1981), p. 58. Vrouwengeneeskunde in Vlaanderen tijdens de late Middeleeuwen, szerk.: A. B. C. M. Delva (Bruges, 1983), p. 210., n. 19.; l. még V. Bullough és C. Campbell: „Female Longevity and Diet in the Middle Ages”, Speculum, 55. (1980), pp. 322-5.; C. J. Diers: „The Age of Menarche in Medieval Europe”, Human Biology, 45. (1973), pp. 363-9.; Bartholomaeus Anglicus megjegyzi, hogy a fiatal fiúk hangja változik és 14 éves korban képesek gyermeket nemzeni, Liber de Proprietatibus Rerum, bk. 6., ch. 5.(= John Trevisa's Translation, pp. 300-1.)

A harmadik szakasz (adolescentia)

A morális művek szerzői, a prédikátorok és a didaktikus írók közül néhányan úgy vélték, hogy e korosztály szembetűnő jellemzője a bűnre való hajlam felerősödése, mely már hétéves kortól érzékelhető, és az értelmi fejlődés velejárója. Aegidius Romanus azt is hozzáteszi, hogy ebben a korban a fiatalok hajlamosak mindenkinek hinni, könnyen befolyásolhatók, és szívesen időznek társaik körében. Mivel azonban ítélőképességük - azaz az a képességük, hogy különbséget tudnak tenni a jó és rossz között -, valamint értelmük e szakaszban bontakozik ki, bármilyen elméleti tantárgyra megtaníthatók, nevelhetők, és ügyelni kell arra, hogy pontosan ez is történjék.⁵¹⁸ Ebben az életkorban veszik magukhoz az oltáriszentséget, ekkor részesülnek a gyónás és a bűnbánat szentségében, valamint haláluk esetén az utolsó kenet szentségében. A 13. század végén és a 14. század elején az inkvizíció ténykedése során Haute Ariege környékén minden tizenéves vagy ennél idősebb fiút és minden tizenkét évesnél idősebb leányt arra köteleztek, hogy hűségesküt tegyen, és eskü alatt tagadjon minden kapcsolatot az eretnek szektákkal. A katarok szintén azt vallották, hogy bár a fiatalok csak tizenhét éves korukban jutnak a teljes értelem birtokába, tizenkét (lányok), illetve tizenévesen (fiúk) már befogadhatók a vallási közösségbe.⁵¹⁹ Ettől a kortól kezdve már tanúskodhatnak polgári bíróságon,⁵²⁰ és - legalábbis némely vidéken - teljes felelősséget kell vállalniuk bizonyos bűncselekményekért, bár még ebben az életkorban sem mindig sújtja őket a törvény teljes szigora.

Az elbeszélő költemények és az udvari irodalom szerzői is foglalkoztak ezzel az életkorral, bár merőben másképp, mint az egyházi szerzők. A lovagi szolgálatra képzett ifjú hősiességével, vitézségével, vagy még inkább szépségével tűnik ki, és ugyanez vonatkozik a fiatal leányokra is.⁵²¹ S mivel a szépség a fiatal férfiak megkülönböztető jegye, a szerzők, akik egy kisgyermek rendkívüli szépségét akarták ecsetelni - mint például a szentek életrajzírói - jövendő hőüket úgy ábrázolták, hogy az átugrotta a gyermekkor szakaszát: „már hétéves korában olyan szép volt, mint más húszévesen”.⁵²² Magától értetődik, hogy a szépség inkább lovagi, mint vallási eszmény volt. Az egyház képviselői, ha nem is lealjasító tényezőként, de legalábbis veszélyforrásként érzékelték a szépséget.⁵²³ A szerzők többnyire ellenálltak a kísértésnek, hogy a jövendő (férfi vagy női) szentet elragadóan szép gyermekként fessék le, meg-

⁵¹⁸ Aegidius Romanus, op. cit., bk. 2., pt. 2., ch. 14. Erre a korcsoportra a „iuvenes” szót alkalmazza, de egyértelműen az „adolescentiá”-nak nevezett periódusra utal.

⁵¹⁹ E. Le Roy Ladurie: *Montaillou: Village occitan de 1294 a 1324* (Párizs, 1975), p. 320.

⁵²⁰ Franciaországban az érettség hivatalos kora 15 évesen kezdődött (Philip of Beaumanoir, op. cit., vol. I., s. 522.)

⁵²¹ L. G. Ashby: *Une Analyse stylistique des formules épiques contenant „enfant” ou l’un des synonymes*, in: *L’Enfant au Moyen Age: Littérature et civilisation* (Senefiance 9.; Párizs, 1980), pp. 221-31.

⁵²² Raoul de Camrai, szerk.: P. Meyer és A. Longnon (Párizs, 1882), p. 259.

⁵²³ A. D. Gabriel: *The Educational Ideas of Vincent of Beauvais* (Notre Dame, Ind., 1965), pp. 39., 185.; R. Barton-Tobin: „Vincent of Beauvais on the Education of Women”, *Journal of the History of Ideas*, 35. (1974), p. 488.; *Sis Sermons inédits de Jean Gerson*, ed. L. Mourin (Párizs, 1946), pp. 416-18.

jegyvezvén, hogy a (férfi vagy női) szent, szerénységének és szexuális tisztaságának köszönhetően, elkerülte a test szépségében rejlő veszélyeket.⁵²⁴

A parasztság körében általában a független munkavégzés képességének kezdete és a kézügyesség kialakulása jelezte az élet harmadik szakaszába való átmenetet. Így Haute Ariege vidékén akkor nevezték a fiúkat adolescens-nak, mikor önállóbban kezdtek dolgozni, és nagyobb felelősséget kaptak az apa nyájainak őrzőjeként vagy egy másik pásztor alkalmazottjaként.⁵²⁵

Abban az összes szerző egyetértett, hogy a gyermekkor második szakasza tizenkét éves korban végződik a lányok, illetve tizennégy éves korban a fiúk esetében, a harmadik szakasz végpontjáról azonban eltért a véleményük. Bartholomaeus Anglicus szerint ez a korszak tizennégytől huszonegy éves korig tart, s hozzáteszi, hogy némely forrás ezt kiterjeszti huszonnyolc, harminc vagy harmincöt éves korig. A számok általában a hetes szorzatai. Sevillai Izidor, aki a huszonnyolcadik évtől számította az érettség korát, hosszan fejtegette a hetes szám szerepét a világegyetemben és az emberiség krónikájában, valamint az egyes ember életében.⁵²⁶ Beauvais-i Vincent hozzáfűzi, hogy a huszonöt éves korban végződő adolescentia korszakát a juvenus követi.⁵²⁷ George Duby kutatásai feltárják, hogy a 12. században Franciaország észak-nyugati részén a pueri vagy adolescentes elnevezéssel illették azokat a tizenöt-tizenkilenc éves fiúkat, akik még nem fejezték be katonai kiképzésüket és még nem ütötték őket lovaggá. Amikor a fiatal férfi katonai kiképzése befejeződött, és lovaggá ütötték, juvenusnak nevezték, egészen addig - akár harmincéves koráig -, míg saját hűbérbirtokot és feleséget nem szerzett. Csak nős emberként válhatott vir-ré (férfivá) a krónikáírók szemében. A juvenus elnevezés tehát egy bizonyos korcsoportot s ugyanakkor egy különleges társadalmi - gazdasági és családi állapotot is jelölt: fiatal és kevésbé fiatal, földbirtokkal nem rendelkező nőtlen férfiakat, akiknek gazdasági és családi helyzete meghatározta életmódjukat - egy hűbérúr keresését, aki udvartartásába fogadja őket, a lovagi tornákat, a kalandot, az ivászatot, a társas vigadozást.⁵²⁸ Ezek az ifjú kóbor lovagok, kik tán akarataik ellenére maradtak nőtlenek, mert még nem szereztek földbirtokot (vagy feleséget, aki a hozományát vitte volna a házasságba), lelkes képviselői lettek az udvari szerelmi eszményeknek (azaz a férjes asszony és a fiatal nőtlen férfi szerelmének), mivelhogy helyzetükhöz és törekvéseikhez ez illett leginkább.⁵²⁹ Dante Convivio című művében az adolescentia csak huszonöt éves korban ér véget. Csak ebben az életkorban fejlődik ki teljesen az emberi lélek racionális alkotóeleme, tehát csak ettől kezdve lehet teljes az ember ítélőképessége. Ennél fogva egy huszonöt évesnél fiatalabb ember pártfogó nélkül nem hajthat végre bizonyos cselekedeteket. Az adolescenzia után következik a negyvenöt éves korig tartó gioventute

⁵²⁴ Pl. Acta Sanctorum, febr. 2., p. 203.

⁵²⁵ E. Le Roy Ladurie, op. cit., p. 820.

⁵²⁶ Bartholomaeus Anglicus: Liber de Proprietatibus Rerum, bk. 6., ch. 1. (= John Trevisa's Translation, pp. 291-2.); Isidore: Liber Numerorum, PL vol. 83., col. 186-9.

⁵²⁷ Vincent os Beauvais: Speculum Quadruplex: Speculum Naturale, col. 2349. Ibn Sina - fűzi hozzá -, 32 éves korig terjeszti ki. Aldebrandin of Siena szerint az adolescentia 25 vagy 30 éves korig tart (l. 3. jegyzet).

⁵²⁸ G. Duby: „Dans la France du Nord-Ouest au XII siècle: Les „Jeunes” dans la société aristocratique”, Annales ESC 19 (1964), pp. 835-46.; Bernard Gordon szerint az adolescentia 35 éves korban vagy valamivel később végződik, op. cit., p. 2.

⁵²⁹ R. Nelli: „L'Érotique des troubadours (Párizs, 1974), pp. 223-4.

korszaka.⁵³⁰ A latin *juventus*nak megfelelő *gioventute* elnevezés Dante számára egyaránt jelöli az egyén spirituális és intellektuális fejlődésének egy szakaszát, valamint a teljes jogi függetlenség szakaszát, s az előbbi indokolja az utóbbit. Azzal, hogy a teljes érettség korát a huszonötödik életévhez köti, Dante a római joggyakorlatot követi, mely kimondja, hogy polgári ügyekben a fiatal férfi csak ebben az életkorban mentesül a jogi gyámságtól. A középkorban az ifjú embernek csak ettől a kortól kezdve engedélyezték az itáliai városállamok politikai életében való részvételt. Mikor Dante a felnőttkor kezdetét a huszonötödik évhez kötötte, talán azt a tényt is figyelembe vette, hogy az itáliai városlakók fiai, akárcsak a nemes-ség és a parasztság fiai Európa-szerte, ezt megelőzően általában még nem váltak gazdaságilag függetlenné (bár ne feledjük, hogy voltak, akik a huszonötödik évük betöltése után sem).

Bármilyen elnevezéssel éltek is a középkori szerzők a érett felnőttkor megjelölésére (*juvenis* vagy *vir*), kétségkívül nehezen tudták pontosan meghatározni azt az életkort, amelyben a fiatal ember eléri ezt a szakaszt. Nemcsak azért, mert az azonos társadalmi rétegből származó fiatal férfiak más-más életkorban váltak anyagilag függetlenné. Az életkor volt az egyik ismérve a különféle befolyásos pozíciók elnyerésének, de az az életkor, melyben a fiatal ember jogosulttá vált arra, hogy bizonyos területeken önállóan cselekedjék önállóan cselekedjék vagy hogy hivatalokban szolgáljon, jelentős eltéréseket mutatott. A középkorban valójában nem volt az érettségnek egységesen meghatározott életkora. A házasságkötés alsó korhatára, vagy hogy mikor dönthetett valaki szabadon örökségéről, hogy mikor tanúskodhatott polgári vagy bűnügyi perekben, mikor vállalhatott teljes jogi felelősséget, mikor tölthetett be egyházi posztot, mikor léphetett be szerzetesi rendbe vagy szolgálhatott világi közhivatalban - ezek korhatára eltérő nagy eltéréseket mutatott.⁵³¹ Az önálló vagyonkezelés joga a szóban forgó vagyon fajtájától függően változott. A jogszabály másképpen rendelkezett, ha haszonbérbe kiadott parasztgazdaságról vagy teljes tulajdonjogú földről volt szó, ha városi tulajdonról vagy hűbértokról. Angliában például a jobbágytelek örökösét felmentették a gyámság alól, s így akár tizenöt éves korában jogosulttá vált arra, hogy örökségét értékesítse; vagy a városi vagyontárgyat akkor kapta meg az örökös, amikor már tudott pénzt számolni, és meg tudta különböztetni a hamisított érmét az igaztól, vagy tudott posztót mérni (rendszerint tizenöt éves korban), a hűbértokot viszont csak a huszonegyedik évét betöltvén kaphatta meg az örökös.⁵³² Vidékenként változott a függetlenség elérésének és polgári perekben a teljes fele-

⁵³⁰ Le Opera di Dante, Convivio, 4., szerk.: M. Barbi (Firenze, 1921), pp. 299-302.

⁵³¹ A kánonjogászok például különbséget tettek a 14 éves korban kezdődő első felnőttkor (mikor az ifjú szerzetesi fogadalmat tehet a Benedek-rendben) és a 18 éves korban kezdődő második vagy teljes felnőttkor (*plena pubertas*) között (a 12. században az új szerzetesi rendekben a fogadalomtétel alsó korhatára): I. R. Metz, op. cit. Az itáliai városokban voltak olyan posztok, melyeket 30 évesnél fiatalabb ember nem tölthetett be, I. R. Trexler, op. cit., pp. 16-17.

⁵³² Fleta, szerk.: H. G. Richardson és G. O. Sayles (Selden Society; London, 1955), vol. II., ch. 9., pp. 20-21. 21 éves kora előtt még egy nemből sem várták el, hogy párviadalban küzdjön (*ibid.*, ch. 9., pp. 18-19.; ch. 11., pp. 20-21.) Bővebben arról, hogy a férfi 21 éves korától dönthetett szabadon az örökölt hűbértokról I. E. J. Tardif: *Coutumiers de Normandie* (Slatkine repr.,; Genf, 1977), vol. I-II., p. 79.; vol. III., pp. 101-4.; Philip of Beaumanoir, op. cit., vol. I., ss. 506-550., pp. 244-63. A pubertás törvény szerinti kora 15 év volt az angol városokban, I. Borough Customs, szerk.: M. Bateson (London, 1906), vol. II., pp. 157-9. Voltak azonban olyan városok, melyekben 20 (lány 16) éves kora előtt nem árulhatott vagy ajándékozhatott bizonyos fajta vagyontárgyakat: I. pl. Godmanchester, *ibid.*, p. 158.; a felnőtttség koráról a német uradalmi birtokok különböző szokásai alapján I. H. Fehr: *Die Rechtsstellung der Frau und der Kinder in den weistümern* (Jéna, 1912), pp. 92-9.

lősségre vonhatóságnak a kora. A teljes büntetőjogi felelősségre vonhatóság is vidékenként és a bűnesettől függően változott. A történészek gyakran megjegyzik, hogy a középkorban a gyermekkor a nyugati világban rövidebb volt, mint napjainkban. Ez kétségkívül igaz. A paraszti társadalmak és a városi kézműves osztályok gyermekei hamarabb kezdték a munkát, és már fiatalabb korukban jelentékeny munkaerőnek tekintették őket. A majdani lovagok, kereskedők, papok és szerzetesek képzése már kisgyermekkorban megkezdődött, a leányok pedig korán férjhez mentek. Másrészt viszont nem mindenki érte el fiatalon az anyagi függetlenséget; megnyúlt az inaskodás és bizonyos foglalkozások elsajátításának időszaka, s mint az teljesen magától értetődő a felnőttkor eltérő meghatározásai alapján, a társadalom a fiatalokat csak viszonylag későn tekintette felnőtteknek, semmiképpen sem korábban, mint manapság. A római joggyakorlatot követő képzett jogászok egy némelyike azt állította, hogy a fiú nem vonhatja ki magát az apa hatalma alól (*potestas*), míg az apa nem egyenjogúsítja, míg a fiú valamiféle kivételesen jelentős pozícióba nem kerül, vagy amíg az apát egyszer s mindenkorra törvényen kívül nem helyezik.⁵³³ S a didaktikus művek szerzői és a teológusok is felismerték, hogy az ember - az egyetlen erkölcsi érzékkel és értelemmel bíró élőlény - függőségének és nevelésének az időszaka hosszabb, mint bármely más élőlényeké.⁵³⁴

A gyermekkor első szakaszának, az *infantia*nak a jellemzésekor a szerzők egyaránt utalnak a fiúkra és lányokra. A *pueritia* szakasz elemzésekor általában külön részt vagy fejezetet szentelnek a fiúknak és lányoknak, noha a hangsúlyt az előbbiekre nevelésére helyezik. Viszont a harmadik szakasz tárgyalásakor, mely a leányok esetében tizenkét éves korban kezdődik, a lányoknak szentelt részek aránya jóval kisebb, s szinte teljesen mellőzik az érett felnőttkorba való átmenet gondjait. A leányok örökölhettek a társadalom minden rétegében, de csaknem kivétel nélkül mindig a fiúkat illette az elsőbbség. A világi életben a leányok nem részesültek felsőbb szintű oktatásban vagy hosszas szakmai képzésben. Abból is kirekesztették őket, hogy közhivatalokban szolgáljanak (hacsak nem örökölték hűbértartást, mely valamiféle hatalomgyakorlással járt), és a világi egyházi szolgálat sem volt számukra elérhető. Akik férjhez mentek, általában korán tették, legalábbis korábban, mint amikor az ugyanabba a társadalmi osztályba tartozó fiúk nőültek, s a házassággal elveszítették a polgárjogi ügyekben a felnőttkorba lépéssel megszerzett teljes függetlenségüket. A szerzetesi életre hivatottak már egészen fiatal korban beléptek a rendbe. A gyermekorból a házassélethez való átmenet, a házasság minden felelősségével és kötelezettségével, nagyon gyors volt, bármiféle átmeneti időszak nélkül, holott ez a nemesi származású vagy városban élő fiatal férfiaknak a rendelkezésére állt nőülvételük és letelepedésük előtt. Dante is csak akkor fordított figyelmet az emberi lélek racionális alkotóelemének kibontakozására, amikor férfiakról volt szó. Óhatatlan, hogy a szerzők nem tartották szükségesnek a leányok *adolescencia*jának, valamint felnőtté válásuk folyamatának hosszas taglalását. A fiatal férfiak érettségét meghatározó kritérium nem vonatkozott a fiatal nőkre, és esetükben a felnőttkor jelentősége is különbözött.

A jelen tanulmány a gyermekkor első két szakaszával foglalkozik, s nem tárgyalja a harmadik szakaszt, az *adolescencia*t, mely (egy szerzők szerint) csak harmincöt éves korban végződik.

⁵³³ Fleta, vol. II., ch. 4., p. 16.; Bracton on the Laws and Customs of England, vol. II., pp. 34-5.; másrészt II. Frigyes szicíliai törvénykezésében a 18 éves kort tartották az érettség korának (Die Konstitutionen Friedrichs II von Hohenstaufen für sein Königreich Sizilien, szerk.: H. Conrad, T von Lieck-Buyken, W. Wagner (Bécs, 1973), vol. II., 42., p. 234.)

⁵³⁴ Konrad of Megenberg: *Ökonomik*, bk. 1/2., ch. 10., p. 84.; Thomas Aquinas: *Summa Contra Gentiles*, in: *Opera Omnia*, szerk.: R. Busa (Milánó, 1980), bk. 3., ch. 122., nn. 6-8. (vol. II., pp. 100-1.)

Csupán utalunk a másodikból a harmadik szakaszba való átmenetre, ennek jellemző vonásaira a különböző társadalmi rétegekben. A „fiatalság”, „az ifjúság problémái” (csak férfiak, és csak a késő középkorban),⁵³⁵ a szülők és a felnőtt utódok közötti kapcsolat, a nemzedéki ellentét középkori társadalomban, a harmadik szakaszban folytatott tanulmányok, a tudás átadásának módszereiről alkotott elméletek - mindezek részletes elemzését külön kötet illetné. A jelen munka nem a személyiségfejlődés valamely pszichológiai modelljének megfelelően kívánja leírni a középkori gyermekséget. De hogy megértsük és megértessük a történeti forrásokból feltárt anyagot, Erikson modelljét követtük. Figyelembe véve a szakaszolás hasonlóságát, ez tűnt a legalkalmasabbnak. A középkori gyermekek gondozása és nevelése kapcsán egyes jelenségek lélektani megvilágításához a jelenkori társadalomban és egyéb társadalmakban meglévő hasonló jelenségeket feltáró pszichológusok értelmezéseit is felhasználtam.

Piaget és Erikson a középkori szaktekintélyek által említett jellemző vonásokon kívül még továbbiakra is rámutatnak a gyermekkor minden egyes szakaszában, s az általuk feltárt megkülönböztető vonások természetesen árnyaltabbak és kifinomultabbak. (A kisgyermekkorot illetően megjegyzendő, hogy a modernebb teóriák határozottabban differenciálnak, mint Piaget, és elismerik az érzelmi, személyiségi és motivációs funkciók kölcsönös összefüggését.)⁵³⁶ Azonban a középkor tudósai sem úgy érzékelték a gyermeket, mint aki a felnőttől csupán méretben vagy testnedvei összetételében különbözik.⁵³⁷ A gyermekkor minden szakaszában felismerték a megkülönböztető jegyek létezését, és észrevették a logikai konstrukciók progresszív fejlődésének a folyamatát, ha felismerésüket nem is ezekkel a szakkifejezésekkel fogalmazták meg. S érzékelték a szakaszok határait is: két - két és fél éves, hétéves korra, illetve a serdülőkorra tették.

⁵³⁵ N. Zenon-Davis: „Youth Groups and Charivaris in 16th Century France”, *Past and Present*, 50. (1970), pp. 41-75.

⁵³⁶ Lásd J. D. Osofsky: „Historical Perspectives and Future Directions in Infant Development”, in: *Handbook of Infant Development*, szerk.: J. D. Osofsky (New York, 1985), pp. 897-917.

⁵³⁷ L. Aldebrandin of Siena leírását a 3. jegyzetben.